

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Історичний факультет
Кафедра історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук

Матеріали наукової конференції
**«ІСТОРИЧНА НАУКА У ХХІ СТОЛІТТІ: ВИКЛИКИ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ»**

Тернопіль, 2023

Історична наука у XXI столітті: виклики та перспективи: Матеріали наукової конференції. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. 131 с.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії України, археології та спеціальних галузей сторичних наук (протокол № 5 від 20 грудня 2023 р.).

Рецензенти:

Андрій КРИСЬКОВ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя

Роман МЕЛЬНИК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

Олена СТЕФАНИШИН

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету

Адреса редакції:

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.
тел.: (0352) 53-59-01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2023
© Автори статей, 2023

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ. ПАМ'ЯТКООХРОННА СПРАВА. ЕТНОГРАФІЯ. ЕТНОЛОГІЯ

АНДРІЙ КЛІШ, ОКСАНА ЯТИЩУК РОЛЬ ВІРТУАЛЬНИХ МУЗЕЇВ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	6
ТАРАС ЯКИМЧУК ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ТРЬОХВИМІРНОГО МОДЕЛЮВАННЯ (3D) АРХЕОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ В МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ	10
ВАЛЕНТИН ТЕРЕЩЕНКО ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ ГАЛИЦЬКИХ МІСТ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ТИПОЛОГІЯ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ.....	12
ДМИТРО БУТРИН ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННО- ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ ЗБАРАЖЧИНИ.....	16
АНДРІЙ ЗАГОРСЬКИЙ РИТУАЛЬНІ СЦЕНИ НАСКЕЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІНДІЇ.....	22
МИКИТА ПОЧИНОК НАРОДНА МЕДИЦИНА – НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	25
ВАСИЛЬ ВАЛЬЧАК УКРАЇНСЬКИЙ РОДИННИЙ ОБРЯДОВИЙ ЦИКЛ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛИЧИНИ).....	28
НАЗАРІЙ ДАНИЛЬЧУК РОЛЬ АНТОНІ ШНАЙДЕРА В РЕГІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ.....	30
ДМИТРО МОСКАЛЬЧИН ОБРЯД СВАТАННЯ НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В КІНЦІ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ.....	32

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВОЛОДИМИР ЦУП СЛІДАМИ СТЕРТОЇ ПАМ'ЯТІ: ЗБОРІВЩИНА У ХV–ХVІ СТ.	34
ІГОР БАРМАК ЗЕМЕЛЬНІ КОНФІСКАЦІЇ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ІНСТРУМЕНТІВ ЗАЛЯКУВАННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ КІНЦЯ ХVІІІ – ХІХ СТ.....	47
МИКОЛА МОСКАЛЮК, РОМАН ЗУБРИК ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	51
НАТАЛІЯ МУРМИЛА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ НА ТЕРИТОРШІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	54
ІВАН ЗУЛЯК, ЯРОСЛАВ БОГДАН МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АРМІЇ В ГАЛИЧИНІ (1914 Р.).....	57

ЯРОСЛАВ МОХУН	
СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	59
БОГДАН БАРАН	
ТОРГІВЛЯ ЗЕМЛЕЮ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
ПАРАФІЙ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У	
МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.	65
МАРІЯ МАРТИНІВ	
ФІНАНСОВЕ ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ СТАНОВИЩЕ	
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ	
ВЧИТЕЛІВ У 1975 Р.	68
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	
СОЛОМІЯ КУЛИК	
УТВОРЕННЯ МИТНОЇ ВАРТИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ.....	72
ЮРІЙ ДРЕВНІЦЬКИЙ, ОЛЕКСАНДР ПЕТРИШИН	
ДІЯЛЬНІСТЬ ЮНРРА У ПІДТРИМЦІ БІЖЕНЦІВ (1943–1946).....	74
ТАРАС КЛИШ	
СТВОРЕННЯ КОМІСІЙ, ЯКІ КЕРУВАЛИ ПРОЦЕСОМ РОЗСЕЛЕННЯ	
ДЕПОРТОВАНИХ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ ВПРОДОВЖ	
1944–1947 РР.	78
ВОЛОДИМИР КІЦАК	
ПОЗИЦІЯ США ЩОДО СХІДНИХ КОРДОНІВ ПОЛЬЩІ	82
ІВАН РАДЧЕНКО	
ЕВОЛЮЦІЯ БАГАТОВЕКТОРНОЇ МОДЕЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ	
УКРАЇНИ (1993–2004 РР.).	86
ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
ТЕТЯНА БРОСЛАВСЬКА	
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ ОРГАНІВ	
ВЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЮ УКРАЇНОЮ З КІНЦЯ ХVІІІ–ХІХ СТ.	88
СОФІЯ СИВУК	
ПРАЦЯ АКАДЕМІКА Є.В. ТАРЛЕ «НАПОЛЕОН» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО	
ВИВЧЕННЯ ВПЛИВІВ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ІСТОРИЧНУ	
НАУКУ.....	91
ОЛЕГ ГУЧАК	
ЧАСОПИС “ДІЛО” В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ	
ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	95
НАЗАР СИРОТЮК	
ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК У РЕЛІГІЙНОМУ ПРОЦЕСІ ГАЛИЧИНИ (НА	
МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТИ «РУСЛАН»).....	98
БІОГРАФІСТИКА	
МАРІЯ МИГАЛЕВИЧ	
ЕЛЕОНОРА МАРІЯ ЖОЗЕФА АВСТРІЙСЬКА – «ДОБРА ДРУЖИНА	
СЛАБКОГО КОРОЛЯ»	102
ІРИНА СІКАНОВИЧ	
ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ОМЕЛЯНА ОГОНОВСЬКОГО	105

ОЛЕСЯ КУТЕНЬ	
ВЗАЄМИНИ ІВАНА ВАГИЛЕВИЧА ІЗ ПАВЕЛОМ ШАФАРИКОМ.....	107
МИХАЙЛО БОДНАР	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА	
ДІЯЛЬНІСТЬ АНАТОЛЯ ВАХНЯНИНА	109
МИКОЛА КАЗЮК	
ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕОФІЛА ОКУНЕВСЬКОГО (КІНЕЦЬ	
ХІХ СТ.).....	111
СОФІЯ ДІХТЯРУК	
ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ В ІМЕНАХ: РОМАН БЖЕСЬКИЙ І	
КРЕМЕНЕЧЧИНА.....	114
ГАЛИНА БУЯК	
АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО (1990–	
1992 РР.).....	116
ІВАН ПУЩУК	
КРЕМЕНЕЦЬ ОЧИМА УСНОГО ІСТОРИКА (СПОГАД	
ЧЕРНИХІВСЬКОЇ (АДАМОВИЧ) ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ, Д. Н. 15. 11.	
1930 Р.).....	121
МАКСИМ ДОВГАНЬ	
ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ СВЯЩЕНИКІВ У ПОРЯТУНОК ЄВРЕЇВ ПІД	
ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	129

АРХЕОЛОГІЯ. ПАМ'ЯТКООХРОННА СПРАВА. ЕТНОГРАФІЯ. ЕТНОЛОГІЯ

Андрій КЛІШ

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Оксана ЯТИЩУК

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

РОЛЬ ВІРТУАЛЬНИХ МУЗЕЇВ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Збереження історико-культурної спадщини є важливим завданням для суспільства, оскільки ці цінності відображають історію, традиції та ідентичність різних культур. Проте, багато об'єктів та артефактів, які представляють цю спадщину, знаходяться під загрозою знищення через час, природні катастрофи, війни або навіть крадіжки. У цьому контексті віртуальні музеї, що базуються на інтернет-технологіях, відіграють важливу роль у збереженні цих цінностей та забезпеченні доступу до них для глобальної аудиторії.

Однією з основних переваг віртуальних музеїв є їх здатність забезпечувати доступ до культурної спадщини з будь-якого куточку світу. Це дозволяє освічувати та вдосконалювати свідомість громадськості щодо різних культур та історичних періодів. Навіть ті, хто не може фізично відвідати музей, мають можливість вивчати артефакти, колекції та історію віртуально.

Віртуальні музеї надають можливість детально документувати артефакти та колекції в цифровому форматі. Це допомагає зберегти інформацію про історичні об'єкти, навіть якщо фізичний екземпляр був пошкоджений або знищений. Такий архів дозволяє зберегти спадщину для майбутніх поколінь.

Віртуальні музеї сприяють академічним дослідженням та вивченню історичних об'єктів. Вони надають дослідникам можливість вивчати артефакти з різних кутів, робити макроскопічні та мікроскопічні аналізи, які допомагають розкрити нові аспекти історії та культурного розвитку.

Віртуальні музеї привертають нові аудиторії, зокрема молодше покоління, яке віддає перевагу інтерактивним та інноваційним формам навчання та розваг. Це сприяє збільшенню інтересу до культурної спадщини та збереженню історичних цінностей.

Віртуальні музеї можуть використовувати сучасні технології для збереження пам'яток в умовах, коли фізичне збереження може бути складним, наприклад, під час природних катастроф або конфліктів. Завдяки цифровим реконструкціям та віртуальним подорожам, історичні об'єкти можуть бути збережені у віртуальному просторі.

Збереження історико-культурної спадщини та забезпечення доступу до неї є ключовими завданнями музеїв. Обмеженість виставкового простору музеїв ускладнює доступ до всіх матеріалів їх фондів, а локальний характер установ обмежує територіальні можливості доступу. Віртуальний простір допомагає подолати ці обмеження реальних музеїв, розширюючи можливості доступу до ресурсів історико-культурної спадщини. Таким чином, вивчення особливостей віртуального середовища та його використання для розширення можливостей збереження та представлення історико-культурної спадщини, а

також для забезпечення доступності культурних об'єктів, є важливими науковими завданнями.

Розвиток інформаційного середовища історико-культурної спадщини в ХХІ ст. породив поняття «Цифрова (віртуальна) спадщина» [1, р. 143–156; 2], що включає не лише комп'ютерні твори мистецтва, але й всі інформаційні ресурси, що містять електронні копії об'єктів історико-культурної спадщини. У цьому контексті збереження історико-культурної спадщини на основі інформаційних технологій розглядається як можливий та необхідний процес за наявності відповідних умов (метадані, можливість верифікації копій, близькість копій до реальних об'єктів історико-культурної спадщини тощо).

У нашому розумінні «віртуальний музей» – це інформаційна система, що включає концептуально єдину електронну колекцію або сукупність колекцій об'єктів (експонатів) з метаданими, має властивості музею і дозволяє проводити наукову, освітню, експозиційну та екскурсійну діяльність у віртуальному просторі.

Також пропонуємо короткий огляд понять, які будемо використовувати для аналізу віртуальних музеїв.

Віртуальна музейна експозиція (виставка) – інформаційний ресурс віртуального музею, що містить тематично об'єднану електронну колекцію об'єктів (експонатів), організовану з певними науково-дослідницькими, культурними, освітніми або просвітницькими цілями.

Віртуальний архів виставки – інформаційний ресурс музею, який містить інформацію про минулі виставки.

Питання збереження та репрезентації історико-культурної спадщини на основі віртуального музею були розглянуті, насамперед, в контексті вирішення завдань представлення музейних колекцій конкретних віртуальних музеїв. Комплексні дослідження віртуальних музеїв як засобів збереження історико-культурної спадщини практично відсутні.

Виділення типів віртуальних музеїв може здійснюватися за різними критеріями: за типом джерел і вмістом колекцій, за технологією організації та подання інформації, за соціальною функцією музею (навчальна, наукова, просвітницька, дослідницька) та метою створення, відносно профільної дисципліни чи комплексу наук, виду мистецтва, галузі культури чи виробництва і т. д. Віртуальні музеї, як інформаційні ресурси, можуть створюватися як реальними музеями та з їх участю, так і іншими організаціями чи приватними особами. Незалежно від типу віртуального музею, в фокусі створюваних інформаційних систем завжди знаходяться електронні «експонати» та їх колекції, взаємодіючи з метаданими. Таким чином, під час вивчення можливостей віртуальних музеїв у збереженні та представленні історико-культурної спадщини, ми звертали увагу передусім на ті віртуальні музеї, які містять електронні копії та колекції об'єктів, а також комп'ютерні моделі об'єктів історико-культурної спадщини.

У віртуальних музеях представлені всі основні типи історичних джерел – матеріальних, писемних, образотворчих, картографічних, аудіо- та відеоматеріалів та інших. До обширної групи цифрованих матеріальних джерел входять, наприклад, етнографічні зібрання предметів побуту та культури, зброї та інструментів праці, прикрас та інших предметів; археологічні знахідки; архітектурні споруди. Писемні пам'ятки представлені електронними копіями літературних та актових пам'яток, зокрема літописів, хронік, хронографів, житій, мемуарів, грамот та різного роду актів, рукописних і друкованих видань, епістолярних жанрів, періодики та інше. До групи цифрованих образотворчих джерел входять твори образотворчого

мистецтва, а також картографічні матеріали і фотографії. Аудіо- та відеоджерела представлені в віртуальних музейних колекціях у вигляді записів хроніки, пам'яток усної історії, фольклору та іншого. Усі ці групи джерел репрезентують різні епохи і території, тобто відображають цілий калейдоскоп явищ, процесів та подій світової історії, відкриваючи широкі можливості для досліджень, а віртуальні музеї роблять ці різноманітні джерела доступними для широкого загалу.

Документування, каталогізація та якісна цифрова обробка предметів є обов'язковою основою для збереження та представлення історико-культурної спадщини. Метадані представляють собою складову інформаційної системи та ідентифікатор об'єктів, що дозволяє перевірити дані електронної копії джерела та, за необхідності, підтвердити відповідність оригіналу. Це означає, що віртуальні музейні колекції повинні включати метадані та опис джерел разом із цифровими копіями. Користувач повинен мати доступ до детального опису об'єкта, інформації про місце зберігання, фізичних характеристик, ступеня збереження і т.д. При цьому стандартний опис може бути доповнений іншою інформацією, цікавою та важливою для відвідувача віртуального музею.

Щодо зарубіжного досвіду створення віртуальних колекцій музеїв, які включають невеликі та середні об'єми тривимірних комп'ютерних моделей, можна згадати 3D-моделі мумій, саркофагів, предметів погребального обряду зі збірок Віртуального музею Єгипту [3].

Сучасні інформаційні технології дозволяють моделювати не лише зовнішній вигляд пам'яток, а й їх інтер'єри (з врахуванням планування, оздоблення, декору тощо). Наприклад, можна згадати віртуальну 3D-модель Рундальського палацу в Литві [4]. Цей віртуальний проект включає точну репліку не лише зовнішнього вигляду палацу, а й його інтер'єрів. Створена модель дозволяє досліджувати структуру палацу як в цілому, так і «в разрізі», тобто передбачені можливості представлення планування та внутрішнього устрою пам'ятки.

Важливо відзначити, що для створення тривимірних моделей можуть використовуватися різні технологічні рішення, такі як комп'ютерне моделювання, фотограметрія, технології 3D сканування.

Фізичний стан багатьох об'єктів історико-культурної спадщини погіршується, фрагменти чи деталі втрачаються, а багато пам'яток зникають через природні, техногенні та антропогенні впливи (зокрема в результаті вандалізму, руйнування пам'яток античності на Сході). До нас дійшли лише свідчення про ці культурні пам'ятки. Зазначені фактори ускладнюють доступність об'єктів історико-культурної спадщини, і часто втрачається будь-яка можливість доторкнутися до історичної спадщини. Таким чином, використання технологій 3D-моделювання дозволяє відновити зовнішній вигляд об'єктів історико-культурної спадщини та представити їх у цілісному вигляді.

Віртуальні музеї відіграють важливу роль у збереженні історико-культурної спадщини, забезпечуючи доступність, збереження та дослідження цінностей минулого. Вони стають сучасним інструментом для збереження культурної ідентичності та сприяють популяризації історії та культури серед різних груп суспільства. Важливо продовжувати розвивати та підтримувати віртуальні музеї, оскільки вони відкривають нові можливості для збереження спадщини нашого світу.

Важливо відзначити, що віртуальні музеї відкривають широкі можливості для збереження та представлення об'єктів культурної спадщини. Як

інформаційні системи, вони розширюють доступ до різноманітних за типом та походженням об'єктів культурної спадщини, забезпечуючи збереження електронних копій, їх колекцій та метаданих. Наявність метаданих є ключовою ознакою якості віртуального музею та важливою для збереження культурної спадщини, оскільки вона підтверджує походження електронної копії. Опис електронної копії показаного об'єкта культурної спадщини часто розширюється детальним описом, що служить основою для ефективного користувацького пошуку.

Віртуальні музеї можуть упродовж тривалішого періоду представляти електронні версії експонатів порівняно з реальними музейними експозиціями, які обмежені локальними та часовими рамками. Вони володіють засобами фіксації інформації про минулі виставки, включаючи не лише дані щодо часу роботи та концепції виставки, але й самі електронні колекції показуваних об'єктів. Віртуальне середовище має широкі можливості для відображення електронних копій об'єктів культурної спадщини, які належать різним установам, організаціям та навіть приватним особам, сприяючи тим самим розширенню доступності культурної спадщини. Створення агрегаторських сайтів дозволяє об'єднувати різні колекції в одному віртуальному ресурсі з розширеними можливостями пошуку.

Однією з істотних переваг віртуального музею є можливість представлення об'ємних моделей об'єктів культурної спадщини різних розмірів. Це дозволяє демонструвати ті об'єкти, які в реальності залишаються непомітними для людського ока, а також показувати внутрішній зміст, відновлювати втрачені фрагменти та повністю втрачені об'єкти культурної спадщини. Таким чином, інформаційні ресурси віртуальних музеїв є значущою частиною цифрової культурної спадщини і, відповідно, вимагають подальшого вивчення, розвитку та удосконалення.

Список використаних джерел

1. Tan B.-K., Rahaman H. *Virtual Heritage: Reality and Criticism. Joining Languages, Cultures and Visions: CAAD Features*. 2009.
2. Falser M., Juneja M. (eds.). «Archaeologizing» Heritage? *Transcultural Entanglements between Local Social Practices and Global Virtual Realities*. Heidelberg, New York, 2013.
3. The Virtual Egyptian Museum. URL: <http://www.virtual-egyptian-museum.org>
4. Rundāles pils muzejs. URL: <http://rundale.net>

Тарас ЯКИМЧУК

магістрант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ТРЬОХВИМІРНОГО МОДЕЛЮВАННЯ (3D) АРХЕОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ В МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Технічний поступ який супроводжує людство упродовж всього його існування, створив широкий спектр можливостей для розвитку будь-якої спеціалізованої галузі. Музейна справа є однією із тих галузей, котра повинна приймати та пристосовувати новітні технології для власного розвитку. Одним із таких нововведень 3D-сканування та моделювання. Власне, перший 3D сканер з'явився на початку 60-х рр. XX ст., проте широке застосування у цій сфері на Заході відбулось лише на початку XXI ст [2, с. 48].

Сканування та розробку 3D-моделі артефакту можна розглядати як перетворення археологічних артеактів з фізичного, матеріального світу в цифровий. Цифрова модель надає точне зображення відканованого об'єкта. Вона доступна для всіх програм візуалізації та відображення, що дозволяє археологічну інформацію, що зберігається у формі предмета, вивчати за допомогою простого використання комп'ютера без присутності предмета [4, р. 49].

Тривимірні цифрові дані унікальним чином дозволять людям отримати доступ до всіх рівнів взаємодії, коли в сучасності люди можуть взаємодіяти з цінним музейним об'єктом лише візуально через фотографії або відвідуючи його. Завдяки доступу до 3D-даних відвідувачі можуть отримати не тільки більше візуальної взаємодії, ніж зазвичай, але й віртуально-тактильну взаємодію шляхом маніпулювання об'єктом у 3D-просторі, наприклад обертання його або збільшення для перегляду ракурсів, які було б важко побачити на фотографіях або у вітрині [6].

Сучасні українські реалії є надскладними та створюють безмежну кількість викликів для українських музеїв. В стані війни не рідко українські музеї піддаються знищенню та варварському грабунку, відтак небачена кількість археологічних артефактів зникає [1]. Таким чином, технологія 3D-оцифрування, дасть змогу, хоча б якимось чином уберігти музейні колекції та фонди.

3D-моделі можна зробити доступними в Інтернеті, дозволяючи людям з усього світу переглядати музейні колекції та взаємодіяти з ними, навіть не приходячи в музей [5, р. 144]. Це може бути особливо корисним для людей з обмеженими можливостями або тих, хто живе у віддалених районах, що підвищить доступ до музею. 3D-моделі можна використовувати для створення копій крихких або цінних предметів, що може допомогти захистити оригінали від зношування, це покращить зберігання колекцій [5, р. 146]. Технологія трьохвимірного моделювання, створить нові освітні можливості, а саме для створення інтерактивного навчального досвіду, який допоможе людям дізнатися про різні культури та історичні періоди [5, р. 147]. 3D-моделі також можна використовувати для створення віртуальних екскурсій, які дозволять людям досліджувати різні куточки світу, не виходячи з дому. Бази даних 3D моделей музеїв створять нові дослідницькі можливості [3, с. 127].

На перешкоді реалізації вищезазначених переваг стоїть низка важливих факторів:

- 3D-оцифрування вимагає спеціального обладнання, такого як 3D-сканери, камери з високою роздільною здатністю та комп'ютерне програмне забезпечення. Українські музеї, котрі у більшій мірі знаходять у державній

формі власності здебільшого не можуть придбати та обслуговувати це обладнання, а також у знайти персоналу або зовнішніх спеціалістів з технічними знаннями для ефективної експлуатації обладнання [5, р. 152];

- тривимірне оцифрування може бути трудомістким процесом, особливо коли ви маєте справу з великою кількістю артефактів або складних об'єктів. Музеї повинні виділяти достатньо часу та ресурсів для точного й ефективного збору та обробки 3D-даних [5, р. 153];

- оцифровка викликає питання щодо прав інтелектуальної власності, особливо коли йдеться про обмін та публікацію 3D-моделей артефактів. Музеї повинні керуватися юридичними та етичними міркуваннями, включаючи отримання необхідних дозволів від власників прав і визначення відповідних прав на використання та розповсюдження [5, р. 153];

- точні та вичерпні метадані мають вирішальне значення для належної каталогізації та інтерпретації 3D цифрових артефактів. Музеї повинні вкладати час і зусилля в документування детальної інформації про оцифровані об'єкти, включаючи їх контекст, походження та фізичні характеристики [5, р. 156].

Загалом 3D-оцифрування є потужним інструментом, який може відігравати вагомую роль в українському сьогоденні. Нажаль, ця технологія малоінтегрована в українську музейну справу, зважаючи на перелічені вище складнощі. Загалом, оцифруючи свої колекції, музеї можуть розширити доступ, покращити збереження, створити нові освітні можливості та відкрити нові дослідницькі можливості.

Список використаних джерел

1. Вандализм і мародерство: війна Росії проти культурної спадщини України. URL: www.ukrinform.ua/rubric-culture/3729227-vandalizm-i-maroderstvo-vijna-rosii-proti-kulturnoi-spadsini-ukraini.html (дата звернення 18.11.2023).

2. Жигола В. 3D-сканування в археології: досвід та перспективи. *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції* (Чернігів, 7 – 9 квітня 2017 р.). ІАНАН України, ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2017. 150 с.

3. Жигола В.С., Скороход В.М. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*. 2019. №1.

4. Grosman L., Karasik A., Harush O., Smilansky U. *Archaeology. Three Dimensions Computer-Based Methods in Archaeological Research. Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies*. Vol. 2, 2014. No. 1. PP. 48–64.

5. Wachowiak M. J., Karas B. V. 3d Scanning and Replication for Museum and Cultural Heritage Applications. *Journal of the American Institute for Conservation*, 2009. №48(2). PP 141–158.

6. Wong H. Added Dimension: The Need for Open Access in Museum-Based 3D Data. URL: medium.com/berkman-klein-center/added-dimension-the-need-for-open-access-in-museum-based-3d-data-e80f91a27a01 (дата звернення 11.11.2023).

Валентин ТЕРЕЩЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ ГАЛИЦЬКИХ МІСТ РАНЬНОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ТИПОЛОГІЯ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ

Перші спроби узагальнюючих досліджень фортифікаційної архітектури були зроблені ще в кінці XIX – на початку XX ст. В першу чергу потрібно згадати працю О. Чоловського «Давні замки та твердині на Русі Галицькій», яка вийшла друком в 1892 р. [1]. В цій роботі на основі архівних джерел автор проаналізував історію найвідоміших фортифікацій регіону, рештки яких ще зберігались на кінець XIX ст. Незважаючи на те, що робота залишається базовою для дослідження багатьох замків, для вивчення нашої теми її користь є обмеженою – автор унікав розгорнутих узагальнень, зосередившись на «біографії» окремих споруд. Разом з тим, праця О. Чоловського дає нам цінний фактологічний матеріал для побудови теоретичних узагальнень. Інша праця Чоловського – розділ про замки в видання 1926 р. «Минуле та пам'ятки Тернопільського воєводства». Її зміст в загальних рисах повторює попереднє видання, позитивною рисою є наявність фотографій, які також є цінним джерелом дослідження фортифікаційних споруд [2].

Наступний період активізації інтересу до західноукраїнських укріплень спостерігається в період незалежності. В сучасній вітчизняній історіографії можемо виділити ряд досліджень, в яких зроблені спроби узагальнення основних тенденцій фортифікаційного будівництва в Галичині та на Волині XVI–XVII ст. Наприклад, в статті І. Могитича «Оборонні Вежі Галицької і Волинської земель 11 – початку 16 століть» проаналізовано основні тенденції оборонного будівництва напередодні поширення італійської фортифікаційної школи [3]. Слід відзначити видання В. Бойка та О. Гаврилюка «Замки Тернопілля». Відомості письмових джерел автори доповнили важливою інформацією, здобутою під час археологічних розкопок та розвідок [4.]. В статті Мельника зібрано коротку довідкову інформацію про більшість відомих оборонних споруд Тернопільської області [5].

Історіографічний огляд дозволяє стверджувати, що сучасні дослідження фортифікаційних об'єктів ранньомодерного часу Галичини мають цілком виразну тенденцію – основну увагу дослідників завжди привертають замки (в першу чергу ті, які збереглись хоча б фрагментарно), в меншій мірі досліджуються оборонні монастирі, храми (церкви, костели синагоги, знову ж таки – в першу чергу збережені). Інші типи фортифікаційних об'єктів – передусім міські укріплення, арсенали – користуються значно меншою увагою дослідників.

Слід згадати деякі типи споруд, які теж можливо відносились до оборонних об'єктів – ратуші, а також дерев'яна сакральна архітектура.

Необхідно також згадати дамби, і утворені ними ставки. Самі дамби є, безумовно, спорудами інженерними, а ставки – в першу чергу економічними об'єктами. Поряд з тим вони мали пряме відношення до оборони населених пунктів, створювали перешкоди для просування ворога. Писемні і картографічні ранньомодерні першоджерела (інвентарі замків, описи іноземців) чітко підтверджують, що ставки розгулялась сучасниками, як частина оборонного комплексу міста.

Оскільки фортифікаційний характер споруд цих типів є на цей момент скоріше гіпотетичним чи навіть сумнівним, вони майже ніколи не досліджуються в цьому ракурсі.

Причин для такої популярності одних об'єктів і непопулярності інших декілька. Та причина, що лежить на поверхні – збережені пам'ятки (а це в першу чергу замки) є перспективними туристичними об'єктами, тому знаходяться в сфері наукових інтересів не тільки істориків, але й архітекторів. Разом з тим важко зрозуміти доцільність розташування чи планування замку, не проаналізувавши весь комплекс фортифікаційних споруд населеного пункту.

Таке різноманіття типів фортифікацій – є яскраво вираженою регіональною особливістю фортифікаційного мистецтва Галичини (а також Волині і Поділля) в XVI–XVII ст.

Будь-який населений пункт мав, як правило, декілька оборонних споруд. Акцент на будівництві багатьох різнофункціональних, невеликих оборонних об'єктів в одному населеному пункті має своє пояснення. Фортифікації будувались в першу чергу для протидії кінноті Кримського ханства. Головна проблема боротьби з кочівниками – неможливість передбачити час і місце напрямку. Наявність декількох автономних укріплень давала населенню додаткові шанси організувати оборону у випадку несподіваної появи ворога.

Досліджуючи фортифікаційне будівництво цього періоду потрібно вирішити термінологічне питання – яким терміном назвати всю сукупність оборонних споруд одного населеного пункту? Термін «міські укріплення» активно вживаються дослідниками, але в дещо іншому, цілком конкретному значенні: маються на увазі рови мури, вали з вежами та воротами, які оточували місто по периметру. Для позначення всіх оборонних об'єктів потрібен інший узагальнюючий термін. В сучасних працях як істориків, так і архітекторів часто використовується термін «фортифікаційний комплекс» або «оборонний комплекс», який використовується для позначення всіх фортифікаційних об'єктів населеного пункту – міських укріплень (в вузькому розумінні), замків, оборонних храмів, монастирів, інших оборонних об'єктів.

Я вважаю використання терміну «оборонний комплекс» цілком виправданим і в цій публікації спробую проаналізувати основні перспективні, на мою думку, напрямки дослідження оборонних комплексів.

Перед висвітленням основної теми цієї публікації, необхідно, хоча б коротко, згадати основні тенденції розвитку фортифікаційного мистецтва в Західній Європі у XVI–XVII ст. Цей період сміливо можна назвати революційним в історії фортифікації. В першу чергу це пов'язано з розвитком вогнепальної зброї, а саме – облогової артилерії. Нові важкі гармати вже на межі в XV–XVI ст. впевнено пробивали старі кам'яні стіни «готичних» замків і фортець. Це призвело до зміни конструкції укріплень. Кам'яну чи цегляну кладку посилювали земляним насипом, в якому застрягали ядра. Змінились обриси укріплень – для збільшення секторів обстрілу і максимального зменшення «мертвих зон» будувались бастіони – п'ятикутні укріплення, які замінили собою круглі і квадратні вежі. Всі ці зміни вперше з'явилась в Італії, вони і започаткували так звану італійську школу, яка дуже швидко розповсюдилась і в інших регіонах Європи. В Україні в XVI ст. застосування італійської школи було обмеженим, одним з найбільш популярних запозичень з італійської школи було будівництво п'ятикутних веж, які в плані нагадували бастіони. Ще однією особливістю була популярність в Україні так званої німецької школи, для якої характерними є не бастіони, а круглі укріплення – бастеї (рондеї). Такі регіональні особливості були зумовлені необхідністю протистояти татарським набігам, тобто кінними загонам без важкої артилерії. Тому європейські нововведення застосовувались вибірково, з урахуванням місцевої специфіки.

В другій половині XVI ст. в Європі стала популярною голландська фортифікаційна школа, яка робила акцент на земляних укріпленнях великої площі. Здобутки голландської школи доволі швидко набули поширення в Україні. Недорогі земляні укріплення в голландському стилі дозволяти помітно посилити старі укріплення (в тому числі в плані протидії артилерії), охопити захистом широкі площі.

Отже, які чинники впливали на формування «оборонних комплексів» Галичини? Перший чинник вже був коротко проаналізований – потреба протидії в першу чергу легкій кінноті кочовиків, а не регулярній армії зі спеціальним облоговим озброєнням і спорядженням.

Інший важливий фактор – розташування населеного пункту, ландшафт, рельєф місцевості. Зі зрозумілих причин населенні пункти тяжіли до водойми тому річка (ставок, як варіант) була обов'язковим фактором формування урбаністичного комплексу. Не менш важливими чинниками була наявність заболоченої місцевості, струмків, пагорбів або крутих схилів, лісів.

Найбільш поширені варіанти планування оборонних комплексів:

Місто в річковій долині, замок на підвищенні (річковий мис, пагорб).
Приклади: Тербовля, Микулинці, Бучач, Язловець, Буданів

Весь комплекс на високому річковому мисі або березі; приклади: Скала-Подільська, Гусятин

Весь комплекс на пагорбі, оточений болотами; приклади: Тернопіль, Золочів, Підгайці

Весь комплекс знаходиться на заболоченій рівнині, болота і ставки є основними природними перешкодами Бережани, Залозці, Скалат

В південній частині Подільської височини сформувався специфічний тип розташування оборонних комплексів, коли всі місто оточена високими річковими берегами (Чортків, Бучач, Червоногород (с. Нирків), Раковець).

Це одним важливим чинником була наявність чи відсутність будівельних матеріалів, в першу чергу покладів каменю.

Порівняно якісний будівельний камінь є поширеною сировиною в нашому регіоні, одночасно будівництво з каменю і цегли – складний і дорогий процес у порівнянні з будівництвом земляних і дерево-земляних укріплень. Тому переважають гібридні оборонні комплекси, коли одні фортифікаційні об'єкти виконувались з каменю і цегли, інші були дерев'яними або земляними. Іноді окремі об'єкти мали змішану конструкцію, як, наприклад, Тернопільський замок.

Земляні вали добре витримували артилерійський вогонь (дерева – конструкції – ні). Разом з тим дерев'яно-земляні конструкції мали помітні недоліки – вони потребували частого ремонту. Дерев'яні колоди гнили, вали під впливом опадів деформувались, обсипались. Крім того, земляний вал без ескарпу має в тій чи іншій мірі похилу форму, що полегшує піхотний штурм.

Кам'яні стіни мають переваги над земляним валом – незручні для піхотного штурму, можуть довго обходитись без ремонту, кам'яні конструкції компактні, їм можна надавати спеціальну форму, вписувати в складний рельєф.

Розглянемо варіанти оборонного комплексу за критерієм технології будівництва. Найбільш поширений варіант – мурований замок і оборонні храми з'єднуються земляними міськими укріпленнями. В місцевостях, де мало каменю і глини могли переважати земляні укріплення. Повністю кам'яні комплекси – рідкість (Львів, Жовква).

Ще один критерій, за яким можна здійснити класифікацію оборонних комплексів – за розташування окремих елементів. Я б виділив два основні типи:

монолітний (всі елементи, споруди конструктивно з'єднані міськими укріпленнями (оточені міською стіною чи валом)

розосереджений (окремі автономні споруди розташовані поза кільцем міських стін, на певній відстані (1–2 км). Рідкісний варіант, приклади – Збараж, Терехівля, Бучач.

Розосереджений тип планування давав певні переваги – при несподіваних набігах більше місцевих жителів мали змогу сховатись в віддалених фортифікаційних об'єктах. Разом з цим такий підхід мав і недолік – у випадку облоги великою армією віддалені споруди могли використовуватись супротивником, як база для об'єднаних дій і штурмів.

Спроби класифікації оборонних комплексів можуть бути продовжені. Виявлення нових закономірностей формування оборонних комплексів – справа подальшого дослідження.

Список використаних джерел

- 1 Czołowski A. Dawnie zamki a twierdze na Rusi Halickiej. Lwow, 1892.
2. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki wojewódstwa tarnopolskiego. arnopol, 1926. 198; LXXVIII с.
3. Могитич І. Оборонні Вежі Галицької і Волинської земель 11 – початку 16 ст. *Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”*, число 11. Л.: Інститут “Укрзахідпроектреставрація”, 2000. с. 168: іл.
4. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля. Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2009. 80 с.
- 5 Мельник І. 120 фортець Тернопільщини. *Замки Тернопілля*. Галицька брама. травень – червень 2007. №5–6. С. 149–150.

Дмитро БУТРИН

*магістрант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННО- ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ ЗБАРАЗЧИНИ

Питання вивчення оборонно-фортифікаційної спадщини Тернопільщини розглядається на даний час як поєднання наукових та краєзнавчих досліджень науковців XIX – XX ст. та сучасних наукових праць та краєзнавчих розвідок. Незважаючи на це, існує ще ряд проблемних моментів та “білих” плями в історії населених пунктів області та їх оборонних споруд. Це пояснюється фрагментарністю джерелознавчих, архітектурно-археологічних і пам’яткоохоронних досліджень замків, в більшості, занедбаних і спотворених часом і людиною.

Наукові дослідження замків Тернопільської області, в т.ч. і «нового» Збаразького замку, можна умовно поділити на відповідні групи: вивчення історії й архітектури, охорони та відтворення, пристосування і ревіталізації. Такі дослідження почали з’являтися в першій половині XIX ст. Відомі вчені-історики, краєзнавці та громадські діячі польського, українського та російського походження займалися питання історії оборонних споруд регіону. Оскільки, частина замкових комплексів була споруджена на території Великого князівства Литовського та Речі Посполитої і належала польським магнатам, то переважна більшість дослідників були польського походження. Відповідно, замки під час дослідження їх історії, розглядалися, як об’єкти польської історико-культурної спадщини з відповідним відбитком на об’єктивність суджень та висновків. Аналізуючи польську історіографію, потрібно відфільтрувати чисто наукові факти від заангажованого політичного і етнонаціонального нашарування. Не зважаючи на це, такі дослідження в значній мірі носили і прикладний характер, що супроводжувався аналізом літописів та історичних хронік, введенням в наукових обіг документальних матеріалів юридичного спрямування, обмірами руїн замків, археологічними розвідками тощо. Такі дослідження дозволяють прослідкувати часову трансформацію історико-генеалогічних конструкцій власників укріплень, виявити втрати тих чи інших архітектурно-мілітарних елементів фортець, визначити різночасові добудови укріплень і т.п.

Опис історії волинських і подільських земель Тернопільщини, а Збараж знаходиться якраз на межі цих етно-політичних, та їх оборонних споруд, знайшли своє відображення в працях таких дослідників, як М. Балінський, Т. Ліпінський, які на основі матеріалів з приватних архівів, збірок та бібліотек потужних магнатських родів Вишневецьких, Любомирських, Потоцьких, Сангушків видали ряд своїх праць. Особливістю такого висвітлення є історико-статистичний характер, коли на основі загального опису терену подаються короткі історичні відомості про оборонні споруди чи резиденції. В цих працях вперше наводиться інформація про об’єкт нашого дослідження – “другий” Збаразький замок, що зароджувався на протилежному (лівому) березі р. Гнізна за три кілометри від “першого” Старозбаразького. Так, автори зазначають, що “коли Татари на початку XVI віку місто і замок в старому Збаражі спустошили, був виставлений натомість у 1587 р. пишний будинок, належно укріплений” [1, s. 914]. Це твердження, на перший погляд, суперечить, як польській, так і українській історіографічній традиції, яка в переважній більшості випадків датує Збаразький замок 1620–1627 рр. і приписує їх фундацію князями Христофору (Кшиштофу) і Юрію (Єжи) кн. Збаразькими.

Надзвичайно цінним науковим доробком є діяльність О. Яблоновського з підготовки до друку серії томів статистичних джерел середини XVI – початку XVII ст. [2]. Великі передмови дають можливість прослідкувати його погляди щодо розвитку фортифікаційної мережі порубіжжя, яку автор пов'язував з розвитком колонізаційних процесів. Велика роль у оборонному будівництві надавалася шляхетській ініціативі. О. Яблоновський подав реєстр приватних замків Поділля, Брацлавщини, Київщини, розглянув їх розташування на кордонах у історико-географічному плані, в т.ч. і Збаразький.

На початку XIX ст. замкові комплекси, знаходячись у приватній власності, не розглядалися, як пам'ятки історії та архітектури. Невідповідність існуючим суспільно-політичним і побутовим сторонам життя призвело до того, що більшість замків швидко занепали й перетворилися на руїни. Це викликало серед польської інтелігенції потяг до збереження цих пам'яток старовини, що стали розглядатися як свідчення давньої могутності Речі Посполитої, чудові зразки досягнень будівельної та військової технології епохи середньовіччя. Наприкінці XIX ст. знаний польський дослідник О. Чоловський підняв питання про катастрофічний стан оборонної архітектури й загрозу її цілковитого зникнення, звернув увагу на проблему рятування. Заслужує уваги опис та обміри замку та прилеглої території, описаної дослідником станом на кін. XIX ст. Значна увага приділяється А. Чоловським опису та стану збереження в'їздової надбрамної вежі та палацу з двома бічними крилами (флігелями) [3]. Автор в деталях розповідає про проект італійського архітектора Вінченцо Скамоцці, який виконав проект оборонного палацу для коронного конюшого Кшиштофа кн. Збаразького і був опублікований в трактаті “Ідея загальної архітектури” (Венеція, 1615). Дослідник ще тоді відзначив невідповідність існуючої споруди і проекту В. Скамоцці і висловив припущення, щодо участі в будівництві замку голандського архітектора Г. ван Песна. Коротко розповідає А. Чоловський і про дві основні історичні події, що відбулися під Збаражем у 1648–1649 рр. та 1675 р., тобто, захоплення замку козаками у 1648 р., “семитижнева облога” міста 1649 р. та штурм і руйнування замку козаками П. Дорошенка та великого візира османів Ібрагіма Шишмана в 1675 р. В загальних рисах автор розповідає про роль тодішнього власника Збаража і великого коронного гетьмана Речі Посполитої Дмитра-Юрія кн. Вишневецького у відбудові укріплень в 1676–1682 рр., але помилково зараховує до числа власників Збаразького князівства Міхала Вишневецького (†1744), маючи, очевидно, на увазі Міхала-Сервація князя Вишневецького, який, дійсно, помер у 1744 р., але жодного відношення до Збаража не мав. Згадує дослідник і про існування у 1840 р. в Замковому палаці цукроварні, історія якої буде описана в другому розділі [1, S. 63].

Окрему групу історіографічних досліджень, присвячених історії Збаразького замку періоду “Хмельниччини” складають праці польських дослідників початку XX ст. Чільне місце серед них займають статті видатного польського історика Людвика Кубалі (1838–1918 рр.) [4; 5]. У спадщині вченого чільне місце посіли такі твори, як «Szkice historyczne» (т. 1–2; 1880–1893 рр.), «Jerzy Ossoliński» (т. 1–2; 1883 р.), «Wojna Moskiewska r. 1654–55» (1910), «Wojna Szwedzka r. 1655–56» (1913 р.), «Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656–57» (1917 р.), «Wojna duńska i pokój Oliwski r. 1657–60» (1918 р.). Українсько-польським взаєминам присвячено, зокрема, праці «Szkice historyczne» («Історичні нариси») та «Jerzy Ossoliński» («Єжи Осолінський»), які неодноразово перевидавали у Польщі, що свідчить про їх наукову вартість. Слід зазначити, що у, так званих, “Збаразьких війнах” під час Зборівської битви саме польський політик «зумів підкупити кримського

хана Іслам-Гірея III і цим вплинув на умови Зборівського мирного договору 1649 р.» [7, с.139].

Найпершим здобутком історичної студії про Збаразьку битву є джерельна база дослідження, зокрема численні архівні матеріали, що автор зумів віднайти на теренах Галичини. Слід відзначити такий факт, як традицію створення в Речі Посполитій численних пам'яток, що відображали кожен військовий похід чи війну. У примітках до нарису «Облога Збаража і Зборівський мир» автор послався на розмаїті за змістом і формою джерела. Тут такі жанрові форми, як хроніки, історичні трактати і нариси, різні види «літератури факту» – реляції, описи посольств, листи, мемуари, похідні й табірні щоденники. Доцільно виділити діаріуші перебігу сеймових подій, що вели офіційно на кожному сеймі, часто фіксуючи дані про козацькі посольства на сейм та хід переговорів із ними. Вчений на сторінках своєї праці процитував два діаріуші про облогу Збаража, один із них – «Djarjusz krótszy oblężenia Zbaraża» – навів повністю в Додатках до нарису [2, s. 116–118]. Також там подано лист А. Мясковського до королевича Кароля – як «правдивий, що з королем під Зборовом діялося», та звернення кримського хана до польського короля від 19 серпня 1649 р., котре містило умови перемир'я [3, s. 119–122].

Нарис Л. Кубалі «Облога Збаража і Зборівський мир» складається з семи параграфів: I. «Obóz pod Zbarażem» («Табір під Збаражем»), II. «Szturm i oblężenie» («Штурм і облога»), III. «Odsiecz» («Допомога»), IV. «Bitwa pod Zborowem» («Битва під Зборовом»), V. «Traktaty z hanem» («Договори з ханом»), VI. «Traktat z Chmielnickim» («Договір із Хмельницьким»), VII. «Pod Zbarażem» («Під Збаражем»). Польський історик сумлінно ознайомився з географією і топографією краю, про що свідчить детальний опис околиць міста. Особливу увагу він приділив характеристичі місцевості навколо Збаража, яку супротивники використали під час облоги. Вчений зазначив: «Була то околиця більш водяниста й лісиста, ніж нині» [4, s. 75]. Численні стави, болота, ліси та яри довкола утруднювали наступ ворога, а військо, стоячи там обозом, могло вільно пересуватися, здійснювати вилазки й забезпечувати своїх коней кормом. Водночас, зазначив дослідник, ця місцевість за останніх двісті років зазнала значних змін. Чорний ліс, наприклад, у той час сягав дороги до Заложців, а вздовж шляху з Вишнівця росли дуби тощо.

Значне місце у нarisі відведено опису міста й замку того часу: «Miasto Zbaraż, z trzech stron wodą obiane, usiadło niby w podkowie. Wschodu i zachodu broniły dwa stawy, od południa jakby łukiem rzeczką Gniezną połączone. Otwór zwrócony ku północnemu zachodowi, ku Założyciom, obwarowany był fosą, ostrokołem i parkanami. Ramiona tej podkowy przedłużały się od wschodu wzgórzami, a od zachodu Czarnym lasem, tak, że tylko drogą od Założcic przystęp był wolny pod miasto. Od wschodu na drugim brzegu Gniezny wznosił się na wzgórze potężny zamek Zbaraskich, pyszny gmach r. 1587 wystawiony; pomiędzy nim a wschodniem stawiskiem leżało przedmieście Przygródek» [5, s. 75].

Водночас автор зазначив розташування польської військової артилерії під керівництвом генерала К. Пжиємського, як зафіксовано в діаріуші, вали табору простягнулися на південь від міста й замку на милю. У нarisі «Облога Збаража і Зборівський мир» детально відображено хронологію історичних подій упродовж липня-серпня 1649 р., починаючи від прибуття польського обозу до Збаража 2 липня. Автор процитував лист А. Фірлея до короля й канцлера від 8 липня, на сторінках якого йдеться про непослух польських вояків, серед яких готових до бою залишилося 6000. Водночас вони з

нетерпінням чекали на приїзд Я. Вишневецького, котрий, ображений на короля, не надто поспішав перебрати керівництво армією. Князь із 3000 солдатів виїхав лише 9 липня. За свідченням очевидців, його прибуття викликало велику радість у таборі: кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський віддав князеві Яремі булаву, а солдати несли його на руках і «задарма служити обіцяли» [5, s. 77].

Як дослідив Л. Кубаля, польський табір нараховував 15000 осіб, із яких 9000 становило військо, зокрема 2000 було піхоти, решта – верхові. А повстанців, згідно з урядовою реляцією, наступало 300000 «черні разом із військом козацьким». Учений, посилаючись на козацького лікаря, навів такі цифри: полковників було 23, а в полку – від 5000 до 20000 людей. Водночас Л. Кубаля назвав прізвиська керівників і найменування полків, їм підпорядкованих: Вороньченко – Черкаський, Лобода – Переяславський, Кулак – Карвовський, Нечай – Брацлавський, Степка – Уманський, Морозовицький (Морозенко) – Корсунський, Євстахій – Кальницький, Бурляй – Гадяцький. Разом із козаками прибуло 100000 ординців на чолі з татарським ханом, 6000 турків, які мали 70 гармат і незліченну кількість коней [4, s.54].

Грунтовний аналіз витоків та авторства, як самого замку, так і палацу в 50-х роках минулого століття провів у своїй статті “Тасмниця замку у Збаражі” польський історик архітектури Адам Мілобезький [6]. Відкинувши запропонованих А. Чоловським (Г. ван Пееен) та В. Добровольською (А. дель Аква) кандидатів, автор сформулював риси та ознаки гіпотетичного, потенційного претендента на роль автора замкових укріплень. Це мав би бути італієць, (можливо – венеціанин), перебувати в цей період в Речі Посполитій (очевидно, в королівському оточенні), бути дотичним до інших архітектурних об’єктів родини Збараських (Єжи і Кшиштофа). Однак, реального автора названо не було і “Тасмниця замку у Збаражі” – залишилася тасмницею і надалі [6, s.373].

У 2003 р. спробу її розгадки здійснив знаний польський історик архітектури др. Маріуш Карпович, який у 1994 р. опублікував монографію “Маттео Кастелло – архітектор раннього бароко” [2]. Через 9 років, переосмисливши роботи М. Кастелло, та проаналізувавши вище наведену статтю А. Мілобезького, обґрунтовано запропонував на роль автора Збараського замкового палацу, саме М. Кастелл(о)і, який також був і автором каплиці Св. Катерини домініканського костелу Св. Трійці у Кракові, де упокоїлись “останні” Збараські – Юрій (1631) і Христофор (1627) [3].

Тема історії фортифікаційної архітектури знайшла висвітлення в роботах тих дослідників, які присвятили окремі статті саме “другому” Збараському замку і брали участь у його повоєнних обмірах та дослідженнях 1946–1964 р., а саме, М. Говденко, О. Годованюк, Ю. Нельговського [8; 9]. В своїх працях згадані дослідники, розглядають історію фортифікаційного будівництва твердині на Замковій горі першої половини XVII ст., поєднуючи її з аналізом різноманітного історичного матеріалу, фактичного сучасного стану фортифікацій. Юрій Нельговський запропонував три етапи розбудови Збараського замку в період кін. XVI – 1670 рр. [10] [9, с.127].

Окрему групу становлять архітектурознавчі дослідження збережених замків Тернопільської області, початок проведення яких пов’язаний з багаторічною акцією обстеження пам’яток архітектури, що її проводив Держбуд України з 1948 по 1963 рр. Значний масив інформації містять матеріали міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій. У них йдеться про історію окремих замків, архітектурну цінність. Матеріали конференцій нерідко дозволяють оперативніше оприлюднити нові факти

порівняно зі статтями і монографічними дослідженнями, обмінятися думками про окремі проблеми історії замкових комплексів. Значна за обсягом та змістом наукова робота дала позитивні результати. На початку 90-х рр. XX ст. всі замкові комплекси Тернопільщини були описані, мали обмірні креслення, короткі історичні довідки, на деякі з них було складено проектну документацію щодо реставрації та подальшого використання. Але в цей період увага акцентувалася на архітектурознавчих дослідженнях, визначенні історико-архітектурної цінності пам'яток, на той час як власне історія замків залишалася поза увагою. З проголошенням незалежності України та початком національно-культурного відродження історія фортифікаційного будівництва привертає все більше уваги дослідників. Аналізуючи історіографію історії замкових комплексів Тернопілля періоду 1990-х рр. – початку XXI ст., слід зазначити, що дослідження відбуваються в трьох напрямках: археологічному, архітектурному та історичному. Якщо над археологічними та архітектурними дослідженнями пам'яток фортифікаційного будівництва Тернопільщини працюють здебільшого співробітники інститутів “Укрпроектреставрація”, “Укрзахідпроектреставрація”, Інституту археології Академії Наук України, Національного державного інституту теорії, історії архітектури та містобудівництва (НДІТІАМу), то вивченням історії займаються переважно місцеві вчені та краєзнавці.

За останній час значно зросла кількість і важливість піднятих тем у наукових дослідженнях науковців Національного заповідника “Замки Тернопілля”, які активно вивчають історію, архітектуру та пам'яткоохоронну справу не тільки Збараського замку, а й багатьох інших оборонно-фортифікаційних об'єктів області (В. Чайка, В. Данилейко, Н. Ганусевич, М. Довгаль та ін.). Результати таких досліджень регулярно публікуються у щорічних “Наукових записках “Національного заповідника “Замки Тернопілля” (2011–2022 рр.).

Окремо хочемо відзначити вклад сучасного українського краєзнавця, дослідник історико-архітектурної спадщини Збаражчини Руслана Підставки. Його науковий доробок відкриває нові сторінки з історію будівництва та функціонування Збараського оборонного комплексу [11; 10].

Отже, сучасний етап досліджень даної проблематики з одного боку – продовжує вирішення загальних проблем дослідження і охорони культурної спадщини, започатковане в довоєнний та радянський періоди, з іншого – виокремлює замкові комплекси з загальної сфери історико-архітектурних об'єктів і розглядає проблеми охорони, пов'язані зі специфікою цього виду пам'яток.

Список використаних джерел

1. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. *Teka konserwatorska*. Lwów, 1892. S.63.
2. Karpowicz M. Matteo Castello – architekt wczesnego baroku. Warszawa: „Neriton”, 1994. 96 s.
3. Karpowicz M. Matteo Castello i zamek w Zbarażu. *Saeculum Christianum*. № 2. 2003. S. 79-81.
4. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. Poznań: Nowa Druk. Polska (Wydaw. Orędownika), 1915. 38 s.
5. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. Ludwik Kubala. Szkice historyczne: serja I i II: wydanie piąte. *Dziela Ludwika Kubali*. Lwów, Warszawa, 1923. T. 2. S. 71–122.
6. Miłobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarażu. *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Warszawa, 1956. T. I. Z. 4. S.372–380.
7. Білик Н. Українсько-польські взаємини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені*

Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. URL:
<http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7337/1/Bilyk.pdf>

8. Нельговский Ю. А., Годованюк Е. М. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII вв. *Архитектурное наследство*. 1986. № 34. С. 125–133.

9. Нельговський Ю. Замок у Збаражі. *Українське мистецтвознавство*. Вип.5. 1971. С. 199-205.

10. Підставка, Р. Авторство та реконструкція замків Збаража: наук.-попул. вид. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2012. 80 с.: іл.

11. Підставка, Р. Фортифікації Збаража (відоме і невідоме): наук.-попул. видання. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2012. 112 с.: іл.

Андрій ЗАГОРСЬКИЙ

*магістрант Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

РИТУАЛЬНІ СЦЕНИ НАСКЕЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІНДІЇ

Зображення ритуальних сцен представлені в індійському наскельному мистецтві в достатньо значній кількості. Під ритуальною позою мають на увазі підняті вгору і зігнуті в ліктях руки антропоморфного зображення, які, на наш погляд, символізують поклоніння духам чи божествам.

Наскельні зображення танців та ритуальних сцен, очевидно, з'явилися в Індії одними з перших. Такої ж думки притримуються і багато індійських дослідників. Так, наприклад, Дж.Кумар і Р.К.Панчолі, В.С.Ваканкар, С.К.Пандей та інші відносять їх виникнення до епохи верхнього палеоліту [1, р. 17; 2, р.205; 3, р.199], проте таке раннє датування здається нам досить сумнівним. До найдавніших зображень дані дослідники відносять «S-образні» фігури танцівників, одні з яких одягнені в зооморфні маски, голови ж інших зображені у вигляді горизонтального півкола або обруча. На думку С.К.Пандея, у верхньопалеолітичних ритуальних сценах показані лише групові танці, в яких танцюристи інколи зображалися в тваринних масках [3, р.217]. Е.Ньюмайер також вважає, що наскельні зображення танцюристів з'явилися в Індії одними з перших, але, на відміну від В.С.Ваканкара, С.К.Пандея, Дж.Кумара та Р.К.Панчолі, вважає часом їх виникнення епоху мезоліту [4, р.34]. З іншого боку, як і згадані вище автори, Е.Ньюмайер вважає найдавнішим зображенням танцюристів фігури «S-образної» форми, наводячи як приклад малюнки з Лакхотії. Такої ж точки зору притримується і С.Малайя [5, р. 358].

Перша спроба типологізації наскельних зображень була зроблена С.Малайя в роботі «Dance in the rock art of Central India»(1989). У своїй класифікації С.Малайя виділяє три групи танцювальних сцен: одиночні танці, парні танці і колективні танці. При цьому він особливо обговорює різницю між ритуальними танцями і танцями як такими, яке полягає в тому, що перші завжди мають означену мету, другі ж – лише «засіб фізичного вираження фізіологічних імпульсів в артистичній манері [5, р. 359]. На нашу думку, дана гіпотеза дослідника є помилковою. Будь- який танець у давні часи, в тій чи іншій мірі, був ритуальним дійством, яке могло бути пов'язано, наприклад, з вдячністю богам за багату здобич, народження дитини і т.п. Не виключено, що вираження власних почуттів в танці також мало місце, проте воно відіграло другу роль і не могло бути основою для наскельного зображення.

С.Пандей дає більш детальну класифікацію зображень танцюристів. Так, всі танцювальні сцени він поділяє на дві великі групи – одиночні танці та групові танці. Кожна із них поділена на підгрупи: зображення чоловіків та зображення жінок. У групових танцях виділена ще одна додаткова підгрупа – «змішані» танці. Крім того, автор використовує ще два принципи класифікації, що ділять всі зображення танцівників: 1) з музичними інструментами і без них; 2) ритуальні танці і танці як такі. На наш погляд, класифікація С.К.Пандея є досить складною і не дає чіткої картини. Так, наприклад, зображення жінок-танцівниць, так як і зображення з музичними інструментами, зустрічаються в наскельному мистецтві Індії досить рідко, тому виділяти їх в окрему групу не є доцільним.

Серед ритуальних композицій особливо виділяються ті, де танцюристи показані в колі, як на малюнках Самла Хілл. В Середній та Центральній Азії

подібні зображення невідомі. На думку С.Малайя, ці малюнки можуть бути першопричиною знаменитого сучасного танцю «раса», де багато танцюристів стають в одне велике коло [5, р. 361].

Зображення танцюристів з атрибутами в наскельному мистецтві Індії складає усього 12 %, причому зброя зустрічається в два рази частіше, ніж музичні інструменти. Із останніх найбільш розповсюджений бубен. Це не дивно, так як бубен відіграє в ритуалах немаловажну роль. Подібну картину ми спостерігаємо і на пам'ятниках Середньої та Центральної Азії.

Фігури з зооморфними і орнітоморфними ознаками зустрічаються в наскельному мистецтві Індії нечасто. На думку С.Малайя, навіть із цих зображень не усі є ритуальними, так як в багатьох танцях маски допомагають зрозуміти характер танцюриста, його настрій, причину танцю і т.п. [5, р.361]. Зображення жінок зустрічаються також достатньо рідко. Скоріше за все, це пов'язано з тим, що художники не ставили перед собою мету показати стать зображуваного, так як антропоморфні зображення, які однозначно можна віднести до чоловічих, в наскельному мистецтві Індії також зустрічаються досить рідко. Взагалі, маски-личини – єдиний тип наскельних зображень, який розповсюджений в Середній та Центральній Азії, і в той же час майже не зустрічається в Індії.

Порівняльний аналіз наскельних зображень танцюристів Індії з одного боку і Середньої та Центральної Азії з іншого показав наступне: у всіх регіонах ритуальні зображення з'являються одними з перших і достатньо широко розповсюджені, причому частіше за все зустрічаються в композиціях. Зображення «хороводів» також знаходять аналоги у кожному з регіонів, що порівнюються, хоча в Індії вони зустрічаються набагато частіше. Тим не менше, зображення «хороводів» є в Казахстані на пам'ятках Шолактау і Тамгали, в Монголії (Бага Ойгор), Китаї (Сінзьянь-Уйгурський автономний округ) та інших регіонах. У деталях сцен «хороводів» також спостерігається досить багато спільних рис. Наприклад, орнітоморфні зображення є в Монголії (Цагаан Салаа) і Киргистану (Саймали-Таш), а зооморфні в Монголії (Цагаан Салаа). Ритуальні сцени з тваринами зустрічаються як в Індії, так і на суміжних територіях, хоча видова приналежність тварин дещо інша. Так, якщо в Індії більшість представлених в ритуальних сценах тварин – горбаті корови, то в Середній та Центральній Азії найчастіше зображалися дикі тварини, наприклад, козли.

Таким чином, ми притримуємося існуючої думки, що наскельні зображення танцюристів з'явилися одними з перших і, скоріше за все, це були антропоморфні зображення «S-образної» форми. З приводу їх абсолютного датування єдиної точки зору немає, але ця дискусія переходить у площину хронології усього наскельного мистецтва Індії, а не лише зображень танцюристів. Взагалі, в індійській історіографії темі ритуальних зображень надавалось досить багато уваги, а С.Малаєю та С.К.Пандеєм навіть здійснено декілька спроб їх класифікації. Тим не менше, багато питань, наприклад, проблеми семантики, залишаються розробленими досить слабо.

Наскельні зображення ритуальних сцен в Індії, як і в Середній та Центральній Азії, досить різноманітні. У першу чергу це пов'язано з їх значною кількістю та існуванням у всі хронологічні періоди. Під час порівняльного аналізу нами знайдено ряд аналогій з наскельними зображеннями Центральної та Середньої Азії. До них можна віднести і подібні пози танцюристів, і сцени «хороводів», які в регіонах, що ми порівнюємо зустрічаються на досить значній території. Є аналоги і в зображенні одягу танцюристів і в супроводжуючих атрибутах.

Список використаних джерел

1. Kumar G., Pancholy R. K. Rock art of upper Chambal valley. *Purakala*, 1992 Vol.3. №1–2. P. 13–67.
2. Wakankar V. S. Techniques of prehistoric paintings and engravings. *Rock art of India: paintings and engravings*. Ed. Chakravarty K.K. New Delhi. 1984, P. 196–200.
3. Pandey S.K. Indian rock art. New Delhi. 1993. 289s.
4. Neumayer E. Lines on stone. The prehistoric rock art of India. Manohar. 1993. 179 s.
5. Malaiya S. Dance in the rock art of Central India. *Animals into art*. Ed. H. Morphy. London, 1989. P. 357–371.

Микита ПОЧИНОК

*аспірант Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

**НАРОДНА МЕДИЦИНА – НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ**

Початки виникнення та утвердження народної медицини в Україні можна відслідковувати у тисячолітню давнину старовинних культур. Народну медицину розглядають як важливий елемент традиційної культури, що об’єднує позитивний емпіричний досвід, лікувальні методи, отримані шляхом місцевих спостережень, світоглядні уявлення та релігійні вірування різних епох. Етнографічний підхід до вивчення цієї проблеми передбачає аналіз аспектів, таких як еволюція народних уявлень про анатомію і фізіологію людини, народне розуміння причин виникнення захворювань, переконання щодо народних лікарів, методи діагностики, профілактики, санітарно-гігієнічні норми та класифікація лікувальних засобів.

Дослідження народної медицини в етнографічному контексті важливе для розв’язання етнологічних завдань, пов’язаних із вивченням походження та розвитку світоглядних уявлень та народних знань українців. Різноманітні етнічні та регіональні форми народних методів лікування, їх вивчення та порівняльний аналіз можуть розкрити етнокультурні зв’язки між різними національностями.

У контексті вищевикладеного автор підтримує думку З. Болтаровича щодо того, що етнографічний підхід передбачає аналіз всього спектру питань, пов’язаних з народною медициною, включаючи її структурні компоненти, генезу та розвиток. Це включає вивчення уявлень про анатомію та фізіологію людини, розуміння походження хвороб, поглядів на народних лікарів, методів діагностики та профілактики, санітарно-гігієнічних норм і різноманітних лікувальних засобів, які включають ліки рослинного, тваринного та мінерального походження, а також фізіотерапію та дієтотерапію.

Національні методи лікування, їх приготування, асортимент і застосування відрізняються різноманітністю етнічних та регіональних форм. Вивчення цих методів становить основу для проведення порівняльних досліджень, зокрема між народною медициною та сучасною фармакологією. Психотерапевтична наука тепер проявляє інтерес до народних методів лікування, що раніше ігнорувалися, і дослідження у цьому напрямку підкреслюють важливість народних психотерапевтичних підходів.

Висновок короткого огляду історії використання засобів народної медицини козаками та аналіз української народної медицини як об’єкта історико-етнологічних досліджень підтримується думкою відомого українського фітотерапевта Є. Товстухи, який визначає народну медицину як філософію української нації.

В українській народній медицині та фітотерапії поки що використовується лише мізерна частина її потужних можливостей. Третє тисячоліття призведе до значного прориву в розвитку української народної медицини в контексті лікування та профілактики. Важливо заохочувати та підтримувати носіїв етнічних фітотерапевтичних знань, а також поширювати їх раціональний досвід та успіхи серед суспільства. Автор нагадує, що національні символи, такі як кольори національного прапора України, виникли з природи та рослинного світу, і це є частиною нашого правічного культурного спадку, в якому утілюється і передається народна медицина та фітотерапія. Фітотерапія вважається національним чудом минулого, сучасного та майбутнього, яке повинно відігравати ключову роль у сучасних методах лікування. Народна

ідентичність українців, за словами автора, не пов'язана з екзотичними рослинами, але з корінням в природі, такими як материнка, родовик лікарський, оман високий, перстач прямостоячий. Цей сполучний ланцюг здоров'я та культурних цінностей передається з покоління в покоління через спільність з вічним зелем для здоров'я і родоходу, піснею, працею та культурою століть. В кінці тексту наводиться визначення етномедицини як наукового напрямку, який вивчає традиційний медичний досвід народів з культурної та релігійної точки зору, охоплюючи методи зцілення та збереження здоров'я з використанням природних оздоровчих факторів.

На сьогодні етномедицина, заснована на результативних експериментах і клінічних дослідженнях, вивчає активні компоненти та ефективність рослинних і мінеральних компонентів, які традиційно використовуються народом, а також розглядає механізми впливу, такі як голко-вколювання, припікання та інші, а також духовні практики, з метою їх інтеграції з досвідом сучасної «західної» (доказової) медицини.

Дослідницька зацікавленість у галузі етнічної медицини розквітла з 90-х рр. XX ст., призводячи до значного внеску у розуміння традиційного харчування, медичних знань і практик. Зростання наукових публікацій з народної медицини сприятиме розпізнаванню місцевих розумінь здоров'я як засобу підтримання етнічної ідентифікації, а також пошуком нових методів лікування і технологій.

Етнічна медицина орієнтується на вивчення медичних систем з перспективи місцевого населення. Практика етнічної медицини представляє собою складну мультидисциплінарну систему, яка включає використання рослин, духовні практики та природне середовище, і служила джерелом зцілення для людей впродовж тисячоліть.

Аналіз літературних джерел підтверджує, що основними механізмами державного регулювання, які суттєво впливають на ефективність функціонування народної медицини в Україні, є правовий, соціальний, моніторинговий, економічний, організаційний, кадровий, мотиваційний та ринкового регулювання.

Останні роки відзначаються у багатьох країнах світу посиленням уваги до правового регулювання діяльності в галузі народної медицини. Світова організація охорони здоров'я визнала, що знання натуральної медицини поважається та належить народам, які його розвивають. Науковці визнають ефективність народної медицини, яка, за їх словами, у деяких випадках переважає академічну медицину у 2,5–3 рази, особливо при лікуванні ракових пухлин.

Сучасна народна медицина в Україні використовує різноманітні методи, які мають як слов'янські корені (фітотерапія, апітерапія), так і запозичені та модифіковані методи. Серед них мануальна терапія, акупунктура, літотерапія. Західні досягнення включають гомеопатію, іридодіагностику, натуропатію, водолікування та інші.

Крім практичного значення, народна медицина також вивчається як джерело світоглядних уявлень, етнічних стереотипів і ритуалізованих форм поведінки. Вона є важливою галуззю народних знань, яка включає в себе різноманітні вірування, магичні практики та емпіричні відомості. Це нагадує, що і сучасна професійна медицина має свої коріння в тисячолітньому народному досвіді.

Звертання до народного лікування приносить значний внесок у сучасну науку. Численні факти використання народних методів лікування у сфері професійної медицини демонструють їх потенціал. Наприклад, З. Фрейд та К.

Юнг, засновники психоаналізу, використовували народні засоби у розробці світоглядних архетипів, наголошуючи на важливості психотерапевтичних аспектів в контексті «хвороба-хворий-лікар».

Зрослий інтерес громадськості до народної медицини пов'язаний із зусиллями збереження її духовної складової в контексті відродження національних традицій і звичаїв. Проте, цей інтерес часто супроводжується прагматичними міркуваннями або навіть спекуляціями. Зокрема, це стосується магічних елементів сучасних знахарів, навколо яких створюється міф про містичну таємничість.

Систематичний науковий підхід допомагає розкрити народний погляд на етимологію захворювань, «логіку» обраних методів лікування та їх світоглядні мотивації, розмежовуючи раціональні та ірраціональні аспекти лікування. Народну медицину можна розглядати як невід'ємну частину традиційної культури, яка об'єднує емпіричні знання, місцеві спостереження, світоглядні уявлення та вірування різних епох. Етнографічний підхід до дослідження цієї проблеми включає вивчення аспектів, таких як уявлення про анатомію і фізіологію людини, розуміння етимології захворювань, роль народних лікарів, методи діагностики та профілактики, санітарно-гігієнічні стандарти та класифікація лікувальних засобів.

Дослідження народної медицини в етнографічному аспекті розкриває ключові аспекти важливих етнологічних завдань, пов'язаних із процесами походження та розвитку світоглядних уявлень та народних знань українців. Різноманітні народні методи лікування, способи приготування ліків, їх асортимент і застосування вирізняються міновою етнічних та етнорегіональних форм. Вивчення цих аспектів є основою для проведення порівняльних досліджень, зокрема між народною медициною та сучасною фармакологією. Після багатьох років ігнорування, народні методи лікування словом входять у сферу інтересу психотерапевтичної науки. Розробки в галузі народної медицини переконливо свідчать про важливість народних психотерапевтичних методів лікування.

Список використаних джерел

1. Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика. Київ: Абрис, 1984. 320 с.
2. Серебряннікова Н. І. Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення пів-денно-західної України ХХ століття: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2004. 22 с.
3. Товстуха Є. С. Народна медицина як філософія українців. Народна медицина в Україні: матеріали першого з'їзду (м. Київ, 24–25 верес. 2010 р.). Київ, 2010. С. 10–14.

Василь ВАЛЬЧАК

*аспірант Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

**УКРАЇНСЬКИЙ РОДИННИЙ ОБРЯДОВИЙ ЦИКЛ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ГАЛИЧИНИ)**

Український родинний обрядовий цикл є важливою складовою традиційної культури українського народу, що відображає життєві етапи індивіда через ритуальні практики, об'єднуючи сімейне і громадське життя. Він охоплює народження, шлюб і смерть — три ключові події, що символізують початок, продовження і завершення життєвого шляху. У кожному з цих обрядів відображені релігійні вірування, моральні цінності, соціальні норми та культурні особливості українців.

Галичина, як один із найзначніших культурних регіонів України, зберегла чимало унікальних звичаїв і обрядів, що стали основою для вивчення родинного обрядового циклу. Цей регіон характеризується високим рівнем етнічної самосвідомості та глибоким зв'язком із народною традицією, що дозволило зберегти обрядові форми навіть у контексті соціально-історичних змін.

Дослідження українського родинного обрядового циклу на матеріалах Галичини має велике значення для розуміння процесів етнокультурної тягlostі, збереження національної ідентичності та соціальної взаємодії всередині громади. У даній статті розглядаються основні аспекти родинних обрядів — народження, весілля та похорон — у контексті їх ритуального значення та трансформацій у XX–XXI століттях.

Родинний обрядовий цикл як частина української етнокультури

Родинний обрядовий цикл є важливим складником української традиційної культури, який регулював та оформлював ключові події життя людини — народження, шлюб і смерть. В Галичині цей цикл зберігся у своїй автентичній формі завдяки сильному національному самоусвідомленню та традиціоналізму регіону.

Обряд народження: символізм і традиції

Народження в українській родинній культурі пов'язане з численними ритуалами, спрямованими на захист дитини та матері. У Галичині існував звичай «завивання» новонародженого в спеціальну тканину з метою захисту від злих духів, а також обряд «кумівства», де вибір кумів мав особливе значення для подальшого життя дитини.

Весільні обряди: святкування нового етапу життя

Весілля в Галичині супроводжувалося численними підготовчими та виконаними ритуалами, що відображали соціальні та релігійні цінності громади. Центральними елементами були вінчання, сватання, дарування, зокрема, традиція «викупу нареченої» та символічна передача родинних обов'язків молодят через обряд «вінкоплетіння».

Похоронний обряд і віра в загробне життя

Смерть і похорон супроводжувалися комплексом ритуалів, що символізували перехід душі в інший світ. У Галичині важливим елементом було проведення тризни (поминального обіду), а також особлива увага до дня «сороковин», коли душа остаточно покидала світ живих. Обряди супроводжувалися молитвами та спеціальними піснями, які мали допомогти душі в її подорожі.

Роль громади в родинних обрядах

У Галичині родинні обряди мали колективний характер, оскільки громада активно брала участь у всіх ключових моментах життя кожної родини. Це

відображало взаємозалежність індивідуальної та колективної свідомості, коли родинні обряди служили засобом соціальної інтеграції та підтримки.

Зміни та адаптація родинного обрядового циклу в сучасній культурі

У ХХ столітті під впливом урбанізації та глобалізації багато обрядових елементів почали втрачати своє первинне значення. Однак у Галичині все ще існує потужна тенденція до збереження обрядової спадщини, особливо через відродження автентичних весільних і похоронних традицій у рамках етнографічних фестивалів та громадських ініціатив.

Український родинний обрядовий цикл, заснований на глибоких народних традиціях, віруваннях та звичаях, залишається важливим культурним феноменом, що забезпечує передачу соціальних і духовних цінностей з покоління в покоління. На основі матеріалів, зібраних у Галичині, можна стверджувати, що родинні обряди цього регіону відображають як загальноукраїнські традиції, так і локальні особливості, зумовлені історичними, соціальними та географічними чинниками.

Обряди народження, шлюбу та похорону в Галичині зберегли свою ритуальну значущість, незважаючи на значні соціально-економічні зміни ХХ–ХХІ століть. Народження традиційно супроводжується обрядами, що мають на меті захистити новонародженого та закріпити його соціальний статус у громаді. Весільні ритуали, які є найурочистішою частиною родинного циклу, залишаються символом об'єднання двох родин, а також продовження роду. Похоронні обряди відображають релігійні уявлення про загробне життя і забезпечують зв'язок між поколіннями живих та померлих.

Галицький обрядовий цикл демонструє високу стійкість традицій, одночасно зазнаючи певних трансформацій під впливом модернізації та урбанізації. Проте ключові елементи обрядової системи, такі як релігійні ритуали, символізм і громадська участь, зберігаються, забезпечуючи збереження національної ідентичності та культурної спадщини.

Таким чином, дослідження українського родинного обрядового циклу на прикладі Галичини дозволяє глибше зрозуміти етнокультурні процеси, пов'язані зі збереженням традицій, ідентичності та ролі ритуалів у сучасному суспільстві.

Назарій ДАНИЛЬЧУК

студент IV курсу, ОП 032 «Історія та археологія», Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

РОЛЬ АНТОНІ ШНАЙДЕРА В РЕГІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ

Антоні Шнайдер народився 12 червня 1825 р. у Вільшаниці, що на теперішній Львівщині у родині баварського офіцера та представниці польської шляхти. Хоч він і не був українцем за походженням проте зробив достатньо для землі де народився. Попри життєві негаразди та фінансові труднощі завдяки власній силі волі та любові до справи зумів здійснити багато для краю, чим вписав себе у історію.

Актуальність даної теми полягає у дещо кризовому стані регіональної історії, адже через фінансову скруту все менше дослідників воліють займатися дослідженням історії окремих сіл, що часто стояли осторонь ключових подій в історії України.

Метою є аналіз наукової спадщини даного дослідника та оцінка ролі особистості та його ініціативи у розвитку та вивченні регіональної історії попри складні політичні чи економічні негаразди, що є реальністю сьогодення.

XIX ст. відзначилося особливим піднесенням зацікавленості регіональною історією, через що багато науковців почали проводити етнографічні подорожі, задля збору та збереження різних локальних легенд, казок, звичаїв та традицій. Приблизно у цей ж час подібний інтерес з'явився і до археологічних пам'яток та артефактів, якими всіяні поля по селах.

Галичина не стала винятком із загальної тенденції і на її теренах почалися різні подорожі із метою фіксації та опису різних явищ та речей. Не останню роль у цьому процесі здійснив Антоні Шнайдер, що хоч і не був українцем але зробив надзвичайно багато для краю. Дослідник був досить різносторонньою особистістю та цікавився багатьма спектрами історії: етнографічними, краєзнавчими, археологічними. Фактично по кожному із них він залишив свій спадок котрим сучасні краєзнавці успішно користуються [2, с. 298].

Історико-краєзнавча діяльність. Із середини XIX ст. йому випала нагода працювати у консерваторській комісії, що займалася охороною пам'яток історичних подій чи архітектури [1, с. 446]. Із цим працевлаштуванням пов'язана його подорож сучасною Тернопільщиною де він провів ряд розвідок на півдні області. Результатом цих подорожей стали описи населених пунктів із досить цікавими деталями. Наприклад до нас дійшов такий опис с. Бабинці, Чортківського району, Тернопільської області. В ній автор описує місце знаходження села, ландшафт навколишньої природи, розміри, сільське господарство, кількість будинків та родин, зайнятість населення, віросповідання, побут та багато інших аспектів [7, с. 32–34]. Подібний опис він зробив і по селу Урожайне, Чортківського району, Тернопільської області де зазначив природу населеного пункту, мешканців та їх побут і звичаї, подібно до опису с. Бабинці [9, с. 35–37].

Істотне місце в його дослідженнях зайняла геральдика містечок півдня Тернопільщини. Так в його праці «Енциклопедія до краєзнавства Галичини» є описи або згадки про печатки м. Борщева та сіл: Більче-Золоте, Озеряни, Мельницю-Подільську, Кривче, Кудринці, Ланівці та інші села Чортківського району [4, с. 7–8].

Археологічна діяльність. Ще більший внесок зробив Антоні Шнайдер в археологічному вивченні краю. 1862–1864 рр. ним було здійснено досить масштабні на той час археологічні розвідки півднем Тернопільщини де він виявив численні пам'ятки та поховання, що стало базою для його майбутньої

енциклопедії та археологічної карти Галичини. Окрім розвідок на Тернопільщині, слідкував за земляними роботами у Львові під час будівництва.

У 1877–1878 рр. став на посаду заступника археологічного консерватора Східної Галичини. На цій посаді провів нові ґрунтовні розвідки півднем Тернопільщини про що залишилися відомості у його працях. У одній з них він подає наступні дані: опис різних курганів та стан їх збереження, кам'яні «баби», жертвні пагорби, «спалювальні могили», опис виявлених зруйнованих поховань та їх інвентаря [8, с. 88].

Влітку 1878 р. ним було виявлене відоме трипільське поселення Кошилівці-Обоз і хоч його призначення та період визначені хибно все ж фіксація місця та публікація інформації про нього мала своє вагомe значення для дослідників Трипілья [6, с. 91].

Отже, хотілося б відзначити високий внесок та значення Антоні Шнайдера у розвитку історії Східної Галичини та Тернопільщини. Попри відсутність університетської освіти та скрутне матеріальне становище людина присвятила себе дослідженням. Його наукова спадщина є надзвичайно важливою та цінною для сучасних краєзнавців, що вже не мають доступу до того масиву даних і його доробок стає в нагоді. Він здійснив краєзнавчі розвідки по маловідомих до того селах, де намагався записати про село якомога більше цікавої інформації в результаті чого ми маємо цікаву інформацію про населення, його побут та звичаї, географію місцевості, геральдичні знаки.

Не менших досягнень автор здійснив і в археологічній галузі. Завдяки його розвідкам ми можемо скласти приблизну картину курганних поховань, що височіли на нашій території ще кілька століть назад, а тепер розрівняні оранкою.

Список використаних джерел

1. Булик Н. М. Антоні Шнайдер: штрихи до наукового портрету львівського археолога. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 14. 2010. С. 440–453.
2. Булик Н. М. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в ХІХ – на початку ХХ ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 10. 2006. С. 298–317.
3. Булик Н. М. Львівська археологія ХІХ – початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї. НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. 304 с.
4. Гречило А. Дослідження Антонієм Шнайдером геральдики містечок Борщівщини. *Літопис Борщівщини*. Випуск №8. С. 7–9.
5. Думанська І., Скочилас І. Антоні Шнайдер як дослідник Борщівщини. *Літопис Борщівщини*. Випуск №8. С. 81–84.
6. Олійник В. І. Кошилівці-Обоз – пам'ятка світового значення. *Археологія*. 2000. №2. С. 91–94.
7. Шнайдер А. Бабинці (Краєзнавча розвідка з 1874 р.). *Літопис Борщівщини*. Випуск №2. С. 32–34.
8. Шнайдер А. Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та середньовічною старовиною. *Літопис Борщівщини*. Випуск №8. С. 84–100.
9. Шнайдер А. Урожайне (Краєзнавча розвідка з 1874 р.). *Літопис Борщівщини*. Випуск №3. С. 35–37.

Дмитро МОСКАЛЬЧИН

аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

**ОБРЯД СВАТАННЯ НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В КІНЦІ ХІХ – ХХ
СТОЛІТТЯ**

Обряд сватання є важливою частиною традиційної української культури, яка відображає соціальні, економічні та культурні особливості регіону. Західне Поділля, багатий історією та культурною спадщиною регіон, зберігав свої унікальні традиції сватання до початку ХХ ст. У цій статті розглядаються особливості обряду сватання на Західному Поділлі в кінці ХІХ – ХХ ст., їх зміни під впливом соціально-економічних факторів, а також значення цих обрядів у сучасному контексті.

Метою даного дослідження є вивчення обряду сватання на Західному Поділлі в кінці ХІХ–ХХ ст., визначення його основних етапів, символіки та змін, які відбулися під впливом соціально-економічних та культурних трансформацій.

Наукова новизна даної статті полягає у комплексному дослідженні обряду сватання на Західному Поділлі, аналізі його еволюції та адаптації до сучасних умов. Використано широкий спектр джерел, включаючи етнографічні матеріали, архівні документи та усні свідчення.

У дослідженні використано методи історичного аналізу, етнографічного спостереження та порівняльного аналізу. Основні джерела включають архівні документи, етнографічні записи та інтерв'ю з жителями Західного Поділля.

Обряд сватання на Західному Поділлі складався з кількох основних етапів.

Перший етап обряду сватання розпочинався зі знайомства молодого чоловіка з дівчиною, яка могла стати його нареченою. Вибір нареченої був важливим моментом, враховувалися соціальний статус, репутація та матеріальне становище родини дівчини.

Вибір нареченої значною мірою залежав від соціального та економічного статусу родини. Шлюб розглядався як спосіб укріплення соціальних зв'язків та забезпечення економічного добробуту.

Враховувалися матеріальні ресурси родини дівчини, такі як земля, худоба та інше майно.

Важливою складовою вибору нареченої була її репутація та моральні якості. Родини прагнули знайти дівчину з доброю репутацією та високими моральними принципами.

Перевага надавалася дівчатам, які дотримувалися традиційних цінностей та обрядів, зокрема, повага до старших, працьовитість та релігійність.

Знайомство могло відбуватися на різних соціальних подіях, таких як свята, ярмарки чи громадські зібрання.

Перший контакт часто організовувався або контролювався родинами обох сторін. Батьки грали ключову роль у схваленні чи відхиленні кандидатури.

Посередники, або свати, виконували важливу роль у знайомстві та сватанні. Вони проводили переговори між родинами, забезпечуючи взаємну згоду та порозуміння.

Свати зазвичай були людьми з добрим знанням місцевих соціальних зв'язків і користувалися довірою обох родин.

Зростання міст і урбанізація привели до змін у традиційних обрядах знайомства. Знайомства стали більш спонтанними та менш формалізованими.

Збільшення рівня освіти та емансипація жінок також вплинули на зміну ролі жінки у процесі вибору партнера, надаючи їм більше автономії.

Під час першого знайомства могли дарувати символічні подарунки, що мали на меті продемонструвати добрі наміри та забезпечити позитивне враження.

Використовувалися різні ритуальні дії, такі як обмін хлібом та сіллю, які символізували гостинність та єдність.

Незважаючи на соціально-економічні зміни, основні принципи та цінності знайомства та вибору нареченої на Західному Поділлі залишалися стійкими, відображаючи глибоку повагу до традицій. Обряд знайомства адаптувався до нових соціально-економічних умов, зберігаючи при цьому свою культурну ідентичність. Сім'я залишалася центральною інституцією в процесі вибору нареченої, демонструючи важливість родинних зв'язків та традиційних цінностей у культурному житті Західного Поділля. Сім'я нареченого готувалася до сватання, обговорюючи всі деталі та збираючи інформацію про родину нареченої. Важливу роль відігравали старші члени родини, які мали досвід у проведенні таких обрядів.

Під час сватання хліб використовувався як символ добробуту, достатку та гостинності. Хліб дарувався як знак поваги та готовності до спільного життя.

Сіль символізувала вірність та міцність відносин. Обмін сіллю під час сватання підкреслював серйозність намірів та надійність укладеного союзу.

Рушник використовувався під час сватання як символ чистоти та благословення. Його вручення мало на меті показати повагу та благословення на нове життя. Орнаменти на рушнику мали різне значення, включаючи символи родинного щастя, здоров'я та достатку. Білий колір у одязі та декораціях символізував чистоту, невинність та новий початок.

Червоний колір у вишивках та інших елементах символізував життя, любов та енергію. Він підкреслював емоційний та духовний аспект шлюбу. Під час сватання дарувалися квіти, що символізували красу, любов та молодість. Особливо значущими були квіти, зібрані власноруч, які демонстрували щирість почуттів. Кожна квітка мала своє значення. Наприклад, барвінок символізував вічне кохання та вірність, а ромашка – чистоту та невинність.

Під час сватання часто організовували спільний обід, що символізував єдність та гармонію між родинами. Спільне вживання їжі підкреслювало важливість спільного життя та співпраці. Застосування різних ритуалів, таких як підписання угоди чи обмін символічними предметами, було покликане засвідчити серйозність намірів та готовність до майбутнього союзу.

З початком ХХ століття обряд сватання на Західному Поділлі зазнав певних змін під впливом урбанізації, модернізації та соціально-економічних трансформацій. Зокрема, зменшилася роль ритуальних промов, а сам процес став менш формалізованим. Однак, основні символи та етапи збереглися, відображаючи глибокі корені традицій.

Висновки. Обряд сватання на Західному Поділлі в кінці ХІХ–ХХ ст. є важливим елементом культурної спадщини регіону, який відображає соціальні та культурні зміни. Незважаючи на значні трансформації, основні етапи та символіка обряду збереглися, свідчаючи про стійкість традицій та їх адаптивність до нових умов. Подальше вивчення обряду сватання допоможе глибше зрозуміти соціально-культурні процеси, що відбуваються у регіоні, та зберегти унікальну спадщину Західного Поділля для майбутніх поколінь.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Володимир ЦУП

кандидат сільськогосподарських наук (м. Тернопіль)

СЛІДАМИ СТЕРТОЇ ПАМ'ЯТІ: ЗБОРІВЩИНА У XV–XVI СТ.

Як дерево сильне своїм корінням, так і людина сильна своєю духовністю, пам'яттю предків, корінням роду, відчуттям приналежності до місцевої спільноти, до рідної землі на якій народилася і живе. Ще у 1830 р. парох Зборівського костелу Х. Додольський, автор першого історичного нариса про місто Зборів, писав: «До цього часу ми не маємо докладного опису краю у якому народилися і вирости. Гонимосся за пізнанням країв віддалених від нас горами і долами, захоплюємося ними, а власного не знаємо. Чи ж треба доказувати, як те незнання нас часто принижує, коли ми зараз у батьківському краю, у власному селі та навіть домі, Маємо яскраві пам'ятки потуги діяльності і духу нашого народу, зрідка сором'язливо питаючись про їх значення чи походження»

Ці слова залишаються актуальними і у наші дні, через майже 200 років. Із здобуттям незалежності України, значно зросла зацікавленість жителів, особливо молоді, історією своєї землі, духовними витоками народу. З утворенням Зборівської територіальної громади цей інтерес тільки підсилюється. На жаль про нашу давнину маємо тільки скупі, досить уривчасті, іноді не зовсім достовірні і суперечливі відомості. Наша історія часто переписувалася нашими ворогами. Окупанти віками вели методичну роботу на знищення нашої ідентичності, старалися стерти у народі пам'ять про його героїчне минуле і державність. Найперше вони нищили писемні джерела, щодо історії нашого краю. Так, з часів правління Галицько-Волинського князя Лева (1264–1305 рр.), сина Данила Галицького, вціліло лише 20 грамот, з них лише 3 вважаються автентичними.

Ще до становлення Київської Русі, як держави, на території теперішньої Зборівської територіальної громади (північно-західної частини Тернопільської області) сусідили посілості слов'янських племен: хорватів, дулібів, волинян, згаданих у літописі за 907 і 944 роки. Про те, що ці місця буди заселені з давніх-давен, свідчать давні історичні поховання, археологічні розкопки і знахідки у Ярославичах, Беримівцях, Перепельниках, Нищу, Оліві... , всього 149 пам'яток, з них 76 давньоруських.

Найближчим значним політичним, ремісничим і торговим центром у IX-XI ст. було хорватське городище Плісненськ, (тепер це околиці сіл Підгірці і Олесько Бродівського району), співрозмірне за площею (більше 300 га) з княжим Києвом. Перша письмова згадка про нього датована 1188 роком. Біля Почаєва знаходився укріплений град Торчин (зараз це село Старий Тараж Кременецького району). З поблизьких околиць згадується у 1211 р. місто Биковен, згодом урочище Божиськ біля теперішнього села Городище (20 кілометрів від Зборова) і Голі Гори (1185 р.) – село Гологори поблизу Золочева.

Цілком ймовірно, що торговий шлях з Торчиська, через Божиськ, Голі Гори, а далі до Плісненська і Звенигорода (1145 р.), проходив поблизу лісової смуги, де легко можна було заховатися при небезпеці, та витоків Серета і Стрипи з доступними переправами, через теперішні села Олів, Монилівку, Ярославичі, Вовчківці, Івачів. У пізніші часи до нього біля села Беримівці приєдналася дорога з княжого Теревовля, через Микулинці і Козлів. Саме цей шлях згодом став основним сполученням зі Львовом до появи Тернополя, про що свідчить карта Речі Посполитої XVI ст.

У історичній літературі побутує легенда, що на місці Зборова знаходилося давньоруське місто Верхостав, знищене монголо-татарами, як і Плісненськ, Божиськ, Торчин, а власна назва Зборів означає місце збору людей після навали. Ця версія є сумнівною, оскільки досі на території міста не знайдено слідів давнього поселення. Літописна згадка про похід війська Київського князя Всеволода у 1145 р. з Волині на Звенигород через Верхостав більше стосується теперішнього села Верхостава Горохівського району Волинської області. До того ж у численних описах Зборівської битви (1649 р.) нічого не згадується про наявну тоді водойму, тобто її не було. Став у Зборові появився значно пізніше, за часів панування магнатів Собеських. Важко повірити, що вцілілі після погрому жителі, зібравшись на попелищі свого міста, забули його назву.

У часи Київської Русі територія Зборівщини була пограничною між Тербовлянським, Звенигородським і Волинським князівствами (XI–XII ст.), а згодом – між Галицькою, Львівською і Волинською землями (XIII–XV ст.).

Найбільш значимими в околиці у XV ст. були міста-замки: Олесько Львівської землі, перша письмова згадка – 1327 рік; Поморяни, Галицької – 1437 р. приналежні до Руського воєводства Польщі; Старий Олексинець – Волинської – 1430 рік, володіння Великого Князівства Литовського. Найдавнішим селом можна вважати Гукалівці (1345 р.). Ця дата зафіксована у якомусь польському документі, невідомому на даний час.

До половини XIV ст. у Галицькому князівстві приватна, вотчинна, спадкова власність була дуже не чисельна, а основним способом користування з дібр земельних було дочасне княже надання (кормління) боярам чи вірним слугам. Тож більшість землі була у безпосередньому розпорядженні князя, сільське населення використовувало її на підставі різних «умов»-договорів з владою. Села, розташовані ближче до міст, підлягали більш інтенсивному контролю урядників. Віддалені території були у користуванні локальних общин, що склалися з мешканців поближких, переважно одно-дворищевих сіл, на чолі з вйтом і мали спільний обов'язок щодо князя (данини і свідчення).

Через слабкість князівської влади і міжусобиці бояр, Галицько-Волинське князівство стало легкою здобиччю чужоземців. Литва захопила Волинь у 1321 р., а Польща – Галицьке у 1349 р. На захоплених землях польський король Казимір установив власну адміністрацію і старостинську систему управління, утворив Королівство Русі, територіальний устрій якого складався з Галицької, Львівської, Перемишлянської, Саноцької і Холмської земель. Львівську землю можна вважати спадкоємницею Звенигородського князівства, як у територіальному, так і у політичному відношенні.

На сході кордон між Львівською землею і Волинню проходив між ріками Серет і Лівий Серет, трохи східніше Серета, фактично збігаючись з теперішньою межею Зборівського району. Крім Мильно, до Львівської землі належали Вертелка і Мшанець, розташовані на правому березі, також Залозецькі присілки Гаї Розтоцькі і За Рудою, з півночі межа походила по лінії Гологори, Струтин, Риків, Тустоголови, Озерна, Чернихів. На південно-східному напрямку Львівська земля охоплювала Зборівський район, частину Бережанського і Козівського районів, Доходила на сході до Плотичі (120 кілометрів від Львова), межуючи з Галицькою землею.

Після польської окупації місцеве населення Галичини автоматично стало королівськими підданими, а земельні угіддя проголошені королівщиною, повністю підпорядкованими волі короля.

Дрібне боярство стало слугами королівськими з обов'язком нести військову службу і одержувало спадкове право розпоряджатися землею, якщо могло доказати шляхетство відповідними документами чи присягою свідків надати підтвердження давньої осілості на своїх теренах. Однак більшість з них не змогла, або була не в стані підтвердити свою вольність через перешкоди влади, зумисне нищення документів або їх ігнорування, тож змушена була втікати на Волинь. Вже через 50 років серед шляхти Львівської землі русини складали лише 20 відсотків.

Король щедро роздавав землі польській шляхті, як на умовах сплати грошової застави (тенути), поповнюючи таким чином державну скарбницю, так і шляхом даровизни, доживотної або довічної за військову службу.

Польські історики вважають, що королівські надання переважно стосувалися територій, які лежали облогодом з огляду на низьку щільність населення і надмір вільної землі, тож села тут появлялися на місці пусток, в результаті осадничої господарської діяльності шляхти.

Відсутність лісового масиву на значній території між Помор'янцями і Золіздцями викликає сумнів, що до періоду її пізнього освоєння. Як вважає український історик Б. Смерека, ще один важливий аспект, який спонукає переглянути це твердження, це топографічний. Більшість назв сіл Зборівщини утворені з допомогою суфікса «івці», що є варіантом переінакшених польських назв з закінченням «ци». Швидше за все ці найменування є похідними від назв, прізвищ, імен жителів, власників чи засновників населених пунктів з закінченнями «ів», «ин».

В основі місцевих топонімів лежать часто архаїчні патроніми, подеколи навіть до християнські, зовсім не характерні до того часу, коли село було вперше документально зафіксоване: Вовчко, Кабар, Млинко, Прись, Погріб, Берим, Жук, Кудин, Кудоб, Кокутко, Лаврик, Ярко, Ярослав, Данило, Осташ, Більш пізнім є компонент – «ів» і «ка», також патронімічний: Монило, Богдан, Воробій, Йосиф, Цеца.

Це свідчить про те, що ці землі були заселені з давніх-давен, а назви сіл появляються у польських документах по мірі надання поселень новим власникам або згадок у гродських судах при територіальних суперечках шляхти чи появи у поборових (податкових) реєстрах.

Польська колонізаційна експансія території між Стрипою і Золотою Липою починалася з сторони Помор'ян, наданих у власність Миколаю Свінці королівським намісником Владиславом Опольським у 1375 р. Свінка, як і Владислав, походив з Сілезької шляхти і був родичем Познанського архієпископа М. Свінки, згадуваного ще у 1304 р. Не зовсім з'ясованим є коли і як Помор'яни стали власністю русинського боярського роду Кирдей і що пов'язувало їх з Свінками.

Волинський Боярин Грицько Кирдейович перебував на службі у Литовського князя Свидригайла, який призначив його у 1400 р. старостою Кам'янецьким. Після одруження з польською шляхтянкою Кларою, Грицько перейшов у католицьку віру, зрадив свого сюзерена, зложивши присягу вірності королю, передав Кам'янець разом з іншими Подільськими замками у 1402 р. польському старості Михайлу Бучацькому. Король Ягайло щедро винагородив Кирдея, надавши йому «навечно» 23 містечка і села у різних землях Королівства Русі. Враховуючи, що зафіксовані у актах, надання Гвіздця у Галицькій землі датуються 1404 роком, Кормилиць і Худиковець на Поділлі – 1410 роком, можна вважати, що саме у часовому проміжку між 1404 і 1410 роками Кирдей вступив у володіння своїми маєтностями. Останній раз,

як староста Тереховлянський, пан з Помор'ян, він згадується у документах у 1414 р.

Сини Грицька провели поділ батьківської спадщини лише у 1423 р. Цим же роком датований запис у книзі Львівського гродського суду: «Сини Гридка Кирдейовича замінюють с. Золочів з Яном Межигом з Діброви, підчашим королівським на Рожище, дозволяючи мешканцям чотирьох сіл Межика користуватися з лісів, належних до Помор'ян» Ще через 10 років у 1433 р. відбувся остаточний поділ, тобто узгодження і спірний розподіл земель між братами тривав роками.

Врешті Миколай Свінка отримав Помор'яни, Жабине, Золочів і Бібчани у землі Львівській; Пйотр – Годів, Пліхів і Винники у землі Львівській; Дмитро – Шпиколоси, Сновичі і Урмань у землі Львівській; Сигізмунд – Хоцін, Студзейку, Добриводку і Микулинці у землі Галицькій; Януш – Оринін, Рибінці, Устя, Цвиліхівці, Шманьківці на Поділлі; Грицько (Ян) – Кормильчиці, Худиківці і Старий Ярослав на Поділлі.

При поділі земель Помор'янського ключа зазначено, що спадкоємці можуть надавати угіддя іншим власникам тільки за згодою короля, мали обов'язок на його вимогу «ставитися на виправу воєнну з одним копієм і 5 стрільцями». Це свідчить, що дібра приносили або високі доходи, або були територіально великі.

Те, що Миколай Свінка названий першим у списку братів, як старший і одержав у спадок саме Помор'яни, наводить на думку, що Помор'янський ключ земель Кирдей набув як посаг, після одруження з вдовою Яна Свінки, яка вже мала сина Миколая, а згодом народила ще 5 синів від Кирдея.

Таким чином землі Помор'янського ключа опинилися у власності трьох братів: Миколая, Дмитра і Пйотра. Миколай у 1437 р. збудував у Помор'янах замок, а помер перед 1440 роком. Спадок прийняв його син Ян Свінка, хорунжий Львівський. Миколай і Ян Свінки, як і Грицько Кирдейович, у документах підписувалися «пан з Помор'ян». Ян Грицько Кирдейович, воєвода Подільський, також писався «з Помор'ян», як і потім його сини Ян і Сигізмунд, старости Тереховлянські.

Свінки тримали у власності, крім названих при поділі Помор'ян, заміненого Золочева, Жабиня і Бібшан, названі пізніше села: Богутин (1461 р.), Озерянка Велика і Мала (1472 р.), Розгадів (1477 р.) і Кальне (1479 р.), Більшість з них правдоподібно існувала на час надання Грицькові Кирдейовичу до 1423 р., як невеликі одно-дворищеві поселення, присілки чи урвища, що мали свої місцеві назви, лише щодо майнової приналежності не були поіменовані власними назвами у документах. Згодом це ж саме стосувалося сіл, що лежать на східному березі Стрипи, поблизу Годова: Цецова, Цецівка, Хоробрів, Хоростець, які Ян з Урмані, син Дмитра Кирдейовича, надав у «тенуту» з частиною Годова у 1504 р. з правом випасу свиней в Урманському лісі. Тенута – цілісний територіальний комплекс земель королівщини, що передавався у володіння чи заставу єдиним масивом у часове користування.

Згідно реконструкції майнової власності у 1423–1480 рр, здійсненої польським істориком Я. Шишкою, на території теперішнього Зборівського району, крім володінь Кирдейовичів були й інші королівські надання. Ян Межик перед 1424 роком був власником села Тустоголови, а також Козлова, Таурова, Городища над р. Восушка (тепер Козівського району). Села Метенів, Вільшанка, Погрібці Волоські, позначені як рицарські (королівські), як і Конюхи та Озерна.

Ян Свінка, власник Помор'янського ключа, часто входив у конфлікти з сусідами і ріднею. Мав судову тяганину в 1461 р. з Сцібором з Конюхів. У

1463р. купив за 50 гривень половину Годова у Миколая Кирдейовича, сина Сигізмунда з Хоціна, у наступному році позичив 50 гривень у Ядвіги Сірачевської з Рогатина, під заставу половини Жабиня, Між 1442–1456 рр. викупив від Миколая Давідовського з Горпіна дібра королівські Ярославичі і Перепельники – біля 12 кілометрів на північний схід від границь Поморянських володінь у волості Олеськівській, приєднаній до Польщі лише у 1432 р. У цій тенуті у 1480 р. були названі ще Гукалівці, Гарбузів, Івачів. У 1469 р. Миколай Гримала, інстигатор королівський оскоржив Яна Свінку в безправному побиранню мита у Жабині і Ярославичах. Збирання мита у Ярославичах є підтвердженням того, що там проходив торговий шлях.

У 1472 р. Свінка позичив у Миколая з Зубри 60 форинтів під заставу Великої і Малої Озерянки. Відважно боронив Поморяни у 1474 р. від татарів. Помер у 1476 р. Поморянський ключ земель успадкував його син Миколай. Перш за все він мусив розрахуватися з кредиторами. У 1477 р. заставив Івашкові Балабану село Розгадів за 33 гривні. У тому ж році з наказу старости мав повернути Міхалу Нараєвському 40 гривень під загрозою вїзду того у село (забрання). Суд земський Львівський у 1477 р. розглядав «позов Перемишлянського підкоморія Рафаеля з Ярослава на вимогу Михайла з Нараїва, до суду Миколая Свінки з Поморян, сина Львівського хорунжого Яна Свінки, за несплату 40 гривень та пов'язаних з цим збитків, а також за відмову вводити згаданого Михайла у володіння їхнім селом Ярославичі».

Своє фінансове становище Свінка покращив шляхом укладання шлюбного контракту. Одружився у 1479 р. з дочкою Яна з Сієна і Олеська, старости Луцького і Олеського Доротою, взявши 500 гривень посагу і 200 гривень подарку. Натомість віддав дружині Поморяни, Розгадів, Бібщани, Кальне і Богутин. Родина Свінок не схвалила цей шлюб, що згодом стало поводом до судової тяганини з Доротою про спадщину.

Миколая не стало у 1480 р. Його смерть розпочала серію інтенсивних змагань за спадок безпотомного дідича. Боротьбу розпочали заможні сусіди – пани Ян і Віктор з Сієна і Гологорів, сини Анжея з Сієна і Гологорів. Вже у 1480 р. вони замінили з Анною Скарбковою (сестрою Миколая Свінки) своє село Лешчків у повіті Львівським на половину міста і замку Поморяни, разом з селами Бібрчани, Кальне, Богутин, Жабиня, Озерянка, Риків, Перепельники, Гарбузів, Ярославичі, Гукалівці, «до яких вона мала право по своєму померлому братанку», з доплатою 1500 гривень.

Тим часом, по смерті чоловіка Поморянським ключем управляла Дорота, якій було записано більшість дібр, у тому числі: Розгадів, Кальне, Богутин. Вона не поступилася Поморянами, а у 1481 р. вийшла заміж за Марціна з Острова, підкоморія Белзького. Сини Марціна і його першої дружини, дочки Яна на Свінки, Анжей і Крістин у цьому ж році записані як дідичі Поморян і Перепельників, «заміняли з Яном і Віктором з Гологорів половину Поморян, разом з селами: Бібщани, Розгадів, Погрібці, Пліхів, Кальне, Богутин, Жабиня, Озерянка, Риків, Перепельники, Івачів, успадковані по померлому вуйкові Миколаю Свінці на село Стінка у повіті Львівському з додатком 2000 форинтів». Правдоподібно, що хтось з Свінок записав Перепельники і Ярославичі за позичені гроші Янові Мцішику з Колтова. Через невиплачений борг він став у 1489 р. власником Перепельницької тенути.

Дорота повторно овдовіла у 1484 р. і у цьому ж році заставила за форинти половину Розгадова Івашку Балабану. Втретє вийшла заміж коло 1490 р. за старосту Теревовлянського Сигізмунда Кирдея, сина Яна Грицька «з Поморян». Те, що Дорота тричі виходила заміж, є свідченням частого загибелі

у боях польської шляхти, адже католицька церква дозволяла повторно одружуватися тільки після смерті чоловіка.

Дорота судилася з Сенінськими за Поморяни, Кальне і Розгадів. Сигізмунд Кирдейович продовжував оскаржувати рішення судів на користь оскаржених.

Згодом настали трагічні часи для Кирдейовичів. Турецьке військо у 1492 р., у відповідь на похід короля Яна Олбрахта до Молдови, наскочило на Поділля. Турки захопили Рогатин. Сигізмунд, не покладаючи надії на Поморянський замок, разом з Доротою і малолітнім сином Яном закрилися у замку в Дунаєві, під Львовом. Турецьке військо штурмом взяло замок. Сигізмунд загинув у бою, а Дороті вдалося врятуватися. Після смерті чоловіка вона судилася з Сенінськими. Повторний суд у 1498 був знову не на її користь. Судовий возний ввів Яна і Віктора Сенінських у володіння половини замку, міста Поморян, Кального, половини Розгадова і інших сіл, приналежних до Поморянського ключа. Дорота оскаржила вирок, та все ж врешті-решт у 1499 р. зреклася претензій на Поморяни, після сплати Сенінськими 500 гривень посагу і 200 гривень подарку, записаних їй Миколаєм Свінкою.

Малолітний син Сигізмунда Ян Кирдей, взятий у турецький полон, вижив, вихований у ісламській вірі, отримав ім'я Саїд. Одержавши солідну яничарську освіту, потрапив до сипаїв – яничарської кінноти. Там звернув на себе увагу Великого Візира Ібрагіма Пащі, соратника Роксолани і, можливо за її сприяння, був посланий у Польщу в 1531 р. з дипломатичною місією. У королівстві Саїд зустрівся з матір'ю Доротою і подав королю просьбу про повернення Поморян з маєтностями, оціненими у 10 тисяч гривень. Суд земський Львівський йому відмовив, однак Саїд Кирдей ще довго не здавався. Впродовж 1533–1558 рр. безрезультатно подавався з процесами проти Сенінських до Львівського земського і сеймового суду.

Так закінчився багаторічний спір за землі Поморянського ключа, які на початку наступного століття перейшли до Сенінських. У сполученні з сусідніми з ними від заходу землями Гологірськими та від сходу з тенутою Золочівською, становили вони у руках Сенінських потужний майновий комплекс.

Володіння родини Сенінських весь час були під загрозою татарських нападів, які упродовж 200 років були бичем українського народу. При відсутності сильного і постійного королівського війська захист Галичини здійснювала власними силами місцева шляхта. За твердженням польського хроніста «у ті часи шляхта жила у битвах, не злізаючи з коня». Мало чисельні і розрізнені загони не могли ефективно протистояти набігам орди. З другої половини XV ст. до другої половини XVII ст. Україна втратила убитими і полоненими біля 3 мільйонів чоловік.

Зборівщина, розташована поблизу татарського Чорного шляху, постійно потерпала від татарів. На карті французького інженера і картографа Боплана (1650 р.) показано, що Чорний шлях проходив з Криму, через Вінницю, Шепетівку, Шумськ, Вишнівець, Городище біля Залізців, а за Плуговом повертав на Гологори, Глиняни до Львова і далі на Люблін. Татари старалися обминати переправи рік, тож їх шляхи проходили, як правило, вздовж рік або поближче до їх витоків, зокрема Серету і Стрипи.

Напад орди, у відповідь на похід гетьмана Івана Підкови на Молдавію, у 1576 р. був особливо нищівним. Татари стояли кошом (табором) біля Тернополя. Взяли у ясир 50 тисяч людей, 150 тисяч коней, 500 тисяч голів худоби, Власник Залозецького замку Войцех Камінецький на греблі ставу в Ратищах напав на татарський загін і визволив 6000 бранців. Як помста,

ворогами було спалено 40 сіл у окрузі. Король Стефан Баторій у 1580 р. надав «спустошені землі над Серетом і Стрипою» черговому Яну Сенінському, каштеляну Жирновському.

Панування родини Сенінських на Зборівщині тривало більше ста років. У 30-х рр. XVII ст. цей земельний комплекс у складі Поморянського ключа, перейшов у власність більш потужного магната Якоба Собеського, батька короля Яна III.

Другим після Поморян центром польської колонізаційної експансії території теперішньої Зборівщини, земель, розміщених у верхів'ї Стрипи і Серета та вздовж північного кордону Польщі і Литви, стало Олесько, з часом також тісно пов'язане з родиною Сенінських.

Захоплена поляками у 1350 р. Олеськівська волость, довгий час залишалася спірною територією, бо Кременецька волость, приналежна до Литви, мала тоді якийсь стосунок верховенства над Олеськівською.

Упродовж наступних 70 років Олесько чотири рази переходило з рук в руки. Великий Князь Литовський Свидригайло у 1431 р. пішов війною проти свого брата Ягайла, короля Польщі. Відібрав загарбане поляками Поділля, захопив Кам'янець-Подільський, Кременець, Олесько. Галицька шляхта підтримала Свидригайла. Воно була незадоволена з свого принизливого становища у Королівстві, через обтяження її спеціальними податками і обов'язками, яких не мали шляхтичі інших польських земель. Поляки взяли Олесько у облогу. Місцеві бояри, що тяжіли до Волинської землі, на чолі з Івашком Преслужичем, за іншими даними – Богданом Рогатинським, вперто захищалися. Після тривалої облоги Олеський замок у 1432 р. здобули війська короля. Тоді ж, щоб відтягнути від Свидригайла русинську шляхту, Ягайло формально зрівняв у правах православних з католиками.

Русько-литовське військо було вщент розбите у 1435 р. під Валькомиром (у Литві). У полон попало 42 князі, Свидригайлу прийшлося рятуватися втечею. Після цієї битви православна шляхта різко втратила свої позиції. Руські замки займали королівські гарнізони, польські магнати отримували землі переможених за службу.

Ян із Сіена, воєвода руський і маршалок коронний, за участь у захопленні Олесько, одержав від короля Ягайла у 1432 р. Олеський замок у користування і став старостою Олеським. Він очолював похід королівського війська і здобуття Луцька у 1437 р. Був комендантом 500 польських і 500 угорських рицарів, які у 1440 р. захопили Буду, що дозволило польському королю Владиславу III Варненському стати ще й угорським королем.

За заслуги перед Короною король подарував у 1442 р. Яну з Сіена, сину попереднього Яна, старості Сандомирському, Олесько і навколишні землі Олеськівської волості на вічні часи з правом закладання нових міст і сіл, з обов'язком виставлення війська. В універсалі не перераховано села, що стали власністю Яна, але згодом дослідники його спадщини нарахували 75 поселень, з них більшість розміщена на території Зборівщини.

Землі Олеськівської волості на сході межували з володіннями Волинських князів Збараських, доходили до Чернихова і майже до теперішнього Тернополя. Королівська тенута Золочів, розміщена на перехресті шляхів з соляних копалень Коломиї до Волині та з Вишнівця до Львова, після 1442 р. була приєднана до маєтків Сенінських, шляхом виплати королівській скарбниці заставної суми. Згодом Золочів став потужним центром земель Золочівського ключа, розташованих переважно на території теперішнього Зборівського району.

У другій половині XV ст. родина Сенінських почала активну діяльність щодо розширення своїх володінь. Через серію купівлі-продажі, шлюбних контрактів, вони стали власниками значних територіальних надбань.

По смерті Яна, його сини у 1477 р. поділили статки батька. Ян з Сієни і Олеська, підкоморій Сандомирський, володів Гологороми, Павло, підкоморій Львівський – Золочевом, наймолодший Пйотр, став дідичем Олеська. У архівному документі зафіксовано, що у власності Пйотра у 1483 р. перебували Залізці, Манаїв, Гарбузів, Оліїв. Пйотр з Олеська помер у 1506 р.

Дідичем Залізців, Чисопадів, Городища, Білоголов, Тростянця Великого, не існуючих зараз Петрашівців і Банютина, після одруження у 1511 р. з Ядвігою, дочкою Пйотра став Марцін Камінецький, підкоморій воєводства Подільського. З дозволу короля він збудував у 1512 р. замок у Залізцях. Вже через чотири роки, у 1516 р. Залізці одержали Мегдебурське право. За бойові заслуги у обороні краю від нападів татарів, король подарував у 1525 р. Камінецькому: Ярославичі, Перепельники, Гукалівці, Лопушани і Гарбузів. потім власником Залозецького ключа став його син Ян Камінецький, воєвода Подільський.

Дочка Я. Камінецького вийшла заміж за надвірного підкоморія Миколая Мнішека, що переїхав з Моравії і одержав Залізці, як посаг за дружину. Згодом Залозецький ключ у 1603 р. увійшов до маєтків князів Вишневецьких, після одруження князя Константина Збарзького з Уршулею Мнішек. Її батько Єжи Мнішек прихистив у своєму замку Дмитрія Самозванця, віддав за нього свою дочку Марину, був організатором походу поляків на Москву у 1604 р. Загинув у вогні палаючої Москви. З 1620 р. власником Залозець став сумнозвісний Ярема Вишневецький, батько короля Польщі Михайла Вишневецького. За даними Фіскальних джерел у 1661 р. Вишневецьким належали: Залізці, Білоголови, Вертелка, Камянка, Мильне, Мшанець, Нетерпинці, Ратищі, Тростянець, Петрашівці і Банютин.

У останній чверті XV ст. Золочів став інтенсивно розвиватися, використовуючи своє вигідне розташування на перехресті торгових шляхів. Павел Сенінський з Олеська, власник села з 1477 р., підтримував приїжджих і місцевих купців, встановив два регулярні ярмарки на рік. Вже у 1494 р. Золочів іменується містом з встановленими уставами адміністративного і господарського життя, основаними на німецькому праві. З поміж поселень, належних Павлу Сенінському, були села Нище і Манаїв теперішнього Зборівського району. Про що свідчить запис у гродському суді Львівському про судовий процес Сенінського і селян з Плугова, Луки, Тростянця Малого, Нища і Манаїва з селянами Перепельницької тенути у 1483 р.

Офіційно Золочів став містом у 1523 р., згідно королівського універсалу, про надання йому Мегдебурського права, на просьбу наступного власника Станіслава Сенінського, що стало лише підтвердженням раніше впроваджених змін. У цьому ж році король надав Золочеві право відбуття тижневих торгів, а також двох ярмарків, на Зелені свята і День 11 тисяч дівиць. Після будівництва оборонних споруд, Золочів став одним з фортечних замків на шляху до Львова.

Станіслав Сенінський, званий також, як Золочівський і Малогірський, у 1528 р. був відлучений від католицької церкви за «чужеложство» і співжиття з Доротою з Сандомира. Через тривалі конфлікти з духовенством він у 1532 р. подарував навечно свої маєтності Анжею Гурці, каштеляну Познаньському і старості Великопольському. Даровизна здавна була однією з форм продажі, прихованої від сплати податків. Сенінські були поріднені з Гурками по

жіночій лінії: сестра Яна Сенінського Катаржина Шамотульська була дружиною Лукаша Гурки, батька Анжея.

Окрім міста Золочів, Гурка одержав у власність Золочівський ключ земель – 21 село, у тому числі села Нище, Монилівка, Товстоголови, Метенів, Івачів, Манаїв, Олів, теперішнього Зборівського району.

Родина Гурків, володіючи кількома містами: Шамотулин, Курники, Погоня і багатьма селами у Польщі, ніколи не жила у Золочеві, тим не менше, дбала про відбудову міста, зміцнення укріплень замку після численних нападів татарів. Анжей Гурка у 1537 р. надає місту звільнення від податків і оплат на 14 років, щоби мешканці змогли поправити знищені садиби і фортифікацію замку. В цьому ж році король Сигізмунд «забороняє купцям користуватися дорогами, що оминають Золочів і наказує їм затримуватися у тому місті в заїзді, збудованому Анжеєм Гуркою». Окремим універсалом король надає місту Золочів право відбуття третього ярмарку у День трьох королів.

Син Анжея Лукаш, після смерті батька, у 1541 р. окремим привілеєм окреслив компетенції міської лави і «стосунок» (обов'язки) міста перед власником

Гурки вважали себе спадкоємцями Олеськівської волості, тож активно зайнялися збиранням земель, наданих ще Яну Сенінському, посилаючись на універсал надання Владислава III від 1441 р. Одержавши підтвердження права власності від короля Сигізмунда, у 1543 р. відібрали у Каменецьких землі Перепельницької тенути: Перепельники, Ярославичі, Гукалівці, Лопушани, Гарбузів. У цьому ж році король підтвердив «уступлення сіл: Цеброва, Єзрної, Сорвірогів (Сервирова) і Голубічка, Яном Тарновським Анжеєві з Гурки, дідичеві Золочева, як ново закладених його тестем князем Острозьким, через несвідомість, на грунтах Золочівських»

З Лукашем Гуркою пов'язана драматична доля Галшки Острозької (1539–1582 рр.), засновниці Острозької академії. Сучасники називали її найкрасивішою жінкою XVI ст. Після загибелі на рицарському турнірі батька, князя Іллі Острозького, Галшка стала спадкоємницею його величезних статків і завидною нареченою, найбагатшою у Польщі. Князь Дмитро Сангушко у 1553 р. викрав княжну і обвінчався з нею. Викраденню сприяв дядько Галшки князь Константин Острозький, який не хотів, щоби спадщина брата попала у руки поляків. Мати Беата, незаконна дочка короля Сигізмунда, перечила шлюбові, він був проти її волі. Суд короля постановив стратити Сангушка за викрадення Галшки. Рятуючись, молодята втекли у Чехію. За намовою Лукаша Гурки погоню очолив Марцін Зборовський з синами. Втікачів здогнали аж під Прагою. Князя вбили, а Галшку привезли у Польщу.

Король, як опікун сироти, одружив княжну з Лукашем Гуркою, проти згоди її матері. Однак Галшка втекла до Львова у монастир. Там таємно вийшла заміж у 1559 р. за князя Семена Слуцького. За наказом короля Галшку силою віддали Гурці. Розлючений Лукаш тримав дружину 14 років у одиночній камері в Шамотульській вежі. Згодом вбили С. Слуцького, а Галшці принесли відрубану руку князя з обручкою на пальці. Лукаш помер у 1573 р., тож Галшка нарешті отримала волю. Поселилася у Дубно, у маєтку свого дядька. Незважаючи на складні перипетії життя, залишилася у православній вірі. Померла у 1582 р. На кошти, заповідані княжною, була відкрита Острозька академія, згодом оплот культурного і релігійного життя українців. Є припущення, що козацький гетьман Северин Наливайко, народжений у 1554 р., був сином Галшки, що пояснює особливу приязнь до нього родини Острозьких.

Основний масив земельних володінь Лукаша Гурки був зосереджений у Великопольщі, тож йому було не з руки займатися господаркою Золочівського клину, постійно загроженого татарськими нападами. Не пізніше 1562 р. Лукаш віддав Золочів у оренду воєводі Познаньському, Краківському каштеляну Марціну Зборовському (1492–1572 рр.) і його синові Самуелю з обов'язком виплати 70 тисяч форинтів. Дочка сестри Марціна стала дружиною Анжея Гурки, тож у певній мірі це була родинна справа.

Зборовські стали заставними панами, власниками Золочева і 58 сіл з 104 ланами, 17 млинами, 34 корчмами і 18 священниками, в тому числі 40 селами на Зборівщині, згідно поборового (податкового) реєстру 1565 р.

Досить детально податкові реєстри того часу вивчав історик Б. Смерека, як джерело відомостей про першу появу поселень на території Зборівщини, їх майнову приналежність і кількість ланів у обробітку. За його даними Зборовські всяко ухилялися від сплати податку (2 гроші за оброблюваний лан), часто не пускали королівських урядовців у свої володіння. Комісари самі не збирали податок по селах, його сплачував власник землі, не завжди показуючи всі належні йому села або реєструючи мінімум ланів у обробітку.

Поборові реєстри були впроваджені у 1515 р., Вже тоді у Перепельниках оброблялося 11 ланів землі; у Олієві – 5, а ще 10 лежали пустками; у Гукалівцях обробляли 5 ланів, ще 5 пустували; а села Ярославичі та Гарбузів були так спалені татарами, що податок з них не брали. У володіннях Зборовських реєстр складався вперше лише у 1563 р. Деякі села у різні роки то появлялися, то зникали з реєстру. Переважно села складалися з одного, двох дворич і оброблявся один лан землі (48 моргів). Важко повірити, що при наявності у селі церкви і корчми у обробітку був лине один лан землі, тобто у двох дворичах проживало дві – три родини (близько 20 осіб).

Тим не менше, про величину села можна судити, співставляючи дані по навколишніх селах: по 2 дворича було у Ярославичах, Бзовиці, Манаєві, Цеброві; по 3 – у Перепельниках, Нишу, Олієві; по 1 – у Білокерниці, Кудинівцях, Лопушанах, Метеневі, Присівцях, Яцківцях, Млинівцях.

У певній мірі це свідчить про низьку щільність населення на даній території. Для порівняння: більшість сіл Бережанщини обробляло тоді по 5 – 6 ланів, а у околицях Львова – по 15 – 20 ланів.

Родина Зборовських походила з Сандомирщини, де володіла Ритв'янами і Зборовом, як родовим гніздом, а у другій половині XVI ст. стала однією з найбільш впливових у Польській державі, тож приймала активну участь у політичному житті, зокрема у виборі королів. Сім синів Марціна займали високі урядові посади, а вісім дочок були вигідно видані за знатних магнатів. Зокрема, Ян – гетьман польний, особистий секретар Сигізмунда II, Пйотр – краківський воєвода, Миколай – староста Шидловський, Анжей – маршалок надвірний, Христофор – королівський підчаший, Марцін – каштелян Кривецький. Софія Зборовська приходилась прабабусею у 7 коліні королеві Франції, дружині Людвика XV, Марії Лещинській. Анна – прабабуся у 15 коліні королеви Англії Єлизавети II, Гальшка була дружиною Яна Амора Гарнавського, засновника Тернополя, Дружина Самуеля була дочкою королівського підскарб'я (міністра фінансів).

Після смерті Марціна Зборовського, власником Золочівського ключа став його шостий син Самуель, колоритна і авантюристична постать у історії Речі Посполитої, герой поеми Адама Міцкевича і драми Юліуша Словацького, класиків польської літератури.

Самуель Зборовський народився ймовірно у 1530 р. у Золочеві. Одержавши високу, як на той час, освіту, змолоду був при королівському Дворі. Як

дипломат, перебуваючи у Франції, дивував парижан, тим, що коні його свити були підковані золотими цвяхами. Під час рицарського турніру в Кракові на честь обрання королем Генріха Валуа у 1574 р. між запальним Самуелем і Войницьким каштеляном Яном Тучинським виникла сварка «через образу гонору», що переросла у бійку, в ході якої був убитий каштелян Перемиський А. Ваповський.

Захисником Самуеля перед судом короля виступав Анжей Гурка, а сам обвинувачений на суд не з'явився. Зборовського засудили на вигнання з держави. Вигнанець подався на службу до імператора Священної Римської імперії Максиміліана, потім до Семиградського господаря Баторія. Згодом, у 1576 р. брав участь у польсько-московській війні у чині коронного ротмістра. Відзначився безстрашністю у 1580 р. у боях під Псковом, Великими Луками і Торопцем, командуючи загonom козаків.

Круту вдачу Самуїла описав у мемуарах шляхтич, запрошений у гості у Золочівський замок. Після кількадечного частування, він зібрався додому, однак гостинний господар не відпускав. Врешті прийшлося до бійки. Згодом гостя заставили боротися з прирученим ведмедем. Вночі, обдертому і зраненому, бідоласі вдалося через вікно вислизнути з гостини.

У 1581 р. Зборовський на чолі дружини таких же відчайдухів подався на Запорозжя, відважно перепливши через Дніпровські пороги, хоч багато його товаришів повернули назад. Хроніст Папроцький записав: «Було з ним шляхтичів польських 70 окрім гайдуків».

Козаки радо зустріли, відомого хоробрістю вояка. Тим більше, що провівши дитинство у Золочівському замку, Самуель добре знав українську мову. Зразу ж його обрали гетьманом і присвоїли прізвисько Самоха.

Зборовський водив Запорозьке військо у походи на татарів, москалів, молдаванів і турків. У 1583 р. з 500 козаками напав у гирлі Дніпра на турецьку ескадру з 6 галер. Безстрашно стоячи під ядрами гармат, одне з яких пролетіло за п'ять від його голови, застрелив адмірала з рушниці. У цьому ж році з 2,5 тисячами козаків намагався захопити Молдавію. За молдаванів заступилися турки, тож похід не вдався.

Після зречення короля Генріха, Самуель повернувся у Польщу, де його звинуватили у підготовці замаху на нового короля Баторія. Король виніс вирок: «Мертвий пес не кусає».

У кінці квітня 1584 р. Зборовський покинув Золочів, залишивши у замку 20 слуг. «Кілька днів провів у Львові, де займався господарськими справами, зокрема обговорював з жидами поставку партії волів з Волощини, продаж збожа – зерна англійцям до Гданська. Розпорядився щодо ставів, stodол, стаєнь, коней. Передав Золочівський замок Циклінському в повному порядку та достатку і вирушив до Кракова. Мав з собою 30 шляхтичів, комірників, пахолят, пахолків та іншої челяді також 30, мав 10 возів. Сказав слугам, що збирається їхати до Молдавії і не повернеться до Польщі, але мусить зустрітися з королем, щоби доказати свою невинність».

Зборовського арештували за 3 милі від столиці, у володіннях однієї з його сестер, а 12 травня 1584 р. на площі у Кракові прилюдно відрубали голову.

Скоріше за все Самоха Зборовський повернувся з Запоріжжя не сам, а привів з собою ватагу побратимів, яких розселив у своїх володіннях. Цілком можливо, що нетутешні прізвища: Переймибіда, Цуп, Муц, Рак, появилися у селі Ярославичі ще з тих часів, а їх власники є нащадками запорозжців. Про давність походження родів свідчать документи Йосифінської грамоти 1788 р. Уже на той час у різних кутках села проживало три родини Переймибід, по дві – Цупів, Муців і Раків.

Саме із Зборовськими, як вважають польські історики, пов'язана історія появи і назви міста Зборів. Українські історики це заперечують, зсилаючись на твердження авторитетного фахівця І. Крип'якевича, що Зборовські ніколи не мали власності у нашому краю. Тим не менше вони були тут заставними панами. Після того як Гурки відібрали у засновника Тернополя Яна Амора Тарнавського Голубічок, Цебрів і Озерну, доцільним стало прокладання прямої дороги з Тернополя до Золочева і це зробили Зборовські.

Самуїл Зборовський прагнув при новому торговому тракті закласти своє родинне гніздо, надавши новопоселеним мешканцям міські права. Не маючи дозволу закладати місто, ймовірно скористався універсалом короля Сигізмунда Августа, наданим черговому Яну Сенінському, власнику Поморянського ключа земель у 1559 р.: «Закласти місто у верхіві Стрипи». Як вважає Б. Смерека, Зборів появився «на пустому» місці не пізніше 1591 р., хоча Билінський-Липинський у книзі «Старожитна Польща» стверджує, що Зборів ще у 1545 р. був у руках Зборовських.

Найближче від Зборова поселення Плісняни, відоме з 1483 р., розташоване при злитті Головної і Малої Стрипи, було на волоському (пастушому) праві, як і сусідні Погрібці, на відміну від навколишніх сіл, що користувалися руським правом, тобто також було засноване на «пустому місці» на території Поморянського ключа, що належав тоді Свінкам, а згодом – Сенінським.

Вже у 1598 р. Зборів іменується містом, хоч і не мав Магдебурського права, тобто був приватним містом. За даними Б. Мельничука, у 1602 р. Зборовом управляв бургомістр, два лавники і присяжні,

Після смерті Самуеля, сини Зборовського, Олександр і Самуель, як спадкоємці, передали у 1585 р. «доживотно Яну Оховському, писарю Золочівського замку, села: Богутин, Жабин, Ярославичі, Пелепетвики (Перепельники) і Гарбузів у оренду». Тому ж Оховському, у цьому ж році передали Золочів з околицями, а у 1595 р. віддали у оренду чотири ставки жидові Ізраїлю.

Син Лукаша Гурки Станіслав помер у 1592 р., на ньому закінчився рід Гурок. Дочка Лукаша, дружина Войцеха Чарнківського та її сини стали фактичними спадкоємцями маєтностей Золочівського ключа і хотіли позбутися земель на Русі, однак не бажали залишити їх скомпроментованим Зборовським.

Чарнковські згадали, що Зборовські не повністю виплатили заставну суму грошей. Почалася судова тяганина, що тривала шість років. Врешті суд став на сторону Чарнківських, які продали у 1598 р. Золочівський ключ земель, міста: Золочів, Зборів, Маркопіль, з навколишніми селами, Люблінському воеводі Мареку Собеському (1549–1605 р р.). Характерно, що саме при цій продажі Зборів названий містом.

Новий дідич підтвердив універсалом усі привілеї підданих, надані попередніми власниками і сплатив Зборовським 70 тисяч заставних форинтів. Тим не менше, Олександр Зборовський зачинив браму Золочівського замку перед Собеським, тож той був змушений в'їхати у місто силою.

У власність Собеського перейшло 70 сіл, з них 40 розташовані на території теперішнього Зборівського району, зокрема: Млинівці (1565*), Івачів (1483), Олів (1552*), Перепельники (1442), Цебрів (1543), Ярославичі (1442), Манаїв (1483), Тростянець (1565*), Вовчківці (1565*), Тваримівка (1567*), Гарбузів (1483), Білокриниця (1552*), Мшана (1565*), Жуківці (1565*), Монилівка (1565*), Гукалівці (1483), Лопушани (1545), Гнідава (1598*), Бзовиця (1565*), Зірвириги (Сервирів) (1543), Данилівці (1565*), Осташів (Осташівці) (1565*), Богданівці (1563*), Білківці (1598*), Нестерівці (1565*), Грабківці (1577*),

Кабарів (Кабарівці) (1565*), Волосівці (1565*), Товстоголови (1552*), Йосипівці (1565*), Серединці (1565*), Воробіївка (1565*), Кудобинці (1565*), Кудинівці (1563*), Нище (1483), Підгайці (1577*), Когутківці (1563*), Метенів (1552*), Беримівці (1589*), Яцківці (1565*).

Акт продажі, зафіксований у Познанському гродському і земському суді, згодом став свідченням про першу згадку у письмових джерелах багатьох сіл Зборівського району, хоча більшість з них згадуються ще раніше у поборових реєстрах різних років. У вище наведеному переліку населених пунктів після назви села у дужках вказано рік першої згадки про нього у давніх документах, зірочкою позначено дату першої появи назви у поборових реєстрах.

Таким чином, на кінець XVI ст. майже вся територія сучасної Зборівщини опинилася у руках потужного магната. У тридцятих роках наступного віку до володінь Собеських було приєднано Поморянський земельний ключ. Зусиллями нових власників у 1632 р Зборову надано Магдебурське право, що сприяло як економічному, так і політичному розвитку міста.

Ігор БАРМАК

*аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

**ЗЕМЕЛЬНІ КОНФІСКАЦІЇ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ІНСТРУМЕНТІВ
ЗАЛЯКУВАННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ
ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ КІНЦЯ XVIII – XIX СТ.**

З кінця XVIII ст. вся Правобережна Україна, була територією протистояння між новою російською окупаційною владою, поляками, українцями та євреями. Владна політика була спрямована на роздмухування україно-польсько-єврейських протиріч з метою максимального грабунку регіону [2, с. 17].

Одним із головних інструментів залякування, який використовувала російська влада – це були конфіскації, організацією яких займалися губернські казенні палати. Російська влада не могла не рахуватися з землевласниками-поляками у Правобережній Україні, оскільки вони представляли собою серйозний чинник політичного, економічного і національного життя краю. Сукупність названих факторів не дозволила здійснити форсовану інтеграцію регіону до складу імперії [15, с. 172]. В той же час приєднання територій Речі Посполитої до Російської імперії в кінці XVIII ст. поклато початок національно-визвольним настроям в середовищі поляків, які мали на меті відновлення колишньої державності. Особливістю цього явища було те, що значну активність виявляла польська шляхта. Прихильність російської влади дозволяла їй упродовж першої третини XIX ст. зберігати привілейоване становище, свої маєтки і отримувати посади. Однак частина польської аристократії твердо стояла на позиціях необхідності відновлення Речі Посполитої [9, с. 45].

Так, на основі рапорту подільського губернатора П. Літвінова 28 червня 1809 р. Олександр I наказав Комітетові міністрів сформуванати перелік власності землевласників, які без дозволу російської влади переїхали на територію Варшавського Князівства і негайно їх конфіскувати. Тимчасове управління цією власністю покладалося на казенні палати [12, с. 177, 180].

Під керівництвом палати здійснювався опис маєтностей. У 1810 р. активно велася робота щодо з'ясування інформації про шляхтичів, які не повернулися у свої маєтки. З травня по грудень з казенної палати на адресу міністра надсилалися списки тих, на чий володіння ще не було накладено секвестру. Серед трьох Правобережних губерній у Волинській губернії виявлено найбільше таких власників: 44 дідичі і 35 чиншовиків [17, с. 72].

Нові конфіскації почалися у 1813 р. тих шляхтичів, хто приєднався до армії Наполеона. Варто зазначити, що волинський губернатор М. Комбурлей був зацікавлений у масштабному відчуженні маєтків шляхти, а російська Волинська казенна палата розпочала конфіскаційну роботу. Міністерство фінансів Російської імперії для регламентування цього процесу видало спеціальні «Правила для конфіскації маєтків і управління ними» [16, с. 181–186].

Наслідки Листопадового польського повстання 1830–1831 рр. були важкими для значної частини польського суспільства взагалі та для його учасників зокрема. Царський уряд твердо вирішив покласти край польському національно-визвольному руху і з цією метою ліквідувати усі адміністративно-правові відмінності між Правобережною Україною та російськими губерніями [14, с. 46].

До учасників повстання влада застосувала ряд каральних заходів. Найбільш болючою санкцією стала конфіскація майна. З цією метою в

західних губерніях були створені спеціальні комісії для вирішення справ осіб, які брали участь у повстанні. Головним їх завданням було встановлення факту участі підозрюваних осіб у заворушеннях 1830–1831 рр. [10, с. 81]. В складі ж місцевих казенних палат створені тимчасові відділення для прийому в державне відомство конфіскованих маєтків. Винних влада поділила на три розряди:

- 1) керівників повстання;
- 2) учасників, які чинили опір війську і законній владі;
- 3) осіб, які підписали акти, що підбурювали до повстання та всіх причетних до повстання, які, однак, активної участі у ньому не брали [5, с.39].

Маєтки осіб першого та другого розрядів підлягали секвестру та конфіскації, якщо вони не підпадали під встановлені законодавством винятки. Залишалось у власності господарів майно тих, кого віднесли до третього розряду або осіб, які (відповідно до положень закону від 6 травня 1831 р.) були силою примушені до участі у повстанні і не мали ще доказової можливості з'явитися з розкаянням. Уникали конфіскації майна особи, які з'явилися з каяттям в органи державної влади ще під час військових дій в тому краї, де вони відбувалися [[6, с. 13].

В 1831 р. в складі Волинської казенної палати створене тимчасове відділення для вирішення справ учасників Листопадового польського повстання 1830–1831 рр. В повітах утворювалися повітові контори (до їх складу входили комісар, його помічник і повітовий скарбник), які збирали матеріали на учасників повстання та описували їх майно для передачі його імперській окупаційній владі [13, с.281].

На основі правил від 28 червня 1832 р. утворювалася так звана Волинська ліквідаційна комісія. До її складу входили представники казенної палати: віце-губернатор та радник тимчасово-конфіскаційного відділення (очолював комісію губернатор, інші члени: губерньський предводитель дворянства, голова палати цивільного суду, один радник губерньського правління). Після відкриття у 1840 р. палати державних маєтностей представників казенної палати у складі ліквідаційної комісії замінили голова і радник новоствореної установи [12, с.380].

Після постанови комісії про накладення секвестру на визначений маєток учасника польського повстання Волинська казенна палата починала процес передачі його у власність імперії. Спочатку повітова контора здійснювала детальний опис маєтку – рухомого та нерухомого майна. Вона повинна була забезпечити його збереження від розкрадання. Всі виявлені документи про власність колишнього господаря, про селянські повинності, про укладені контракти передавалися на розгляд у казенну палату, інші документи (в тому числі й ті, які вказували на причетність особи до повстання) – цивільному губернатору [10, с.131].

Опис маєтку здійснювався в двох примірниках, один з яких відсилався у Волинську казенну палату, а інший зберігався у повітській конторі або в комісара. Під час опису встановлювалось чи не перебуває маєток у заставі. Селян в маєтках не звільняли від виконання повинностей, а особливо наголошувалося, що всі вони мають виконуватися як і раніше в повному обсязі. «Бунтівливих і неспокійних чоловіків» направляли на службу в армію або арештантські роти, не забуваючи кожного разу наголошувати, що російська влада прийшла полегшити становище селян [9, с. 68].

Казенна палата повинна була забезпечити майбутній устрій кожного маєтку і дати розпорядження стосовно його нерухомого майна. Рухоме майно необхідно було продати, а гроші переслати через повітове казначейство в

Приказ громадської опіки. Стосовно дорогоцінних, рідкісних речей, картин і бібліотек необхідно було робити запит на розпорядження міністра фінансів [8, с. 89]. Таким способом влада намагалася максимально ефективно використати конфісковане майно для забезпечення економічних інтересів імперії.

Російська влада проголошувала, що не скасовує боргів власників конфіскованих маєтків перед кредиторами, але повернення відбувалося вибірково, як правило лише росіянам. Витрати на роботу губернських конфіскаційних комісій і казенної палати покривалися за рахунок доходів маєтків. Після отримання імператорського розпорядження про остаточну конфіскацію маєтку казенна палата зобов'язувалася належно ним управляти; ліквідувати всі борги власника, перевести в російську скарбницю усі кошти з маєтку. Казенна палата здійснювала управління конфіскованими маєтками. Прибутки, отримані з маєтків, казенна палата перераховувала в комісію ліквідації боргів, за виключенням коштів для погашення витрат самої палати і міністерства [3, с. 159]. На Правобережжі в казенні маєтки часто призначали економами поляків чи євреїв, які за короткий строк часто доводили до зубожіння селян [1, с. 203].

У першій половині XIX ст. приватні володіння шляхти у Волинській губернії складали 1 297 000 десятин (були найбільшими серед трьох Правобережних губерній) [4, с. 43]. За даними Міністерства внутрішніх справ, у Волинській губернії було конфісовано 32 маєтки загальною площею 100 849 десятин. В казенне відомство переведено 10 493 селянина і 100 849 десятин (приблизно 92 310 га) землі, що склало близько 7,7% приватних володінь шляхти у Волинській губернії [[7, с. 105]. Таким чином, губернські казенні палати активно залучалися російською владою до покарання учасників Листопадового польського повстання 1830–1831 рр. Шляхом конфіскації маєтків, імперська влада здійснила грабунок майна власників окупованих територій [11, с.192].

Отже, земельні конфіскації стали одним із головних інструментів залякування місцевого населення російською окупаційною владою. Казенні палати здійснювала управління конфіскованими маєтками. Прибутки, отримані з маєтків, казенна палата перераховувала в загальноімперський державний бюджет, значна частина якого йшла на утримання каральної російської армії.

Список використаних джерел

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
2. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. 512 с.
3. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. НАН України. Ін-т національних відносин і політології. К., 1995. 218 с.
4. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. [пер. з французької З. Борисюк]. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К.: ІНТЕЛ, 1996. 416 с.
6. Брославський В. Л. Примусове відчуження нерухомої власності на Правобережній Україні у кінці XVIII – першій половині XIX ст. *Проблеми і перспективи наук в умовах глобалізації*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. С. 13–18.
7. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир, 2004. 168 с.

8. Венгерська В. О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис... канд. іст. наук: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Житомир, 1998. 196 с.
9. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: монографія. К.: Атіка, 2001. 176 с.
10. Маркевич О. В. Організація управління Волинською губернією наприкінці XVIII – 60-ті рр. XIX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Житомир, 2012. 272 с.
11. Мацко Н. С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – XIX ст.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 19 (206), жовтень. С. 193–201.
12. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. 631 с.
13. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
14. Рудакова Ю. К. Російська політика щодо польської шляхти на Правобережній Україні в 1793–1830 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 01 «Історія України». Ун-т М. Кюрі-Склодовської. К., 2012. 28 с.
15. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
16. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. Ін-т історії України НАН України. К., 2005. 426 с.
17. Шевчук Б. Л. Волинська казенна палата – виконавець конфіскації маєтностей учасників Польського повстання 1830–1831 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № Х–ХІ. С. 211–215.

Микола МОСКАЛЮК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Роман ЗУБРИК

аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сучасному етапі дослідження історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості, які зазнали трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, яка на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із обробною промисловістю.

Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження учених, зокрема, досліджувалися різні галузі обробної промисловості. Але обробна промисловість українських губерній Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. належить до галузей, які недостатньо досліджені істориками. До обробної промисловості ми віднесли такі галузі, як цукрову, горілчану (винокурну), борошномельну та тютюнову, тобто ті, що були націлені на обробіток продукції сільського господарства. Дослідження історії становлення обробної промисловості, аналіз закономірностей розвитку галузей являє собою важливу наукову проблему.

У 60-х рр. ХІХ ст. по всій Україні, за неповними даними, налічувалося 2147 промислових підприємств (без винокурних), з кількістю робітників до 85800 чоловік [3, с. 8].

Головним рушієм усіх змін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, була велика промисловість і залізничний транспорт, що розвивалися з дивовижною швидкістю. Створена мережа залізниць – принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму – дала потужний поштовх зростанню обробній промисловості, консолідувала економічно розрізнені райони в єдиний економічний простір, енергійно втягувала в ринковий процес найвіддаленіші закутки імперії. Залізниці, будучи самі породженням ринкової епохи, впевнено потягли за собою все народне господарство, значно прискоривши розвиток цілого ряду галузей обробної промисловості України.

Таким чином, незважаючи на значні залишки кріпосництва, які гальмували ріст продуктивних сил, розвиток галузей обробної промисловості в Україні відбувався дедалі швидкими темпами. Закономірним результатом цього розвитку був ріст фабрик і заводів. Формувалися різні галузі обробної промисловості.

В Україні у пореформений період неухильно зростала кількість промислових підприємств та сума вартості виробленої ними продукції. Так, якщо у 1869 р. в Україні нараховувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1897 р. їх уже було 8063. Тобто число їх зросло більше, ніж у два рази. За цей час, вартість фабрично-заводського виробництва виросла з 71,5 млн крб. до 439,2 млн крб., або більше, як у шість разів [1, с. 20–21].

З року в рік зростала кількість новозбудованих підприємств в Україні. Згідно із “Списком фабрик і заводів” за 1902 р., в Україні з 2424 найбільших підприємств побудовано: у 1861–1880 рр. – 505 (20,8%), 1881–1890 рр. – 469

(19,4%) і 1891–1900 рр. – 1043 (43%). Найбільше новозбудованих підприємств припадало на Катеринославську губернію. Тут такі підприємства на 1900 рік становили 61,5%. Це зв'язано із швидким розвитком промисловості, зокрема, важкої індустрії на півдні України [1, с. 21].

Значний розвиток промисловості, в основному у домінуючих її галузях, робили її важливою складовою частиною російського промислового і фінансового капіталу.

Зростання виробництва в 1906–1907 рр. в одних галузях обробної промисловості поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватися. А в 1908–1909 рр. з'явилися ознаки чергової економічної кризи в легкій промисловості. Її особливістю було те, що їй не передувало загальне піднесення промисловості. Разом з тим ця криза не відзначалася великою глибиною: скорочення виробництва в більшості галузей обробної промисловості було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося похвалення в промисловості, а вже в 1910 р. почалося промислове піднесення. Воно зумовлене рядом врожайних років. Приплив вільних капіталів в обробну галузь сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств. Промислове піднесення пов'язане також з підготовкою до назріваючої Першої світової війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову військових заводів і т. д. Упродовж тільки 1909–1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і стратегічних залізниць асигновано понад 375 млн крб. [3, с. 110–111].

Загалом, упродовж 1900–1913 рр. Російська імперія, в тому числі й Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. Однак, для докорінних змін в економіці країни цього було недостатньо. Російська імперія, як і раніше, залишалася аграрною країною. У 1913 р. в імперії у загальному обсязі продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40%. Щодо України, цей показник був дещо кращим – 48,2%.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці не тільки України, а й Російської імперії в цілому. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість, потужний розвиток одержала обробна промисловість: цукрова, винокурна, тютюнова, борошномельна. Тому на правобережжі поширеним було цукроваріння та винокуріння. У поміщицьких господарствах лівобережжя розвивалися обробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: бурякоцукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На півдні домінувало землеробство, обробні ж галузі відігравали другорядне значення. Промислова переробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством. Саме промислова продукція приносила підприємцям найвищі прибутки. Фабрично-заводська промисловість підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації. Всі наведені дані про кількість обробних підприємств, вартість виробленої ними продукції, чисельність фабрично-заводських робітників переконливо говорять про велику і значну роль українських губерній в промисловому виробництві Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
2. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Рада, 2012. 300 с.
3. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.

Наталія МУРМИЛА

*аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка,
викладач, Тернопільський фаховий коледж харчових технологій і торгівлі*

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ НА ТЕРИТОРІЇ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Актуальність дослідження полягає в тому, що нові явища економічного та соціального життя, які мали місце в українських землях на початку XIX ст., а саме створення єдиного внутрішнього ринку, розвиток інфраструктури та активізація товарно-грошових відносин, поява нових міст, зростання кількості підприємств, модернізації процесу виробництва призвели до активізації торговельних відносин. Осередком української торгівлі були міста, в яких спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. З плином часу торгівля помітно впливала на економічне та громадське життя міст [2, с.16].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Росії відбувалися реформи, які вплинули на всі сфери економічного та суспільно-політичного розвитку держави. Це стосувалося практично всіх регіонів імперії, у тому числі Київської, Подільської та Волинській губернії. Проте основою економіки залишалося сільське господарство. Російська імперія у той період займала перше місце у світі з виробництва сільськогосподарської продукції. У 1861 р. у Росії відмінили кріпацтво і у європейській частині імперії середньорічні збори зернових постійно зростали, а також розвивалися такі галузі як винокурна борошномельна та цукрова промисловість. Саме у цей період виникають торговельні відносини [5, с.106].

Напередодні Першої світової війни у Російській імперії відбувалося інтенсивне розширення внутрішнього ринку. Важливим засобом у посиленні міжрегіональних економічних зв'язків виступала внутрішня торгівля у містах, яка на той час зазнала значних перетворень. Її характеризували не лише зростаючі обсяги товарообороту, але і особливості географічного розміщення торгових центрів. Причини полягали у перерозподілі продуктивних сил у зв'язку з розвитком важкої промисловості, а також розташування населених пунктів неподалік залізничних магістралей і річкових пароплавних шляхів сполучення. Господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної та Південної України сприяла злиттю окремих територіальних ринків в єдиний всеукраїнський, який перебував під впливом загальноросійського, але мав власні самобутні риси [2, с.16].

Основним у внутрішній торгівлі Правобережної України був продаж зерна та борошна. Починаючи з 50-х рр. XIX ст., основна частина хліба з Правобережної України йшла на експорт, що дорівнювало 2,5% щорічного врожаю. Основний хліб продавали на місцевих і внутрішньому ринках, переробляли на горілку, а також постачали для армії. Статистичні дані вказують, що 40% хліба припадало на Правобережну Україну (пшениці – 57%), понад 38% – на південні губернії та близько 22% – на Бессарабію. Товари харчової промисловості збувались на близьких і віддалених ринках країни. Розвиток залізничного, морського і річкового транспорту забезпечив безпосередній вихід їм у Центральну Росію, Білорусію, Прибалтику, Царство Польське, Кавказ, Сибір, Далекий Схід [1].

Історик Москалюк М. вказує, що соціально-економічні перетворення другої половини XIX ст. вплинули на розвиток внутрішньої торгівлі, а головними формами організації цього виду діяльності Правобережної України була ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля. Важливу роль у

внутрішній торгівлі відігравали базари. Базари являлися однією із форм основних та постійних економічних зв'язків між містом і селом [4, с. 6373].

Певній спеціалізації широкомасштабних торговельних операцій сприяв розвиток буржуазних відносин. На найголовніші центри збуту хліба (основної торговельної продукції) перетворилися такі міста: в Київській губернії – Умань, Біла Церква, Ржищів, Богуслав, Златопіль, Липці, Сквиря; у Волинській – Ковель, Ратне, Острог, Корець, Луцьк, Дубно, Житомир, Устилуг, Берестя; в Подільській – Могилів, Балта та інші [2, с.11].

Неабияке значення для зовнішньої торгівлі відігравав залізничний транспорт. В 1865 р. була побудована перша залізниця в Україні – Одеса – Балта, яка була значним торговим центром Подільської губернії. З Одеського порту відправлялася продукція, що вироблялась переважно в Південно-Західному краї (вовна, хліб, сало, насіння, тощо) [1].

Історик Лень А. дослідив, що значну роль відіграла Україна в зовнішній торгівлі Російської імперії. Саме через українські порти та сухопутні митниці проходила велика кількість іноземних товарів, що знаходили збут як на Україні, так і у російських губерніях. Одна частина іноземних виробів безпосередньо йшла на поповнення товарів у купецькі крамниці, а інша – продавалася оптом на українських ярмарках. Напередодні Першої світової війни з України вивозилося за межі імперії товарів на суму 368,6 млн крб., а завозилося – на 106,2 млн крб., і у загальному експорті Росії в цей час Україна становила майже 26, а в імпорті – 11,5 %. Аналіз зовнішньої торгівлі показує, що Росія на світовому ринку була в переважній більшості постачальником сировини, причому лєвова частка належала сільськогосподарській сировині. Цукор був однією із важливих складових експорту, саме цей продукт збувався у різні періоди в різні регіони, а також, вивозився за кордон, в основному, у Фінляндію. З метою підтримки винокуріння відбувалося також експортування спирту за кордон за межі імперії. Значна кількість спирту вивозилася з Правобережної України [1].

Важливою статтею експорту Волинської губернії була горілчана промисловість. Згідно статистичних даних у 1900 р. вивіз спирту з губернії за кордон становив 90 % його загальноросійського експорту, а у 1914 р. відбувався потужний експорт хмелю з території Російської імперії в Німеччину, Бельгію, а звідти – в Англію. Одним із головних завдань хмелярів було об'єднання всіх хмелярів імперії для продажу цієї продукції за кордон великими партіями. Хміль із Волинської губернії постачався також і в Австрію та Німеччину, а саме в міста Нюрнберг і Заац [3].

Напередодні Першої світової у формуванні всеукраїнського ринку відігравав Київ. Саме з цього міста в різні регіони вивозилися бакалійні, галантерейні, москательні, аптекарські, гумові, металеві та скляні вироби, а також книги, папір, канцелярське приладдя та предмети домашнього побуту [2, с.17].

Отже, напередодні Першої світової війни в Україні відбувається активний розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а основними центрами торгівлі були міста, значення і роль яких лише зростала. Значну роль відіграла Україна в зовнішній торгівлі Російської імперії, з правобережжя експортувалися такі товари харчової промисловості як цукор, горілка, хміль та інші товари. Основним у внутрішній торгівлі Правобережної України був продаж зерна та борошна. Відзначається роль залізничного транспорту у торговельних відносинах України.

Список використаних джерел

1. Богатчук С. Внутрішньо-торгівельні відносини на Правобережній Україні в кінці XIX ст. URL: http://www.apfn-hournal.in.ua/archive/57_2022/part_1/3.pdf (дата звернення: 2.11.2023)
2. Гуржій О. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, Інститут історії України НАНУ, 2017. 155 с.
3. Лень А. Особливості збуту продукції харчової промисловості України на зовнішні ринки в другій половині XIX – на початку XX ст. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Len_Andrii/Osoblyvosti_zbutu_produktsii_kharchovoi_promyslovosti_Ukrainy_na_zovnishni_rynky.pdf? (дата звернення: 2.11.2023)
4. Москалюк М. Внутрішня торгівля в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Київська старовина*. 2007. № 4. С. 63–73.
5. Цецик Я.П. Соціально-економічні відносини Волині. *Чорноморський вісник*. Випуск 9. 2014. 238с.

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Ярослав БОГДАН

аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

**МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ
ОКУПАЦІЙНОЇ АРМІЇ В ГАЛИЧИНІ (1914 Р.)**

Вступ російської імперії у Першу світову війну поставив перед її урядом важливе завдання – знайти фінансові ресурси для покриття військових витрат. Виконання даного завдання вимагало від уряду російської імперії оперативної розробки та виконання комплексу заходів як загальної фінансової стратегії (плану) з обов'язковим урахуванням наявних економічних і фінансових ресурсів країни та умов ведення війни [1].

Матеріально-фінансове забезпечення російської окупаційної армії в Галичині мало велике значення не лише для її не лише функціонування, але й боєздатності. Телеграма на ім'я губернатора Тернопільської губернії (далі – ТГ) інформувала про те, що начальник головного забезпечення військ Південно-Західного фронту (далі – ПЗФ) дозволив усім чинам, призначеним на посади з управління Галичиною, виплатити їм так звані «підйомні» кошти з зарахуванням чиновників і стражників до категорії нижчих чинів військовослужбовців за умови зарахування їм виданих коштів. Додаткове грошове утримання нараховувалося у відповідності зі статтею 853 книги 19 зводу. Зокрема, сімейним військовим виплачувалися «підйомні» у розмірі чотиримісячного окладу; несімейним – двомісячного; чиновникам і стражникам – згідно із положенням 18–50 рублів (далі – руб.) і додаткове утримання на загальних підставах – двомісний оклад на попередній посаді для утримання неодружених і чотиримісячний – для сімейних [2, арк. 26–26 зв., 27].

Окрім того, з 28 вересня 1914 р. чиновники четвертого розряду отримували на добу 7 руб.; п'ятого – 5 руб.; шостого – 4 руб.; сьомого – 3,50 руб.; восьмого – 2,50 руб. [2, арк. 42, 43]. Не усі фінансові служби окупаційних військ мали змогу ознайомитися зі змістом зазначеної телеграми, тому додатково телеграфували до командування ПЗФ щодо розмірів виплат за четвертим-восьмим розрядами [2, арк. 43].

Міністерство фінансів та департамент державного скарбу 7 жовтня 1914 р. видало циркуляр № 183 «Про порядок асигнуванні і обіг кредитів за кошторисом Воєнного Міністерства на витрати воєнного часу» [2, арк. 208–208 зв., 209]. Це був додаток до циркулярів від 21 липня 1914 р. № 2368 канцелярія воєнного міністерства і департаменту державного скарбу від 31 липня 1914 р. № 112 та 26 серпня 1914 р. № 138. Зокрема, департамент державного скарбу вважав за необхідне довести до відома, що такі вказівки щодо асигнувань і обігу кредитів за кошторисом воєнного міністерства на витрати воєнного часу. Головний начальник забезпечення армій кожного фронту та безпосередньо йому підпорядковані: інтендант армій фронту, начальник воєнних сполучень, артилерійських та інженерних забезпечень, санітарної і ветеринарної частин, головний скарбник, головний польовий контролер армій фронту, головний уповноважений російського товариства Червоного Хреста, управління чергового генерала штабу армій фронту користувалися правами основних розпорядників і мали можливість в межах засобів, виділених для окремого для району, підпорядкованого

головнокомандувачу арміями фронту, переводити кредити не лише з рахунків однієї палати на рахунки іншої в межах одного воєнного округу, але й із рахунків одного воєнного округу на рахунки іншого [2, арк. 208].

Переведення кредитів з рахунків головної бухгалтерії на рахунки окружних і місцевих фінансових палат і державного скарбу відбувалося у відповідності з визначеним порядком, на підставі перевідних вимог і за розпорядженням головної бухгалтерії. Державна скарбниця при управлінні головного начальника забезпечення армій фронту або окремих армій надавала повноваження підпорядкованих йому управлінь в межах воєнного округу або фронту, якщо при окремій армії були відсутні такі структури при головному начальнику забезпечення армій фронту, то права і обов'язки зазначеного казначейства передавалися казначейству при управлінні головного начальника воєнного округу, який належав до окремої армії [2, арк. 208–208 зв.].

Кредити, переведені з рахунків головної бухгалтерії і польових казначейств, переказувалися для потреб тих чи інших воєнних округів і фронтів. Інформація щодо залишків коштів на рахунках подавалася головній бухгалтерії до 1 і на 15 число поточного місяця. З метою уникнення подання подвійних показів, місцеві і окружні казенні палати подавали дані, лише із тих кредитів, які зберігалися на рахунках певної палати [2, арк. 208 зв. – 209].

24 листопада 1914 р. канцелярія ВГТГГ повідомляла губернатора ТГ про надсилання копії циркуляра департаменту державного фінансового органу від 7 жовтня поточного року за № 183 про порядок асигнування і обіг кредитів кошторису воєнного міністерства на воєнні витрати [2, арк. 207]. Зразок документа про виділення коштів подано в архівній справі [2, арк. 217]. Зазвичай, кошти, що їх не встигали перерахувати окремим підрозділам, повертали вказаним командуванням ПФЗ частинам. Так, у повідомленні на ім'я ВГТГГ від імені командування Київського воєнного округу від 10 грудня 1914 р. йшлося про те, що не використані кошти до 1 січня 1915 р. необхідно перерахувати таким частинам: 2-й інтендантській, 13-й артилерійській, 15-й технічній, 10-й квартирній, 6-й навчальній, 9-й генерального штабу, 20-й головному штабу, 7-й санітарній, 4-й судовій, 6-й канцелярії воєнного міністерства [2, арк. 300–301 зв.].

Список використаних джерел

1. Орлик С. В. Праці та спогади сучасників Першої світової війни як джерело до вивчення фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині. *Історія науки і біографістика*. 2018. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_2_6.

2. Державний архів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 1 (Циркулярные распоряжения воєнного генерал-губернатора Галиции и Тернопольского губернатора за 1914 год). 326 арк.

Ярослав МОХУН

*аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка.*

СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Феномен Української Держави вніс суттєвий внесок у розвиток процесів національного державотворення на початку ХХ ст. Він позбавив ці процеси революційно-соціалістичної одномірності, наділивши їх досвідом державного будівництва, що базується на традиційних цінностях, культурно-історичній спадкоємності, приматі еволюційності, поміркованості та правопорядку. Цей період вплинув на подальший розвиток суспільної думки та політичної культури українців, переосмисливши їх історію та культуру. Важливо відзначити, що події квітня-грудня 1918 р. визначили становлення та розвиток української школи консерватизму, державницького напрямку в історіографії і ідеологічного гетьманського руху. Феномен Української Держави залишається предметом великого наукового та практичного інтересу і потребує подальших досліджень, особливо з урахуванням стану вивченості цієї проблеми.

Одним із найважливіших напрямків діяльності уряду Гетьманату було формування Збройних Сил. При виборі кандидата на посаду військового міністра Павло Скоропадський пропонував генерала Василя Кирю, але він відмовився. На цю посаду був призначений українець із Чернігівщини, син священика та досвідчений генерал, командувач армії під час Першої світової війни Олександр Рогоза (1858–1919) [10, с. 74].

Наприкінці травня 1918 р. Рада Міністрів прийняла законопроекти, що визначили основні напрями розвитку військового будівництва в Українській Державі. Головним завданням армії було вважатися захист держави від зовнішніх загроз та забезпечення порядку в країні. Армія оголошувалася аполітичною, військовослужбовцям заборонено входити до політичних партій та брати участь у політичних заходах та виборах.

Були введені правові норми військової служби та визначено порядок проходження військової служби для різних категорій військовиків. У подальших актах від 16 червня та 24 липня 1918 р. були встановлені військові ранги, які були скасовані Центральною Радою. Це сприяло позитивному розв'язанню кадрових проблем, оскільки офіцерство і генералітет виявляли готовність служити. Також була визначена загальна військова повинність та терміни дійсної служби: два роки у піхоті та три роки в артилерії [10, с. 86].

Вже 20 липня затверджено текст військової присяги. Тепер кожен воїн обіцяв вірно служити Українській Державі та захищати її від ворогів. Якщо військовий не був християнином, то в тексті військової присяги слова, в яких мова йшла про Бога, виключалися. Для осіб іудейського сповідання 23 серпня був затверджений окремий текст військової присяги, який не відрізнявся від тексту 30 травня, за винятком слів про Бога. Євреї присягали іменем не Христа, а «Бога Ізраїлевого Адоная». Сам текст присяги свідчив про характер армії як регулярної, дисциплінованої, ставив її в один ряд зі збройними силами провідних європейських країн [6, с. 365–366].

Досвід гетьмана П.Скоропадського та його Ради Міністрів представляє велику цінність, оскільки за короткий термін вони досягли значних організаційних успіхів у створенні Збройних сил України. Водночас аналіз їх діяльності, виявлення прорахунків та недоліків, може послужити важливим уроком для уникнення подібних невдач у сучасних умовах структурної перебудови та реформування Збройних Сил України.

Павло Скоропадський успадкував від Центральної Ради УНР готовий проект створення регулярної армії, яка включала в себе вісім армійських корпусів, чотири кінні дивізії та окрему кінну бригаду. З урахуванням повної демобілізації Українського фронту залишалися кадри для майбутньої армії – штаби шести армійських корпусів, тринадцяти піхотних та двох кінних дивізій. Гетьман П. Скоропадський, виступаючи як Верховний Головнокомандувач армією та флотом, мав завдання, разом із Радою Міністрів під керівництвом Ф. Лизогуба, розгорнути ці залишені структури в належні бойові підрозділи, частини та з'єднання [8].

Для розкриття концепції військово-політичного керівництва Гетьманату щодо формування національних Збройних сил велике значення має розгляд доповіді начальника Генерального штабу військової старшини О. Сливинського, яку він представив 21 травня 1918 р. військовому і морському міністру, генеральному бунчужному О. Рогозі. У цій доповіді обговорювалися загальні принципи та напрямки майбутнього будівництва та комплектування регулярної армії та флоту нової держави з урахуванням вимог військового мистецтва та досвіду Першої світової війни [8].

Улітку 1918 р. інтенсивна організаційна діяльність гетьмана П. Скоропадського, Ради Міністрів під головуванням Ф. Лизогуба, військового і морського міністерства під керівництвом генерального бунчужного О. Рогози та Генерального штабу під керівництвом військового старшини О. Сливинського спрямована на створення постійної штатної структури військових частин та підрозділів сухопутних військ Збройних сил Української Держави і призвела до конкретних результатів: ці штати були обговорені, ухвалені та затверджені [8].

Запропоновані урядом умови вступу до армії, вимоги тогочасних військових документів, положення двох військових присяг та однієї обітниці (відповідно до віросповідання військовослужбовців) створювали можливість заповнити штатні посади військових частин та кораблів Збройних сил найкращими представниками офіцерського та унтер-офіцерського корпусу, які були віддані Батьківщині та проявляли справжню військову відданість [9, с. 194].

Під керівництвом Верховного Головнокомандувача армії та флоту Української Держави, гетьмана П. Скоропадського, були проведені численні заходи щодо формування та модернізації військово-морського флоту, а також демобілізації торговельного флоту. Завдяки цьому була розроблена штатна структура і почалася рекрутація військових частин, відповідальних за бойову підтримку та тилове забезпечення флоту [5, с. 68–69].

До складу військового міністерства входило і Головне артилерійське управління (ГАУ), яке очолив 63-річний генерал-хорунжий Іван Значко-Яворський, уродженець Полтави. Він був вихованцем Чугуївського юнкерського училища та Академії Генерального штабу, а також кавалер Золотої Георгіївської зброї. Під його керівництвом функціонували навчальні, технічні та господарські підрозділи артилерійського відомства. Це управління включало загальний відділ (полковник Гоголь-Яновський); відділ ручної зброї (полковник Вакар); гарматний відділ (полковник Християнович); відділ амуніції і набоїв (полковник С. Лукашевич); хімічний відділ (полковник Володимир Сінклер) [7, с. 74–75].

У травні 1918 р. за наказом гетьмана Павла Скоропадського була утворена комісія для розробки штатів військових частин армії Української Держави. Головою цієї комісії був начальник Генерального штабу, генерал Олександр Сливинський. В її склад входила група досвідчених артилеристів-генералів, таких як С. Дельвіг, В. Сінклер, О. Акерман, Д. Альфатер, Ф. Колодій. Ця

група розробляла організаційну структуру артилерії та штати її частин і підрозділів.

Організація артилерії була заснована на структурі, яка існувала в російській армії з деякими змінами, враховуючи досвід світової війни та реальні можливості. Вона включала в себе різні види артилерії, такі як польова, гірська і кінна. Польова артилерія, найчисленніша серед них, входила до складу піхотних дивізій і армійських корпусів (84 гарматні полки). Вона була поділена на легку, важку і мортирну. Залежно від організаційного підпорядкування артилерія розділялася на армійську, корпусну і дивізійну [4, с. 132].

Координацію цієї значущої роботи проводило Управління головного інспектора артилерії під керівництвом генерал-значкового Сергія Дельвіга, що підпорядковувалося начальникові Генерального штабу. Головний інспектор артилерії, в тісній співпраці з Управлінням персоналу Головного штабу (під керівництвом військового старшини, підполковника Миколи Удовиченка), передусім, формував свій апарат управління та командний склад армійської, корпусної і дивізійної артилерії, залучаючи висококваліфікованих та обдарованих старшин і генералів з великим бойовим досвідом. Зокрема, усі восьмеро начальників артилерії корпусів були генералами, із них шестеро – М. Синеоків, І. Пашенко, М. Данилович, С. Лукашевич, П. Деревіцький, С. Пашенко – мали вищу військову освіту, закінчивши кадетські корпуси, артилерійські училища та артилерійські академії. Два з них, В. Добровольський та І. Жуків, отримали вищу освіту в Офіцерській артшколі. Під час Першої світової війни вони керували гарматними полками та бригадами на фронті, і дві третини з них були українцями за національністю [10, с. 85].

Гетьманським Універсалом про відновлення українського козацтва від 16 жовтня 1918 р. заявлено, що задля зміцнення Збройних сил Держави Української доцільно відродити Козацтво на всій території держави, де колись існували козацькі полки [12, с. 12].

Козацтво планувалося створити як окремий соціальний стан, що відіграватиме роль провідника національної ідеї та стане значущою кадровою базою для майбутньої іррегулярної Української козацької армії. Приблизно 106 повітів України мали забезпечити необхідну чисельність для формування приблизно 26 кінних дивізій козаків [8].

У серпні 1918 р. Павло Скоропадський затвердив положення про Чорноморський козацький кіш як спеціальне військове формування, створене для захисту Української Держави від її ворогів. Цей підрозділ формувався у Бердичеві та призначався для надання допомоги кубанським козакам. Кіш складався зі старшин і козаків, які добровільно вступали до нього, але їх відбір проводився за рекомендацією муштрових начальників.

Особовий склад коша перебував на повному державному утриманні. Командир коша мав звання генерального хорунжого. Організаційна структура включала штаб, три курені та окремі підрозділи, такі як кулеметна сотня, учбова сотня, піша розвідувальна сотня, кінна сотня, гірська батарея, сотня зв'язку, саперна чота та інші.

У листопаді 1918 р., ці підрозділи перейшли на бік Директорії, чорноморці виступили проти гетьмана, і плановане сформування Чорноморського козацького коша так і не закінчилось [2, с. 239-241].

Як бачимо, піклування про осіб у погонах та поліпшення їх матеріально-побутового стану та соціального захисту було важливим елементом діяльності вищих органів державного керівництва в той час. Забезпечення військового

персоналу зручними умовами служби, гідною заробітною платою, соціальним захистом та іншими пільгами мало на меті покращення їх життя та підвищення престижу військової служби.

Це може включати в себе різноманітні заходи, такі як підвищення заробітної плати військовослужбовців, надання соціальних пільг, поліпшення умов служби, доступ до медичного обслуговування, пенсійні та інші вигоди. Провідні органи керівництва розуміли, що задоволені та підтримані військові є важливим резервом для стабільності та ефективності країни. Це також могло впливати на військову дисципліну та мотивацію.

Важливою була не лише військова підготовка, але й забезпечення військових умовами, що забезпечують гідне життя, особливо в періоди конфліктів або неочікуваних заколотів на теренах держави [8].

Так, військова політика Гетьманату дійсно мала свої позитивні та негативні риси, які в багатьох відношеннях успадковували політику попереднього уряду УНР.

До позитивних аспектів можна віднести:

1. Створення регулярної армії: ідея формування регулярної армії на основі загального військового обов'язку була важливим етапом для будівництва незалежних Збройних сил Української Держави.

2. Територіальна система комплектування: заснована на територіальному принципі система комплектування армії сприяла більш ефективній мобілізації та взаємодії з населенням різних регіонів.

3. Організаційна структура на основі корпусів: військова структура на основі восьми корпусів могла забезпечити більш гнучке та ефективне управління в армії.

До негативних аспектів можна віднести тенденцію до русифікації офіцерського складу. Це викликало негативну реакцію населення.

Загалом, врахування цих аспектів важливе для об'єктивного аналізу військової політики Гетьманату та її впливу на суспільство в той період [8].

За гетьмана Павла Скоропадського дійсно була розроблена і прийнята законодавча база, що регулювала організаційні та функціональні аспекти військових сил. Декілька ключових законодавчих актів, які стосуються цих питань, включають:

1. Універсал від 29 квітня 1918 р. Цей документ визначав структуру влади в Українській Державі та зазначав, що «Верховний Гетьман Української Держави є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил Української Держави».

2. Універсал від 10 травня 1918 р. Визначав владу та обов'язки місцевих органів влади в сфері оборони.

3. Універсал від 22 травня 1918 р. Стосувався створення Збройних Сил Української Держави та визначав порядок їх формування та функціонування.

4. Указ від 23 червня 1918 р. Встановлював структуру і склад Генерального Штабу Збройних Сил Української Держави.

5. Указ від 24 липня 1918 р. Стосувався встановлення військових рангів та посад в армії.

Ці документи встановлювали правові засади організації військ та системи військового управління в Українській Державі за гетьмана П. Скоропадського.

Військове міністерство під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського взялося за створення та укомплектування Збройних Сил Української Держави. Для цього прийнято ряд важливих заходів:

1. Створення Реєстру полків: вперше був складений реєстр піших і кінних полків українських Збройних Сил, що сприяло систематизації та обліку військових частин.

2. Назви та нумерація частин: усі частини отримали відповідні назви та нумерацію, що спрощувало їх ідентифікацію та організацію.

3. Формування офіцерського і підофіцерського складу: важливим завданням було укомплектування армії кадрами. Гетьманат вживав заходів для підготовки і залучення висококваліфікованих офіцерів та підофіцерів.

Ці заходи допомогли створити більш організовану та структуровану армію, готову до виконання завдань в умовах тогочасних викликів та загроз [38, с. 283]. Реорганізація армії та перехід до триполкової структури пішої дивізії були важливими етапами в розвитку Збройних Сил Української Держави в період Гетьманату. Такі заходи мали на меті поліпшення керованості та ефективності армії. Основні аспекти цієї реорганізації включали:

1. Стале розташування частин: більшість військових частин отримали постійні місця дислокації, що сприяло поліпшенню організації та управління армією.

2. Стратегічне розташування: Збройні Сили були розташовані з урахуванням стратегічних завдань та потенційних загроз для держави.

3. Триполкова структура пішої дивізії: перехід до такої структури покращив координацію і взаємодію в армійських піхотних частинах.

4. Додавання кінного полку до піших корпусів: зміцнення кінного складу корпусу додало нових тактичних можливостей та забезпечило армії більшу гнучкість.

5. Розробка перспективних планів: робилися довгострокові плани розвитку військової організації, що сприяло стратегічному плануванню та модернізації армії.

Ці заходи визначили подальший шлях розвитку Збройних Сил Української Держави в умовах гетьманату [3, с. 421–432].

Проблеми військовобудування, які виникли під час Гетьманату, були важливими чинниками, що впливали на ефективність та готовність Збройних Сил Української Держави. Деякі з основних проблем включали:

1. Постачання і озброєння армії: недостатнє постачання і озброєння важливою мірою обмежувало бойові можливості армії. Необхідно було розв'язати проблему недостатку зброї, боєприпасів та іншого військового обладнання.

2. Матеріальне і грошове утримання особового складу: недостатнє фінансування призводило до проблем із забезпеченням військовослужбовців необхідними матеріальними та фінансовими ресурсами.

3. Труднощі з призовом на дійсну військову службу: здійснення призову в армію та його організація можуть бути складним завданням, особливо в умовах загальної нестабільності та конфліктів.

4. Фінансова і майнова політика Ради Міністрів: проблеми в армії частково виникали через невдалий фінансовий та майновий підхід Ради Міністрів.

5. Позиція німецького та австро-угорського командування: залежність від позиції іноземних командувань, зокрема німецького та австро-угорського, негативно вплинуло на стратегічне та тактичне планування в армії Української Держави.

6. Прорахунки гетьмана в оцінці перспектив державотворення: важливою проблемою було оцінювання перспектив державотворення та розуміння, як військові сили можуть впливати на цей процес.

Всі ці аспекти вимагали комплексного підходу до управління та реформування Збройних Сил для забезпечення їх ефективності та функціональності в умовах тогочасних викликів та нестабільності [1].

Зміни в кадровій політиці військового міністерства під час Гетьманату справді мали свої наслідки для військового будівництва та готовності армії. Відхід від принципу підтримки та просування патріотично настроєних офіцерів на користь фаховості призвів до втрати емоційного зв'язку із загальнодержавними інтересами та сприйняття армії як частини національного проекту.

Ревізія політики в галузі військової освіти, зокрема перехід від інструкторських шкіл до схеми «кадетський корпус – спільна юнацька школа – Академія генерального штабу», може вважатись спробою створення більш системного та фахового підходу до військової підготовки. Залучення кадетів та молодших офіцерів до системи освіти може сприяти формуванню єдиної військової культури, забезпечити високий стандарт фаховості та дозволити ефективніше використовувати людські ресурси.

Проте, важливо зберігати баланс між фаховістю та патріотизмом, оскільки останній є важливим мотиваційним чинником для військовослужбовців, особливо в умовах створення національних Збройних Сил. Успішна армія повинна поєднувати технічні та тактичні навички із загальною відданістю і патріотизмом [3, с. 426]. Все це б мало працювати у разі збройного протистояння із зовнішнім ворогом. Проте для боротьби із Директорією, яка була внутрішнім ворогом і оперувала в першу чергу на ідеологічному фронті, армія Української Держави виявилась небоєздатною.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ–Відень 1920. Репринтне відтворення видання 1920 року. Вид-во політичної літератури України, Київ 1990. URL: <http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html>
2. Гаврилюк Г.І. Кадрова політика військового міністерства Української Держави і проблеми комплектування армії в травні – листопаді 1918 р. *Вісник Харківського ун-ту: Історія України*. Вип.2. Харків: Основа, 1998. № 401. С. 110–119.
3. Історія Українського Війська, (Крип'якевич Н., Богдан Гнятевич). Видання Івана Тиктора, м.Львів 1936р. Часть 2. 568 с.
4. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. Івано-Франківськ, 1997. 292 с.
5. Кульчицький С.В. Українська Держава часів гетьманщини. *УІЖ*. 1992. № 7 – 8. С. 60 – 79.
6. Мироненко О. Розбудова національного війська режимом П.Скоропадського. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. К.: Генеза, Довіра, 1996. 942 с.
7. Монкевич Б. Організація армії Української Держави 1918 р. *Україна і минулому*. К.; Л.. 1995 Вип. 7.С. 74–75.
8. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 493 с. Режим доступу: <http://mnib.malorus.org/kniga/177/>
9. Тимошук О.В. Армія в охоронній системі гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 1. С. 192–196.
10. Ткачук П. П. Військові реформи в Українській Державі Гетьмана П. Скоропадського. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки*. Випуск №14. Луцьк, 2008. С. 84–87.
11. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. Львів: Просвіта, 1996. 360 с.
12. The 60th Anniversary of Ukrainian Hetman (Monarchic) State reestablished by Paul Skoropadsky april 29th 1918. Торонто: Батьківщина, 1978.

Богдан БАРАН

*асистент, Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

**ТОРГІВЛЯ ЗЕМЛЕЮ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПАРАФІЙ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У
МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.**

З завершенням Першої світової війни Австро-Угорська імперія зазнала розпаду через прагнення національних держав до само ідентифікації та проголошення незалежності в результаті цього в Європі була створена нова система міждержавного устрою. Рада Послів країн Антанти 14 березня 1923 р. ухвалила рішення про приєднання території Східної Галичини до Польської Держави.

Національне питання у Другій Речі Посполитій було досить складним, враховуючи той факт що переважну більшість населення Східної Галичини становили українці, у яких відібрали можливість відчувати себе господарем своєї землі, плекати її та примножувати.

Земельне питання у міжвоєнній Польщі, було одним із ключових для українського населення в Східній Галичині. Важливість орної земель, пасовищ та лісів для господарської діяльності галицького селянина годі й уявити. Земля була найбільшою цінністю у тогочасному суспільстві. Церковні землі теж не стали винятком.

Згідно умов Конкордату підписаного 10 лютого 1925 р., між Апостольською Столицею та Польською Республікою визначався міжнародно-правовий та соціально економічний статус Греко-католицької церкви (ГКЦ). Серед іншого положення конкордату регламентували свободу зв'язку духовенства та віруючих із Апостольським престолом; матеріальної допомоги держави у реалізації церковних прав і чинностей; релігійної опіки для військових; гарантії щодо національних та державних свят; свободи церковних шкіл та інституцій; непорушність майна церков, інституцій та монастирів та звільнення їх від податків; визначення церковних границь епархій та провінцій; вставлення розмірів площ орної землі, якими має володіти церква. Останній пункт Конкордату зазначав, що кожна парафія має володіти від 15 до 30 гектарів орної землі в залежності від якості ґрунтів; для капітулів, єпископів і семінарій встановлювався вже відповідно 180 гектарів. Надлишкові землі підлягали примусовому викупу урядом Польщі для подальшої парцеляції (розподілу) на користь безземельних селян.

У міжвоєнний період митрополит Андрей Шептицький у будь який спосіб намагався зберегти землі ГКЦ від парцеляції церковного землеволодіння, яку планували відповідно до аграрної реформи польського уряду. Митрополит вважав, що «план польського правительства щодо аграрної реформи церковних дібр усіма дорогами веде до знищення греко-католицької Церкви, а тим також до знищення українського елементу». Митрополит домагався не лише збереження існуючих земельних володінь Церкви, а й їх збільшення, і закликав Ватикан розглядати землеволодіння ГКЦ як резервний фонд, прибутками якого користувалася і могла користуватися не тільки Церква, але й вся українська спільнота. Однак незначну частину церковних володінь все ж розпарцелювали. Надлишкову землю митрополит та його довірені особи продавали українським селянам.

Греко-католицька церква володіла в Галичині численними земельними угіддями до яких входили: ерекціональні (церковні) ґрунти, ліси, луки, земельні наділи, що знаходилися під церковними забудовами. З них Церква отримувала прибутки, що давало змогу займатися культурно-освітньою,

суспільно-економічною, науковою й меценатською діяльністю. У 1928 р. на прохання Міністерства віросповідань і народної освіти бюро єпископату Польщі переслало зведені дані щодо церковного землеволодіння. За цими даними, Галицька митрополія володіла 98 280 га землі, без урахування землеволодіння монастирів та столових дібр архієпархії й двох єпархій. За підрахунками польського дослідника Єжи Віслоцького, Греко-католицька церква в Польщі сукупно володіла земельною нерухомістю в розмірі 143 583 гектарів.

Земельною власністю Церкви управляла Центральна адміністрація столових дібр ГКЦ у Львові. Вона функціонувала з кінця XIX ст. в межах ГКЦ в результаті об'єднання всіх правлінь окремими маєтками митрополії (у Перегінську, Галичі, Крилосі, Якторові, Уневі, Зарваниці, Львові, які до цього мали свою окрему адміністрацію і звітували про фінансово-господарську діяльність Львівській греко-католицькій капітулі.

Генеральним адміністратором Центральної адміністрації столових дібр ГКЦ у Львові у 1913–1938 рр. був економіст, отець-мітрат Тит Войнаровський, а після нього – науковець-лісівник Андрій П'ясецький. Кожна земельна ділянка мала свого управителя. Директором Центральної адміністрації столових дібр у Львові був Ярослав Горалевич, який виконував різноманітні доручення Андрея Шептицького і Тита Войнаровського. У 1937 р. персонал столових дібр нараховував понад 50 осіб. До фінансово-господарських справ адміністрації маєтностей митрополит також залучав свого брата Казимира Шептицького, д-ра Тадея Соловія, о. Василя Лициняка та інших осіб.

Земельні угіддя «Зарваниця» о. Тит Войнаровський закупив для митрополії ще перед Першою світовою війною. Ними управляв Володимир Федорович. Маєтність «Крилос-Галич», яка з давніх-давен належала митрополії, мала близько 700 га, нею управляв сотник Дмитро Герчанівський. Маєтностями «Якторів-Унів» опікувався Дмитро П'ясецький. «Перегінське-Лолін» – це одне з найбільших і найбагатших земельних угідь ГКЦ, яке з давніх-давен належало Церкві. На початку XX ст. територія маєтності займала верхів'я р. Лімниця та землі її лівобережних приток і на 1937 р. складала площу 34 217 га, в тому числі лісову – 30 355 га. Управа Перегінських столових дібр знаходилася в селищі Перегінське. Управою керували інженери Йосиф Сальц 1924–1935 рр., Юліан Левицький (1935) та Михайло Мартинець 1935–1939 рр.

На кожній парафії землею розпоряджався місцевий священик. Згідно до інструкцій митрополичого Ординаріату, парох мав право обробляти землю, а також здавати її в оренду. Вирощену ним сільськогосподарську продукцію продавав, а виручені зі земель кошти йшли на утримання парафіяльного храму та поборства. Також частина коштів направлялася на благодійність: утримання сирітських притулків, допомогу вдовам та сиротам померлих священиків. За наявну землю парафія платила податки в розмірі до 50 злотих з гектара орної землі.

Парафіяльний священик також мав право продавати землю з огляду на потреби парафії, ремонт та будівництво храму тощо. Механізм продажу (парцеляції) ерекційного поля був наступний: парох мав подати до митрополичого Ординаріату відповідне звернення про продаж землі, у якому роз'яснити з якою метою потрібно продати ґрунт; опісля схвалення священик, мав міг продати землю та перевести гроші на рахунок митрополичого Ординаріату. Цікавим є факт, що продаж-купівля землі в Східній Галичині Греко-католицькою церквою здійснювався в доларах США. Відповідно до інструкцій митрополичого Ординаріату зазначених у єпархіальних відомостях

парох мав вести чіткі рахунки з продажу та ренти церковних земель. За недбале ведення чи цілковите залишення таких рахунків священник поставав перед відповідальністю. Не зважаючи на це траплялися не поодинокі випадки недотримання священником поставлених перед ним завдань та обов'язків, щодо ведення господарської діяльності на парафії, зокрема про недбалі ведення рахунків.

Можемо констатувати, що умови продажу церковних земель в Другій Речі Посполитій міжвоєнного періоду регламентувалися польським національним земельним законодавством, умовами Конкордату 1925 р. та внутрішніми статутами ГКЦ. Земельні наділи були важливою складовою економічної діяльності греко-католицької церкви, що давала можливість утримувати не лише культові споруди та парафіяльних священників, але і спрямовувати значні ресурси на благодійну діяльність.

Марія МАРТИНІВ

Аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка,

**ФІНАНСОВЕ ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ СТАНОВИЩЕ
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
ВЧИТЕЛІВ У 1975 Р.**

Актуальним та важливим елементом дослідження історії функціонування Тернопільського інституту удосконалення вчителів (далі – ТІУКВ) є фінансова складова, що включала фінансування та матеріально-технічне забезпечення. Саме вона є важливим критерієм якісного здійснення своїх повноважень ТІУКВ в галузі освіти вчителів Тернопільської області. Досліджуване питання не достатньо висвітлене в науковій літературі, що і викликало науковий інтерес. Окремі напрацювання з тематики дослідження частково вивчала авторка публікації [7, с. 69–72; 8, с. 51–59]. Наявність архівних даних дає можливість дослідити, проаналізувати та дати оцінку фінансовому, матеріально-технічному становищу інституту. Метою дослідження фінансове та матеріально-технічне становище ТІУКВ у 1975 р.

Відомо, що 9 січня 1975 р. в контрольно-ревізійному відділі працювало 3 штатні одиниці з 4 із середньомісячною заробітною платою 95 крб. Центральна бухгалтерія 4 штатні одиниці отримували зарплату по 90 крб. На утримання бухгалтерії закладено 4632 крб., а на контрольно-ревізійний відділ 6600 крб. [2, арк. 1–29]. По штатному розписі ТІУКВ працювало 47 (хоча затверджено по плану 50) штатних одиниць із середньомісячною заробітною платою 105 крб. з них 2 було з інвалідністю [3, арк. 1–16]. На гуртожиток інституту в поточному році виділили 2600 тис. крб. Видатки на педагогічну виставку не змінювалися з попереднім роком і становили 1 тис. крб. В загальному ТІУКВ виділили на функціонування у 1975 р. – 96733 тис. крб. з цієї суми на курси виділено – 4764 тис. крб. [2, арк. 1–29].

Упродовж року ТІУКВ виділено кошти 111700 тис. крб. на: спартакіаду 46 тис. крб., курси підвищення кваліфікації 52 тис. крб., центральна бухгалтерія 7097 крб., контрольно-ревізійний відділ 10700 тис. крб., педагогічна виставка 1 тис. крб. Важливим було закладення коштів на капітальний ремонт ТІУКВ на поточний рік в сумі 12 тис. крб., адже в попереднього року заклали лише 2 тис. крб. [4, арк. 1–52]. Як видно з документів сума фінансування могла упродовж року коливатися та змінюватися, що могло бути спричинено, зміною тарифної ставки, поточними потребами установи тощо.

Позитивною динамікою, що спостерігалася – це доукомплектування кадрами: 12 осіб адміністративний персонал, 32 особи педагогічно-викладацький склад і 4 особи персонал гуртожитку, що в загальному становило 48 осіб. Тобто, в інституті впродовж року змінювалася чисельність кадрів, хоча їх заробітна плата від попереднього року не змінювалася [4, арк. 1–29]. Проте, станом на 15 січня 1976 р. в штатному розписі числилося 45 осіб. [6, арк. 1–20]. Можемо припустити, що плінність кадрів була типовим тогочасним явищем.

Видатки на утримання приміщення були наступними: опалення обходилося в 2666 крб. за 11 місяців, освітлення – 260 крб., стаття 5 видатків – витрати на навчання – 4 тис. крб. (видавництво статей, плакатів, тощо і придбання кінофільмів для кабінету технічних засобів в сумі 1083 крб.), закупівля книг ідеологічного змісту для поповнення бібліотечних фондів – 2 тис. крб. [4, арк. 29–292]. Придбано 10 дводверних столів – 620 крб., 10 книжкових шаф – 850 крб., одну друкарську машинку – 250 крб., 50 напівм'яких крісел – 375 крб., 10 металевих вішалок – 120 крб., 5 шаф для зберігання фільмів – 420 крб., один шкільний радіовузол. – 365 крб. Всього на

3 тис. крб. Окрім, зазначених матеріальних цінностей керівництво ТІУКВ скерувало листа від 12 грудня 1975 р. за № 195 щодо надання дозволу на придбання магнітофонів марки «Легенда 401» в кількості 4 шт. загальною вартістю 640 крб. з метою вивчення досвіду роботи вчителів шкіл області. Для поширення педагогічного досвіду вчителів області закуплено кінознімальний апарат «Красногорен» вартістю 500 крб. [4, арк. 1 – 292]. Варто зауважити, що вказані кошти виділялися на закупівлю технічного обладнання, на інші, більш нагальні потреби – їх бракувало.

Видатки за статтею 3 на 1975 р. склали 9400 крб. [4, арк. 58] і суттєво не змінювалися в порівнянні з попередніми роками, коливалися з відхиленням в розмірі 100 крб. [1, арк. 52–58]. Запланований капітальний ремонт будівлі ТІУКВ, згідно з кошторисом технічного обстеження будівлі та оцінки ремонтно-будівельних робіт обходився на суму приблизно 2797 крб. Ремонтні роботи передбачали: зняття паркетних дошок та чорної підлоги 96 м² – 11 крб., забирання ґрунту 16 м² – 37 крб., тинькування фасаду 29 м² – 28 крб., подвійне фарбування стін фасаду (1387 м²) – 264 крб., перетирання стін фасаду 680 м² – 150 крб., розбір цегляних стовпців 32 м² – 1 крб., вивезення будівельного сміття 34 м³ – 30 крб., обробка підлоги щабнем з утепленням шаром в 300 мм 32 м² – 91 крб., цементування підлоги 32 м² – 26 крб., застеляння лінолеуму 32 м² – 104 крб., засипання ґрунту 16 м³ – 93 крб., перевезення ґрунту 34 м³ – 29 крб., тинькування внутрішніх стін 13 м² – 12 крб., подвійне водяне фарбування внутрішніх стін 387 м² – 105 крб., перетирання тиньку внутрішніх стін 180 м² – 20 крб., перетирання тиньком стелі 64 м² – 7 крб., двійне водяне фарбування стелі 128 м² – 39 крб., зняття дверних полотен 3 м² – 1 крб., зняття дверної коробки 1 шт. – 1 крб. 59 коп. тощо [4, арк. 1–292].

На встановлення системи центрального опалення і ремонту гуртожитку ТІУКВ закладено 9321 крб., що передбачало встановлення внутрішніх трубопроводів, радіаторів, фарбування вікон, дверей, фасадів, стель, труб, демонтаж пічок, ремонт підлоги, прибирання будівельного сміття тощо [4, арк. 65–70].

Згідно звіту видатків ТІУКВ на курсову перепідготовку на 1975 р. виділено 52 тис. крб., з них 27 тис. крб. заробітна плата (витрачено 26500 крб.). У порівнянні з 1974 р. заробітна плата складала 22 тис. крб. Фінансувалася оренда гуртожитку в розмірі 1600 крб. Як і в попередні роки закладалися статті видатків на курсову перепідготовку. Стаття 3 (господарські видатки) 1600 крб. – прибирання приміщень, в яких проводилися курси – 40 крб. за 12 місяців в сумі 500 крб. Оренда приміщень в районах, у яких відбувалися курси удосконалення – 400 крб., прання білизни – 333 крб., оренда транспорту для перевезення постільної білизни – 300 крб. Стаття 5 (навчальні видатки) 1400 крб. – придбання полотна для виготовлення наочних посібників – 140 крб., фарб, пластиліну тощо – 120 крб., фототоварів, нотних зошитів, блокнотів – 200 крб., друкарські послуги – 800 крб., купівля наборів технічних конструкторів – 10 крб. Стаття 18 (інші видатки) – на оренду гуртожитку 1600 крб. з кількістю курсантів 1400 осіб, оплата 1 курсанта складала 1,50 крб. Деякі з них, а це 944 особи отримували стипендію – 10 крб., проїзні курсантам – 2,50 крб. Загалом 10 тис. крб. [4, арк. 65–292].

Кошторис видатків на проведення курсової перепідготовки працівників народної освіти на 1975 р. виглядав так: місячні курси директорів, заступників, вчителів старших класів, математики, української та російської мови з відривом від виробництва 820 осіб – 23 групи, 144 год. лекцій на одну групу. Всього годин на групу – 4032 год., зарплата за 1 год. – 20 крб. (8064

крб.); місячні курси старших піонервожатих, вчителів малювання, креслення, трудового навчання 360 осіб (12 груп), 144 год. лекцій на групу. Всього годин на групу 1728 год., зарплата за 1 год. – 1,20 крб. (2074 крб.); місячні курси працівників колгоспних дитячих установ 2400 осіб (83 групи), 72 год. лекцій на групу. Всього годин на групу 6376 год., зарплата за 1 год. – 20 крб. (12733 крб.); двотижневі курси вчителів математики, української та російської мови, географії, хімії 930 осіб (32 групи), 72 год. лекцій на групу. Всього год. на групу 2304 год., зарплата за 1 год. – 1,20 крб. (2765 крб.); двотижневі курси вчителів молодших класів 150 осіб (5 груп), 144 год. лекцій на групу. Всього годин на групу 720 год., зарплата за 1 год. 1,20 крб. (864 крб.). Всього 26500 крб. [4, арк. 75]. Хоча в кінці року вийшла сума 27238 крб. [5, арк. 1–26].

Підготовлена довідка про фактичні видатки на курси свідчила, що із закладених 26500 крб. на 22 вересня 1975 р. витрачено 2610 крб., була потреба є у додатковому фінансуванні [4, арк. 105]. Як свідчать архівні дані, у вересні ТІУКВ надіслав клопотання (лист від вересня 1975 р. №170) щодо виділення додаткових коштів. У якому йшлося про збільшення кредиту на курсову перепідготовку за статтею 4 в сумі 6200 крб., за статтею (заробітна плата) на суму 3 тис. крб. У відповідності з листом Міністерства освіти УРСР планувалося проходження при ТІУКВ курсової перепідготовки вчителі фізичного виховання в кількості 240 осіб, у зв'язку з тим, що з 1 вересня 1975 р. учні 4–10 класів загальноосвітніх шкіл розпочинали навчання за новими програмами. Для проведення цих курсів необхідно оплатити проїзд 240 осіб з проживанням та лекціями. Попри те, ТІУКВ повинен здійснити навчання на базі Хоростківської дослідної сільськогосподарської станції в кількості 90 учителів сільськогосподарського виробництва 9–10 класів. ТІУКВ проводив усі курсові заходи в основному під час літніх канікул (червень-липень), а гуртожиток при ТІУКВ, розрахований лише на 60 місць, не вмщував усіх бажаючих. У зв'язку з чим учителів поселяли в готелях міста, що й призвело до перевитрат коштів у розмірі 2800 крб. [4, арк. 166].

Черговий ТІУКВ від вересня 1975 р. № 171 свідчив про те, що додаткові асигнувати потрібні на IV квартал 1975 р. для проведення семінарів в сумі 3 тис. крб. Через те, що в червні-серпні поточного року, згідно з розпорядженням Міністерства освіти УРСР проведено шестиденні семінари учителів історії. На яких планувалося вивчення курсу основ радянської держави і права у 8 класах. Ними охоплено 700 осіб і витрачено на ці курси – 4 тис. крб. Означені семінари планом на 1975 р. не передбачалися, а тому й не передбачалися кошти на їх проведення. Внаслідок чого утворилася заборгованість на суму 3 тис. крб. [4, арк. 167].

Реагуючи на письмові звернення ТІУКВ, виконком ухвалою Тернопільської обласної ради депутатів трудящих за № 763 від 30 вересня 1975 р. збільшував асигнування на курсову перепідготовку та проведення семінарів у 1975 р. в розмірі 8800 крб. Планувалося їх використати за рахунок економії коштів на проведенні обласних позашкільних заходів (1 тис. крб.), контрольно-ревізійного відділу (1 тис. крб.), ресурсів ТІУКВ (2200 крб.), кредитів підвідомчих установ обласного управління народної освіти (далі – ОВНО) (7600 крб.) [4, арк. 165].

Відсутність достатніх коштів на фінансування тих чи інших проєктів, пов'язаних зі змінами навчальних програм, попередньо не запланованих курсів перепідготовки освітня області, призводили до того, що на більш нагальні потреби бракувало фінансів. Так, гуртожиток ТІУКВ не міг надати необхідні послуги курсантам, яких розміщували в готелях міста, що було основною причиною перевитрат бюджету. Доречно зауважити, що

гуртожиток був збитковим. Щорічна дотація становила суму в розмірі 1600 крб. Надходження від його експлуатації складали від 50 осіб на 30 днів – 0,70 крб., що становило 1 тис. крб. щомісячно, тобто 2600 крб. Видатки становили 2600 крб., що включало в себе пічне й газове опалення – 130 крб., освітлення – 120 крб., орендна плата будуправлінню – 1400 крб., поточний ремонт приміщення – 350 крб. [4, арк. 65 – 292]. На початок 1976 р. фінансування залишалося в розмірі 2600 крб. [5, арк. 1 – 26].

Лист ОВНО від 16 травня 1975 р. свідчив про те, що ліміт витрат на службові відрядження працівників, які не належали до апарату управління ТІУКВ на 1975 р. становив 8700 крб., що було меншим еквівалентом в порівнянні з попереднім роком. ОВНО від 24 листопада поточного року, посилаючись на постанову Ради Міністрів УРСР від 24 липня 1973 р. № 241 «Про заходи по впорядкуванню використання службових автомобілів і скороченню витрат на їх утримання» та листа Міністерства освіти УРСР від 10 січня 1975 р. №13-1-35/17 визначало річну суму на утримання службового легкового автомобіля ТІУКВ – 2 тис. крб. [4, арк. 1–292].

Однак на кінець 1975 р. ОВНО скоротило видатки на утримання службового авто – 200 крб., відрядження методистів – 800 крб., працівників апарату – 500 крб., інші витрати – 300 крб. [4, арк. 122]. ТІУКВ використовував «внутрішні резерви» за рахунок профспілки для доплати водієві службового авто.

Отже, фінансове та матеріально-технічне становище ТІУКВ в 1975 р. було більш-менш стабільним, незважаючи на відсутність коштів на проведення заходів, пов'язаних з перепідготовкою освітян області. Матеріально-технічне забезпечення дофінансовувалося упродовж року. Економія ресурсів носила формальний характер. Деякі статті видатків були незмінні – придбання книг для поповнення бібліотечного фонду, кінофільмів тощо. Усі інші необхідні статті видатків були змінною константою – зарплата, відрядження, ремонт, придбання інвентаря тощо.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області. Ф.2062. Оп.1. 575. Арк. 203.
2. Там само. Спр.605. Арк. 29.
3. Там само. Спр.606. Арк.16.
4. Там само. Спр.627. Арк. 292.
5. Там само. Спр.628. Арк. 26.
6. Там само. Спр.629. Арк. 20.
7. Мартинів М. А. Особливості становлення і функціонування Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (перша половина 40-х рр. ХХ ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2022. Том 33 (72). № 3. С. 69–77.
8. Мартинів М. А. Особливості фінансового та матеріального становища Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів 1945–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2022. Том 2 (47). С. 51–59.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Соломія КУЛИК

*аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

УТВОРЕННЯ МИТНОЇ ВАРТИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Історія польської системи охорони кордону свідчила про те, що вона не була нав'язана заздалегідь сформульованим шаблоном, з часом адаптувалася до економічних і політичних умов держави. При організації охорони кордонів в економічному та митному відношенні не прийнято систему жодної з країн, оскільки жодна з них не була пристосована до економічної ситуації, в якій опинилася відроджена Друга Річ Посполита [1, s. 5].

Закінчення Першої світової війни заклало підвалини постанови Другої Речі Посполитої. Водночас це пов'язано з необхідністю вирішення багатьох внутрішніх проблем, у тому числі питань безпеки нових кордонів [2, s. 253]. З часу відновлення незалежності тривалий час не могло бути й мови про захист кордонів у мирному сенсі, адже на східному, південно-східному та західному кордонах діяв воєнний стан, охорона кордонів опинилася в руках військових. Однак потреба у створенні спеціальної варти для боротьби з контрабандою відбулася в 1918 р., коли польський уряд заснував відповідний орган. На підставі указу глави Другої Речі Посполитої від 18 грудня 1918 р. з метою запобігання незаконному вивезенню товарів, контролю за переміщенням продуктів, створено провіантську варту, що взяла на себе обов'язок захисту кордонів. Весною 1919 р. її підпорядковано Міністерству військових справ, а провіантську варту перейменовано у підрозділи прикордонних стрільців. Основна мета функціонування якої полягала в охороні державного кордону, питання боротьби з контрабандою відходили на другорядне місце [1, s. 4].

Зважаючи на зазначені обставини, Рада Міністрів у постанові від 10 березня 1920 р. доручила Міністерству фінансів розпочати підготовку митної варти. Оскільки в короткий час її неможливо було організувати, охоронні військові підрозділи змінили назву на митні батальйони прикордонної служби з контролем і охороною північного, західного та південного кордону Другої Речі Посполитої. На сеймових засіданнях в листопаді-грудні 1921 р. підтримано пропозицію Міністерства фінансів щодо створення цивільної митної варти на основі колишніх військових підрозділів. Тобто, організована на зазначених принципах 1921–1922 рр. митна варта остаточно закріпила за собою охорону північного, західного та південного кордонів [1, s. 4].

Зовсім по-іншому розвивалося питання охорони східного та північно-східного кордонів, що відповідало різним державним інтересам. Зважаючи на відсутність торгових взаємин з Росією та Литвою, через націоналізацію торгівлі й неприязне ставлення до Другої Речі Посполитої, «пасивний характер цих країн щодо промислової експансії», охорона східних кордонів в економічному та митному відношенні стали другорядним питанням. Для досягнення зазначених цілей необхідно було забезпечити кордони східного та північного кордонів за абсолютно різними принципами – спочатку для охорони кордонів створено митні батальйони, залучено державну поліцію, в жовтні 1924 р. – Корпус Охорони Прикордоння [1, s. 4].

На думку П. Козловського та Г. Осташа, процес об'єднання польських земель у межах Другої Речі Посполитої тривав понад три з половиною роки. Він символічно розпочався 11 листопада 1918 р. і завершився в липні 1922 р. з приєднанням Верхньої Сілезії до складу Польщі. Це був період кровопролитних воєн практично з усіма сусідами, з українцями,

Чехословаччиною, Литвою, Німеччиною, радянською Росією, суперечки з якою призвели до вирішальної битви на околицях Варшави у серпні 1920 р. [3, s. 99].

Натомість традиційно початки утворення митної варти пов'язують з впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, обумовлених контролем державних органів влади за шляхами сполучення, законним переміщенням громадян, товарів і вантажів тощо [4, s. 32–33].

27 квітня 1921 р. Міністерство фінансів розпорядилося створити податкові палати у Краківському, Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах на підставі статті 3, 14 і 15 закону від 31 липня 1919 р. про тимчасову організацію податкових органів та інспекцій [5, s. 1]. 4 січня 1922 р. Міністерство фінансів утворило податкові структури у Львові та Кракові у відповідності з зазначеними пунктами, що здійснювали нарахування мит і зборів на зазначених теренах [6, s. 2].

19 червня 1922 р. Міністерство фінансів ухвалило постанову про закриття фінансових інспекцій, що функціонували поза межами юридичної адреси в Малопольщі на підставі статей 4 і 15 закону від 31 липня 1919 р. про тимчасову організацію органів влади і фінансових відомств. З 1 липня поточного року в львівському окрузі податкові палати ліквідували в таких місцевостях: Солотвино, Козова, Динів, Бірча, Рожнятів, Медуниця, Янів, Пришник, Синева, Краковець, Соколів, Баліград, Лютовисько, Уланів, Яблунів, Дубецько, Нижанковичі, Глиняни, Лопатин, Комарно, Глогів, Буковисько, Гримайлів, Підволочиськ, Старасів, Микулинці, Гримайлів, Отинія, Бориня, Тлусте, Олесько, Куликів. З 1 серпня поточного року їх ліквідували в краківському окрузі: Бич, Бжостек, Чежковіце, Яворно, Ліски, Неполоміце, Тухів, Вішніч, Войніч, Забно [7, s. 2].

Отже, утворення митної варти свідчило про те, що вона формувалася після завершення Першої світової війни, доволі швидко адаптувалася до економічних і політичних умов відновленої Другої Речі Посполитої.

Список використаних джерел

1. Organizacja służby granicznej w niepodległej Polsce. *Czaty*. Warszawa, 10 lutego 1926. Nr. 5. 16 s.
2. Grobelski W. Formacje graniczne II Rzeczypospolitej. *Roczniki wydziału nauk prawnych i ekonomicznych kul*. Tom VIII–IX. Zeszyt 1. 2012–2013. S. 253–282.
3. Kozłowski P., Ostasz G. Wywiad graniczny na granicy z Czechosłowacją w latach 1918–1924 (założenia organizacyjne) / Wywiad i kontrwywiad II Rzeczypospolitej w walce o granicę wschodnią w latach 1918–1922. Warszawa, 2021. 343 s.
4. Szczepański K. Ochrona granicy wschodniej w latach 1918–1924. Transformacje struktur formacji granicznych po odzyskaniu niepodległości. *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska*. 2005. 18. S. 32–44.
5. Rozporządzenie Ministra Skarbu. *Gazeta Lwowska*. 2 czerwca 1921. 8 s.
6. ROZPORZĄDZENIE MINISTRA SKARBU z dnia 4 stycznia 1922 r. o utworzeniu kas skarbowych na onuzarze izb skarbc wych we Lwowie i Krakowie. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. Warszawa, 10 lutego 1922. Nr. 4. 24 s.
7. ROZPORZĄDZENIE MINISTRA SKARBU z dnia 19 czerwca 1922 r. o zwinięciu kas skarbowych, istniejących poza siedzibą inspektoratów skarbowych w Małopolsce. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. Warszawa, 25 lipca 1922. Nr. 18. 48 s.

Юрій ДРЕВНІЦЬКИЙ

*кандидат історичних наук, доцент, кафедри філософії та суспільних дисциплін
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

Олександр ПЕТРИШИН

аспірант, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ДІЯЛЬНІСТЬ ЮНРРА У ПІДТРИМЦІ БІЖЕНЦІВ (1943–1946)

До рішення про надання підтримки та допомогу біженцям і переміщеним особам від імені Об'єднаних Націй привели консультації між союзницькими урядами, які тривали з травня по жовтень 1943 р. 9 листопада 1943 р. в Білому Домі у Вашингтоні за участю представників 44 країн Об'єднаних Націй, включаючи Радянський Союз, підписано Договір про створення Адміністрації Об'єднаних Націй з питань допомоги та повоєнного відновлення (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) (ЮНРРА).

Головною метою цієї організації була надання допомоги країнам, які перебували в окупації, у відновленні їх економіки після звільнення. Крім того, ще однією важливою метою нової установи було вирішення проблеми переміщених осіб, які перебували на території союзників. ЮНРРА планувала та керувала програмами допомоги та підтримки, які додавалися до допомоги союзних військових сил, а також сприяла підготовці повернення в'язнів і висланих осіб до їх домівок.

Головою ЮНРРА був призначений Герберт Лахман, який раніше очолював Офіс із закордонної допомоги та реабілітації при Державному Департаменті США. Після утворення цієї міжнародної організації засновано слідчий орган ЮНРРА – посаду Генерального Радника. Адміністрація мала надавати допомогу у підтримці та репатріації певних категорій переміщених осіб.

Отже, основним завданням ЮНРРА була надання допомоги так званим переміщеним особам, тобто «жертвам війни на будь-якій території, яка контролюється Об'єднаними Націями». Загалом переміщене населення розділено на чотири категорії:

Воєнні біженці (жертви війни, інтерновані).

Біженці з політичних, релігійних і расових причин.

Робітники з країн Східної та Західної Європи, яких примусово вивезено до Німеччини.

Німці, як ті, хто оселився на окупованій та анексованій території, так і ті, хто проживав у державах Прибалтики, східній Польщі та в деяких Балканських країнах.

Після закінчення війни уряди Великої Британії, Франції та Сполучених Штатів (кожен окремо) уклали договори про співробітництво з ЮНРРА для забезпечення допомоги цим категоріям переміщених осіб.

Отже, ці договори визначали межі відповідальності між військовим керівництвом західних країн у трьох зонах (у Німеччині, Австрії, Італії, на Близькому Сході) та Адміністрацією ЮНРРА. Адміністрація взяла на себе такі завдання:

Організація та опіка над таборами переміщених осіб.

Координація та нагляд за діяльністю добровільних організацій у таборах.

Забезпечення переміщених осіб продуктами другої необхідності, такими як тютюн, цигарки, бритви, цукерки, навчальні посібники і т. д.

Співпраця з військовою та урядовою владою у питанні репатріації переміщених осіб.

На середину 1945 р. на місцях працювало більше ніж 300 бригад ЮНРРА. Упродовж місяців значна частина зусиль Адміністрації була спрямована на допомогу збройним силам союзників у визначенні особистості переміщених

осіб, їх розподілу за групами, посадці людей у вантажівки і вагони та відправленні на батьківщину без урахування їх особистих побажань. Таким чином, ЮНРРА визначала та розподіляла переміщених осіб за країною їх походження, а не за національністю. Єдиним винятком були особи єврейського походження, яких ще в грудні 1945 р. ЮНРРА визнала переміщеними особами. Спочатку ці методи виявилися настільки ефективними, що з травня по вересень 1945 р. ЮНРРА змогла репатріювати близько 7 мільйонів осіб.

Адміністрація ЮНРРА відіграла важливу роль у сприянні відновленню нормального життя переміщених осіб після завершення Другої світової війни. По-перше, створено Центральне пошукове бюро для пошуку зв'язків переміщених осіб з їх родичами, що сприяло відновленню родинних зв'язків. Громадські радіомережі та газети оприлюднювали списки тих, хто вижив. Також у таборах розпочали будувати школи для освіти переміщених осіб.

Самі переміщені особи активно власноруч перетворювали свої табори на культурні та соціальні центри, де виникали соціальні та професійні організації, видавалися сотні друкованих видань, влаштовувалися театральні та музичні вистави, а також спортивні змагання між різними таборами. Управління в таборах відбувалося централізовано за допомогою працівників ЮНРРА, і кожна національна група мала свого національного представника, який захищав її інтереси перед керівником табору чи перед Адміністрацією.

Проте, діяльність ЮНРРА мала свої обмеження. По-перше, ЮНРРА була інструментом 44 різних урядів, і деякі з них не погоджувалися з загальною політикою організації. По-друге, Адміністрація була залежною від союзницьких військ, що обмежувало її ефективність. Ще однією значущою перешкодою у гуманітарній діяльності ЮНРРА була нестача кваліфікованих та досвідчених працівників. Так, багато працівників ЮНРРА були іноземцями, які, за свідченнями деяких переміщених осіб, не завжди дотримувалися норм організації та нерідко вчиняли зловживання. Проте багато службовців ЮНРРА були доброзичливими та відданими людьми, проте їм часто не вистачало досвіду та розуміння політичної ситуації.

Ураховуючи зазначені фактори, ЮНРРА, спроектована для вирішення економічних завдань, зокрема надання допомоги і відновлення економіки звільнених країн, виявилася недостатньо підготовленою для розв'язання питань гуманітарного, соціального і, тим більше, політичного характеру, які супроводжували проблему переміщених осіб.

На відміну від своїх західних союзників, Радянський Союз, один із засновників ЮНРРА, відмовився від допомоги цієї установи в зоні радянської окупації в Німеччині. Він вважав більш доцільним у справі репатріації переміщених осіб укладення спеціальних угод між країнами. У результаті, на Ялтинській конференції в лютому 1945 р. домовлено про широкомасштабну репатріацію до Радянського Союзу. Підписано англо-радянську та американо-радянську угоди 11 лютого 1945 р., а також аналогічну угоду між СРСР та Францією 29 червня 1945 р. Ці угоди надавали уряду СРСР законний привід для обов'язкової репатріації. Союзники погодилися на те, що всі переміщені особи розглядалися як вільні громадяни союзної держави, а не як військовополонені. Згодом Радянський Союз репатріював всіх осіб, які опинилися на його території та на території Східної Німеччини.

У серпні 1945 р., незважаючи на те, що за сприянням ЮНРРА репатрійовано більше 6 мільйонів осіб, чисельність нерепатрійованих переміщених осіб залишалася значною, становлячи близько 750 тисяч осіб

(включаючи тих, хто перебував у військових таборах або не отримував жодної допомоги, ця кількість збільшилася до 1 мільйона осіб).

В той же час авторитет Адміністрації поступово знижувався. Військові почали брати під свій контроль значну частину роботи з біженцями, заповнюючи вакуум, який виник через неготовність ЮНРРА виконувати складні завдання, поставлені перед нею на ранньому етапі. Але навіть військові виявилися не здатними вирішити проблеми переміщених осіб, особливо тих, хто не міг або не бажав повертатися на батьківщину. Вони часто розглядали біженців як перешкоду, яку треба прибрати. Така недостатня толерантність і відсутність терпимості спричиняли конфлікти і напруження між військовими та переміщеними особами.

Прикладом негативної поведінки військових став випадок, що трапився у серпні 1945 р. в таборі для переміщених осіб в місті Кемптон, Німеччина. Солдати вдерлися до церкви і насильно витягували людей, та тасили жінок за волосся та кляли чоловікам руки за спину, застосовуючи фізичне насильство. Один із солдатів взяв хрест від священника і ударив його гвинтівкою. Ця насильницька поведінка призвела до паніки, і люди викидалися з другого поверху, при цьому або розбиваючись на смерть, або стаючи каліками на все життя. Були також випадки самогубств.

З урахуванням вищеописаних тенденцій стало зрозуміло, що існуючі міжнародні організації не могли вирішити цю проблему в межах їх повноважень. Західні країни зрозуміли, що потрібно шукати альтернативу репатріації. Загалом, ЮНРРА витратила приблизно 3,9 мільярда доларів. Головними спонсорами були уряди Великої Британії (20%) та Сполучених Штатів (70%). Проте після 1947 р. уряд США відмовився від подальшого фінансування Адміністрації.

США настоювали на створенні нової організації у справах біженців, яка б перейняла функції ЮНРРА та Міжурядового комітету, та займалася переселенням біженців та переміщених осіб, які стали такими в результаті Другої світової війни та її наслідків.

3 червня 1947 р. члени урядів Міжурядового комітету прийняли резолюцію щодо передачі фондів та функцій комітету до нової організації – Міжнародної організації у справах біженців (МОБ). Ця організація також успадкувала кошти та повноваження ЮНРРА. Загалом кількість біженців та переміщених осіб, які опікувалася МОБ, становила близько 1,7 мільйона осіб.

Міжнародна організація у справах біженців (International Refugee Organization) була заснована в грудні 1946 р. відповідно до резолюції 62 (I) Генеральної Асамблеї ООН.

31 грудня 1946 р. створено Підготовчий комітет МОБ, до якого 1 липня 1947 р. були передані функції ЮНРРА та Міжурядового комітету. Після всіх необхідних підготовок, 20 жовтня 1948 р. МОБ розпочала повноцінну роботу, і передбачалося, що проблему біженців буде вирішено до 30 червня 1950 р. Проте МОБ продовжила співпрацювати з державами Західної Європи та США, тоді як усі аспекти співпраці з питань біженців із Радянським Союзом були припинені.

Робота ЮНРРА є прикладом виконання великої гуманітарної місії на території, яка зазнала серйозних руйнувань та масового переміщення населення під час воєнних подій. Постачання гуманітарної допомоги дозволило врятувати життя сотням тисяч людей та допомогло десяткам тисяч повернутися додому. Завершення війни та політичні події в Східній Європі посилювали розбіжності між колишніми союзниками. У умовах біполярного протистояння міжнародні програми ЮНРРА стали об'єктом критики.

Радянський Союз висловлював своє незадоволення політикою організації щодо репатріації, але залишав інтерес до поставок через ЮНРРА. Уряд Сполучених Штатів, який фінансував до 73% витрат організації, почав відчувати тиск зі сторони Конгресу та громадськості. У пресі регулярно критикували низьку ефективність ЮНРРА, бюрократизацію та суб'єктивність у розподілі допомоги.

Тарас КЛИШ

*аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка.*

**СТВОРЕННЯ КОМІСІЙ, ЯКІ КЕРУВАЛИ ПРОЦЕСОМ РОЗСЕЛЕННЯ
ДЕПОРТОВАНИХ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ ВПРОДОВЖ 1944–1947
РР.**

Упродовж 1944–1947 рр. створено комісії, що керували процесом розселення українців, які були депортовані з території Польщі. Ці комісії взяли на себе завдання організації та координації масового переселення, надаючи допомогу в пошуку нових місць проживання для постраждалих.

Головні функції цих комісій включали визначення місць для розселення в кожній окремій області УРСР, забезпечення тимчасового житла та базових життєвих умов, а також вирішення питань щодо надання місць для працевлаштування та хоча б мінімальної соціальної підтримки. Крім того, вони сприяли швидкій радянській переселенців у нових умовах.

9 вересня 1944 р. уряди Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польського Комітету Національного Визволення підписали договір про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР. Цей документ став важливою угодою, яка регулювала процес переміщення населення в умовах складної ситуації під час та після закінчення Другої світової війни [1, с.287–288].

Договір передбачав нібито добровільне переселення інонаціонального населення, яке опинилося по той бік кордону відповідно УРСР та ПНР, та надавав конкретні механізми для здійснення цього процесу. Це було важливим етапом у вирішенні питань, пов'язаних з цілковитим вирішенням як польського питання в УРСР, так і українського питання в ПНР.

Для організації процесу переселення українців на території Польщі був створений численний апарат уповноважених з питань евакуації. Головним уповноваженим по справах евакуації від СРСР на всій території Польщі був М. Підгорний, який до того був заступником наркома харчової промисловості УРСР. Для здійснення своїх обов'язків він виїхав до Любліна 18 вересня 1944 р. [2, с. 205–209].

Як завжди у схожих випадках, коли депортувались цілі народи, керівництво процесом безпосередньо здійснювали каральні органи СРСР. Саме тому на посаду заступника М. Підгорного нарком внутрішніх справ Української РСР В. Рясний обрав свого безпосереднього заступника, полковника державної безпеки Т. Кальненка. Крім того, численні працівники НКВС входили до складу апарату головного та районних уповноважених, що свідчить про активну участь НКВС у керівництві процесом депортації. [2, с. 205 – 209; 3, с. 103].

Ще з середини 1943 р. по всіх українських землях активно діяли підрозділи Української Повстанської Армії, які боролись проти поліційних та армійських підрозділів Німеччини, польського підпілля та радянських партизан. Загони УПА були єдиним фактичним захисником українського населення проти терору німців, поляків та росіян. У зв'язку з активним опором підрозділів УПА переселенню, який виявлявся через терористичні акти проти вповноважених УРСР та їх співробітників, у листопаді 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України видали спеціальну постанову. Згідно з цією постановою, у кожний повіт, де діяли радянські уповноважені, був направлений взвод охорони. Солдати цього взводу мали забезпечувати недоторканість головних та

районних уповноважених, а також здійснювати охорону українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини і Західної Бойківщини, яких примусово у залізничних ешелонах вивозили УРСР. [4, арк. 164–165].

Головний уповноважений представник УРСР в справах евакуації початково мав штат із 7 осіб, окрім заступників. Цей штат включав секретаря, референтів (3 особи), юрисконсульта, секретаря-машиніста і перекладача. Кожен з районних вповноважених також мав штат із п'ятьох працівників, включаючи секретаря, референтів (3 особи) і секретаря-машиніста [4, арк. 26]. Пізніше штат Головного уповноваженого був розширений до 48 осіб. У кожному з повітів працювало по 23 службовці, що свідчить про подальше зростання чисельності персоналу для забезпечення евакуаційних заходів [5, с. 331].

В УРСР для зустрічі переселенців на залізничних станціях, їх перевезення та соціально-побутового влаштування створено Управління по справах евакуації і розселення українського і польського населення при РНК УРСР (пізніше Рада Міністрів). Його штат налічував 29 службовців [5, с. 336].

Відділи згаданого управління були створені в кожній області при виконкомах Рад депутатів трудящих. Це відповідає постанові РНК УРСР №1261 від 23 вересня 1944 р. Згідно з вказаною постановою, у віданні Управління по справах евакуації і розселення українського і польського населення були значні фінансові ресурси, призначені як для забезпечення власного безбідного функціонування так і для виконання депортації. Ці кошти досягали сотень мільйонів рублів. [6, арк. 5 – 7; 7, арк. 2].

У 1945 р. витрати Управління по справах евакуації і розселення українського і польського населення, враховуючи оплату залізниці, компенсації закерзонцям за залишену на батьківщині власність, а також оплату праці й відряджень чиновників, склали 441 мільйон 796 тисяч карбованців [8, арк. 20]. У масштабах зруйнованої війною країни це були дуже значні суми.

У 1945 р. республіканське управління нараховувало 37 чоловік, а в 1946 р. їх кількість зменшилась до 29 чоловік. Незважаючи на скорочення персоналу, витрати зростали, і в 1946 році республіканське управління витратило 22 мільйони 525 тисяч карбованців. З цієї суми 76 тисяч карбованців пішли на заробітну плату, а 443,8 тисяч карбованців – на оплату відряджень [6, арк. 5–7; 9, арк. 1–3].

За ці кошти були сформовані в кожній із областей на Заході України окремі відділи при обласних виконкомах. Вони нараховували 8 працівників: керівника відділу; старшого інспектора; по двоє інспекторів, статистиків та секретарку-машиністку. Оскільки безпосередньо займались розселенням та побутовим влаштуванням прибулих районні уповноважені, то в кожному з 44-х районів Тернопільської області було по двадцять два співробітники. Туди входили сам керівник відділу, його заступник, референти, які займались обліком худоби, сировини, сільськогосподарської продукції, земельних ділянок (безпосередньо ріллі, лісових масивів, лук і сіножатей, присадибних ділянок) та іншого рухомого й нерухомого майна. Як завше, обов'язково було декілька бухгалтерів, статистиків, секретарів та машиністок. Навіть охорона, прибиральниця та перекладач [10, арк. 130–132; 11, арк. 6–7; 12, арк. 1–3; 16, арк. 1].

Згідно з цією постановою 3 жовтня 1944 р. Тернопільський обласний виконком у співпраці з обласним комітетом партії створив відділ з питань евакуації. Керівником відділу затверджено заступника голови обласного

виконкому Жученка, старшим інспектором – Мехвачеву, інспекторами – Солов'єва, Кольбатенка, статистиками – Кравця, Бута. Їм виділяли три обладнані кімнати в приміщенні обласного виконкому. У містах Тернополі, Кременці та Чорткові для розміщення апаратів районних уповноважених та представників району виділялося по сім обладнаних та телефонізованих кімнат. Також їх забезпечували житловою площею. Незважаючи на поширений дефіцит, кожен районний відділ отримував дві друкарські машинки. Керівника обласного управління Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) зобов'язали забезпечити відповідну охорону осіб, що займались переселенням [11, арк. 6]. Такі ж за структурою окремі відділи були створені і при облвиконкомах інших областей Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР).

Саме такі люди були зобов'язані вітати прибуваючі ешелони, допомагати в розвантаженні майна, пропонувати варіанти нового поселення, забезпечувати транспорт для перевезення майна і худоби, домашнього скарбу, який вдалось вивезти із батьківських земель. Саме працівники відділів мали виконувати ці та інші обов'язки, що випливають із їх функцій, аналогічно до інших схожих служб. Реалії ж були набагато важчими. Практично в усіх областях розпочались негайні проблеми із забезпеченням хоч більш-менш пристойним житлом, землею, продовольством і т.д. І такі проблеми виникали одразу вже після прибуття депортованих. Це стосувалося усіх областей без винятку [13, арк. 26]. Масштабний і добре оплачуваний апарат виявив свою повну неієздатність вже в перших місяцях після прибуття депортованих з Польщі українців. Упродовж 1944–1947 рр. проблеми тільки поглиблювалися, і лише в наступні роки частково були вирішені органами влади. Житла не вистачало. Те, яке виділялось, було зруйнованим, часто без вікон, дверей, печей, з дрібним дахом. Господарські будівлі були в ще гіршому стані. Земельні ділянки дали в мінімальному масштабі й невдовзі всі їх держава конфіскувала при створенні колгоспів. Товари першої необхідності розкрадались на всіх рівнях радянського адміністративного апарату. А податки, які вводились одразу після поселення, лягали надмірним тягарем на новостворені господарства. Все це призвело до того, що адаптаційні процеси розтягувались на декілька десятиліть. Депортовані ще довгі роки залишались найбільш і найменш соціально захищеною та дизадаптованою частиною суспільства.

Розселення українців було важливим етапом в історії післявоєнної Європи, яке визначало життя багатьох людей та встановлювало нові соціокультурні контексти в регіоні, цілковито зруйнованому внаслідок бойових дій впродовж 1939-1945 рр, а також знищеному завдяки людиноненависницькій антиукраїнській політиці сталінського радянського режиму.

Список використаних джерел

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян “Місіонер”, 1998. 752 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ: Либідь – Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
3. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль: книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997. 440 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). ф.1, оп. 23, спр. 790. 236 арк.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.2. 1946–1947 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян “Місіонер”, 1998. 540 с.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі – ЦДАВО України). ф. 4626, оп. 1, спр. 30. 22 арк.
7. ЦДАВО України. ф. 4626, оп. 1, спр. 7. 5 арк.
8. ЦДАВО України. ф. 4626, оп. 1, спр. 20. 35 арк.
9. ЦДАВО України. ф. 4626, оп. 1, спр. 50. 24 арк.
10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). ф. Р. 1833, оп. 2, спр. 13. 132 арк.
11. ДАТО. ф. Р. 1833, оп. 4, спр. 19. 127 арк.
12. ЦДАВО України. ф. 4626, оп. 1, спр. 1. 3 арк.
13. ЦДАВО України. ф. 4626, оп. 1, спр. 10. 53 арк.
14. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. Чернівці: Букрек, 2011. 880 с. : іл.

Володимир КЩАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ПОЗИЦІЯ США ЩОДО СХІДНИХ КОРДОНІВ ПОЛЬЩІ

Одразу ж після початку Другої світової війни та вступу у неї основних країн світу постало питання щодо того, як будуть облаштовані повоєнні кордони Європи у разі перемоги антигітлерівської коаліції. Ще більше загострилось це питання після початку радянсько-німецької війни. Особливо важливим для нашої історії є становлення східних кордонів Польщі, оскільки вони проходили по етнічних землях українського народу. А оскільки Українська держава ще не була відновлена, то роль західних країн, особливо США та Великобританії, була особливо важливою.

Позиція США щодо східних кордонів Польщі під час Другої світової війни була досить невизначеною та змінювалась в різні періоди конфлікту. Основні питання стосувалися кордонів Польщі в контексті переміщення кордонів та редистрибуції територій у післявоєнний період

У 1942 р. під час зустрічі з Владиславом Сікорським, Прем'єр-міністром Польщі, президент США Франклін Рузвельт, за словами Сікорського, висловлював підтримку ідеї про те, що Вільнюс та Львів повинні залишитися в межах Польщі. Це стосувалося питань кордонів та територіальних претензій у контексті повоєнного розподілу влади та територій в Східній Європі [5, с. 592–593].

Проте реальна ситуація визначалася не лише позицією США, але і впливом інших держав, зокрема Радянського Союзу, який мав великий вплив на розподіл територій у регіоні після війни [5, с. 592–593].

Під час Другої світової війни особиста позиція президента США Франкліна Рузвельта щодо Польщі виглядала більш радіоцентричною, порівняно з позицією британського прем'єр-міністра Вінстона Черчіля. Записи кардинала Спеллмана від 3 вересня 1943 р. свідчать про те, що Рузвельт вважав Йосипа Сталіна реалістом і вважав його більш лабільним у питаннях взаєморозуміння порівняно із Вінстоном Черчілем, якого він вважав ідеалістом.

Франклін Рузвельт очікував, що Сталін висуне претензії на території, такі як Фінляндія, країни Балтії, половину Польщі та Бессарабія. Рузвельт вважав за мудре не протистояти цим претензіям, оскільки вважав, що Сталін має достатньо сили та влади для їх реалізації. Він також висловлював думку, що населення Східної частини Польщі вже має бажання «стати росіянами». Логічно запропонувати, що Ф.Рузвельт розмів, що як і до війни, Й.Сталін спробує встановити маріонеткові режими на усіх захоплених територіях. [6, с. 392–393].

Франклін Рузвельт, так само як і Вінстон Черчіль, віддавав перевагу відновленню Польщі під керівництвом її законного уряду, що тимчасово знаходився в Лондоні. Однак спроби Рузвельта переконати Йосипа Сталіна в підтримці чи відновленні дипломатичних зносин з урядом Польщі були неуспішними.

Аргументи, які використовував Сталін у своїх листах, включали обвинувачення лондонського уряду у «наклепницькій кампанії» щодо Катинських розстрілів, у веденні «ворожої кампанії проти Радянського Союзу в пресі» одночасно з нацистами, а також у «міцних зв'язках» з Гітлером та завданні «віроломного удару Радянському Союзу» [7, с. 58–61].

Спроби Рузвельта переконати Сталіна визнати еміграційний уряд в Лондоні у лютому-березні 1944 р. також зазнали невдачі. Тепер відмова внаслідок небажання еміграційного уряду визнати східний кордон по лінії Керзона стала новим мотивом для відмови у співпраці. [3, с.42–43, 55–56; 9, с.120–121, 127–128].

В липні 1943 р. під час конференції в Квебеку Франклін Рузвельт згодився з Вінстоном Черчилем, що після закінчення війни в Європі домінантою буде Радянський Союз. Це означало, що певні дії та вплив Йосипа Сталіна на питання про східні кордони Польщі, вважалися невідворотними. [4, с. 528].

Під час наближення Московської конференції у жовтні 1943 р. Державний секретар США, Корделл Галл, отримав меморандум від посла Польщі, в якому останній висловлював обурення та вимагав гарантій щодо повернення довоєнних східних кордонів Польщі. В своїх вимогах посол Польщі виражав надію, що в разі успішного наступу Червоної армії на радянсько-німецькому фронті території на захід від попередніх радянсько-польських кордонів мають негайно передаватися польському уряду у екзилі. Це передбачало також розміщення англійських та американських військ на цих територіях для гарантування незалежності Польщі. [6, с. 393].

Проте під час Московської конференції у жовтні 1943 р. не було прийнято жодних рішень щодо відновлення кордонів Польщі в межах 1921 чи 1939 рр. Представник СРСР Вячеслав Молотов негативно відреагував на намагання англійських та американських депутатів схилити радянський уряд до відновлення співпраці з польським еміграційним урядом. Він обгрунтував свій відмовний стан тим, що керована з Лондона Армія Крайова, співпрацює з нацистами та вбиває радянських партизанів. Ймовірно, в цей час у СРСР вже були плани на створення прокомуністичного польського уряду, який міг би бути більш послідовним у питанні кордонів. [6, с.394; 1, с 123].

Під час Тегеранської конференції 1 грудня 1943 р. на круглому столі глав урядів країн-альянтів, Франклін Рузвельт висловив несміливу надію на відновлення відносин між СРСР та урядом генерала Владислава Сікорського. Однак Йосип Сталін різко відкинув такі спроби компромісу, звинувативши польське підпілля в антирадянській діяльності на підтримку нацистів, а еміграційний уряд у співпраці з Гітлером у медійній кампанії проти СРСР, пов'язаній з розстрілами польських військових у Катині. Йосип Сталін також заявив, що взагалі не буде співпрацювати із Станіславом Миколайчиком, поки не отримає надійних гарантій того, що поляки припинять співпрацю з нацистами. Франклін Рузвельт не висловив жодних зауваг щодо східного кордону майбутньої Польщі і не підтримав, ані не заперечив думок Йосипа Сталіна та Вінстона Черчіля. [8, с. 164, 186].

Секрет цієї мовчазності та поступливості став ясним вже цього ж дня, під час окремої бесіди, яка розпочалась після четвертого за порядком спільного засідання голів урядів. Під час цієї бесіди Франклін Рузвельт детально пояснив, що наступного 1944 р. у США відбудуться президентські вибори. У країні наявні шість-сім мільйонів громадян польського походження, і Франклін Рузвельт аж ніяк не хотів би втратити їх голоси. Тому, не зважаючи на те, що Президент США згоден із пересуванням кордонів Польщі на захід, відкрито взяти участь в обговореннях він не може ні зараз, в Тегерані, ні весною 1944 р. [2, с. 148].

Загалом можна стверджувати, що в результаті тегеранських домовленостей СРСР отримав під свій вплив усю Центральну-Східну Європу аж до річки Ельба. Кордони Польщі мали бути визначені Одрою на заході та лінією Керзона на сході. В обмін на нечітку обіцянку дозволити участь лондонського

уряду у формуванні нової польської влади, Йосип Сталін закріпив за собою цілком реальні територіальні надбання. Пакт Ріббентропа-Молотова був замінений новими домовленостями, які були ще більш вигідними для СРСР [4, с.528].

Подальші кроки урядових кіл США, так само як і Великобританії, були спрямовані на відновлення дипломатичних відносин з СРСР та польським еміграційним урядом [3, с. 25]. Позиція СРСР залишалась незмінною, з аргументами та звинуваченнями в співпраці поляків з нацистами у проведенні антирадянської пропаганди з приводу катинських розстрілів. Йосип Сталін планував створити новий прокомуністичний уряд та відновлювати дипломатичні зносини з екзильним урядом Польщі, легітимізуючи його в майбутній відновленій Польщі. [9, с.286–287].

Хоча на Тегеранській конференції президент США уникає відкритих заяв щодо польських кордонів, проте в переписці між Ф.Рузвельтом і Й.Сталіним польська тема обговорювалась набагато частіше, ніж доля інших країн, таких як Чехословаччина чи Угорщина. У листі від 19 червня 1944 р. президент США, описуючи візит С.Миколайчика до Вашингтона, акцентує на тому, що польський лідер є «щирою і тверезомислячою людиною, що єдиним бажанням її є зробити для своєї країни краще». Він повністю розуміє, що майбутнє Польщі залежить від установавання добрих відносин з Радянським Союзом. Президент США також намагається домовитись про візит С.Миколайчика до Москви для відновлення дипломатичних відносин та узгодження спільної боротьби Червоної Армії та польського підпілля проти нацистів. У відповідь Й.Сталін нагадує про необхідність визнання лінії Керзона еміграційним урядом та підкреслює важливість реорганізації польського еміграційного уряду з участю діячів як із США та СРСР, так і з самої окупованої нацистами Польщі. [7, с.153–155].

На той момент у Й.Сталіна вже була утворена підпільна прокомуністична Крайова Рада Народова, очолювана Болеславом Берутом, яка з'явилася в ніч на 1 січня 1944 р. Хоча уряду, навіть тимчасового, ще не було створено, оскільки Червона Армія не ввійшла в межі Польщі, та події готувались і «народний уряд» був проголошений менше ніж за місяць. 22 липня 1944 р. у Холмі Крайова Рада Народова сформувала Польський Комітет національного визволення.

Ф.Рузвельт одразу отримував інформацію в посланнях від Й.Сталіна щодо цих подій. Сталін, заявляючи, що радянські війська, займаючи територію Польщі, не створюють своєї адміністрації, а «встановили контакт» із Польським Комітетом національного визволення (ПКНВ). Червона Армія створювала польську адміністрацію по всій території, де вже ввійшли радянські війська. [7, с.160].

Оскільки Й.Сталін вже створив прокомуністичний маріонетковий уряд Польщі, йому справді не було вигідним підтримувати повстання в Варшаві. Прорадянська орієнтація нового польського уряду, формованого під час радянської окупації, була очевидною. У відповідь на прохання надати підтримку повстанцям, Й. Сталін відмовив, називаючи їх «купкою злочинців» та звинувачуючи у спробі захопити владу [7, с. 164–166].

Це було пов'язано зі стратегічними інтересами СРСР та Й. Сталіна в регіоні та його поглядами на контроль над ситуацією в Польщі. Підтримка повстання, яке могло привести до утвердження еміграційного уряду чи інших антирадянських сил, суперечило б радянським інтересам у регіоні. [7, с.164–166].

Таким чином можна констатувати, що впродовж 1941–1944 рр. Президенту США так і не вдалось схилити радянське керівництво хоча б до мінімальних поступок у питанні пересунення східного кордону Польщі у на межі 1939 р. Лінія радянсько-польського кордону пролягала практично по лінії, затвердженій Пактом Ріббентропа-Молотова. Натомість Й.Сталін, створивши маріонетковий комуністичний уряд Польщі, заклав міцні підвалини задля перетворення Польщі в державу-сателіта СРСР.

Список використаних джерел

1. Всемирная история. В 24 томах. Т. 24. Итоги Второй мировой войны. Минск: «Литература», 1997. 592 с.
2. Дильонгова Ганна. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М.Кірсенка. К.: Видд'їм «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
3. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г.-декабрь 1945 г. / Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т социалистических стран Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, В.Т. Ковальский. М.: Наука, 1974. 684 с. Режим доступа: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/99905>
4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
5. История Российской внешней разведки: Очерки: В 6т. Т.IV. 1941–1945 годы. Москва: Международные отношения, 2014. 696 с., ил.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів: б.м.в., 1993. 660 с.
7. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т.2. Переписка с Ф.Рузвельтом и Г.Трумэнном. (авг. 1941 г. – дек. 1945 г.). Москва: Издательство политической литературы, 1976. 327 с.
8. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т.2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). М.: Политиздат, 1978. 201 с.
9. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х томах. Том второй. Переписка с Ф.Рузвельтом и Г.Трумэнном. (август 1941 г.– декабрь 1945 г.). Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. 296 с.

Іван РАДЧЕНКО*аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка***ЕВОЛЮЦІЯ БАГАТОВЕКТОРНОЇ МОДЕЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ (1993-2004 РР.).**

Повномасштабне вторгнення росії та глибока криза міжнародних відносин зумовлюють необхідність переосмислення та аналізу основних етапів реалізації зовнішньополітичного курсу незалежної України з метою визначення основних здобутків та прорахунків української дипломатії. В цьому контексті особливо актуальним є вивчення багатовекторної моделі зовнішньої політики нашої держави.

Становлення незалежної України вимагало формування власної зовнішньополітичної доктрини, становлення зовнішньої політики на концептуальному рівні, а головне – визначення конкретної мети зовнішньополітичного курсу та розробки стратегії її досягнення. Проте суперечливість трансформації політичного режиму в нашої держави після проголошення незалежності в 1991 р., а саме збереження влади в руках колишніх комуністів, відсутність досвіду державного управління нечисленної групи націонал-демократів в парламенті, амбівалентні орієнтації більшості українських громадян, для яких подолати спадщину радянської політичної культури виявилось важче, ніж зробити вибір у бік незалежності, значно ускладнили процес визначення зовнішньополітичної орієнтації Києва на міжнародній арені [3].

Очевидно, що поява та легітимізація нового суб'єкта міжнародних відносин викликала занепокоєння не лише в Росії, яка після розпаду СРСР фактично отримала карт-бланш на дії на пострадянському просторі від західних партнерів як компенсацію за поразку у холодній війні, але й США, які переймалися долею третього ядерного потенціалу в світі та не бажали розширення ядерного клубу [5, с. 17].

Тому зовнішню політику України обумовлювали та реалізували шляхом урівноваження між Заходом і росією, що проявилось у статусі нашої держави, яка не входила в блоки, і подальшому розвитку концепції багатовекторності зовнішньополітичного курсу. Це впливало не лише з міжнародних умов, але й з внутрішньополітичних процесів, зокрема: неформального узгодження між колишніми комуністами та націонал-демократами. Для представників цих сил багатовекторність розглядалась як засіб досягнення їх різних цілей, які значно відрізнялися одна від одної.

Хоча традиційну концепцію багатовекторності асоціюють з Л. Кучмою, наша думка полягає в тому, що основи політико-правового характеру цієї концепції були встановлені Постановою Верховної Ради «Про основні напрямки зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року. Ця постанова не конкретизувала стратегічні чи навіть пріоритетні напрямки зовнішньополітичного курсу, але залишалась чинною протягом 17 років, до ухвалення Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики».

Незважаючи на це, багатовекторність сприяла легітимізації України на міжнародній арені, сприяла «цивілізованому розлученню» з РФ та дистанціювання від її геополітичних проєктів, спрямованих на реанімацію СРСР. Найбільш успішний період української багатовекторності припадає на 1995–1999 рр., який відзначається активізацією відносин з США, створення міжурядової комісії Кучма-Гор, інтенсифікація діалогу з ЄС, підписання Хартії про особливе партнерство з НАТО в 1997 р., яка синхронізувалась в часі з підписанням «Великого Договору» з РФ. Більше того, саме в 1997 р.

Київ за підтримки Вашингтона розпочав оформлення організації ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), економічною основою якої була каспійська нафта, а однією з форм активності – будівництво нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан – першого на пострадянському просторі, який пройшов в обхід РФ. Це значно посилило позиції Києва на пострадянському просторі, який поступово перетворювався на реальну геополітичну альтернативу Москві [4].

Проте «касетний скандал» та звинувачення України у постачанні «Кольчуг» Іраку, а відтак і загострення внутрішньополітичної ситуації позбавили Київ підтримки Заходу, фактично Україна опинилась в «євроатлантичній ізоляції», символом якої став празький саміт НАТО 2002 р., на якому організатори змушені були розсаджувати лідерів країн-учасників за французьким алфавітом, аби Президенти США і України не опинилися поруч [1].

Це призвело до глибокої кризи багатовекторності та активізації російського вектора, про що свідчить участь Києва у формуванні Єдиного економічного простору. Поглиблення внутрішньополітичної кризи в середині України сприяло ще більшому посиленню політичної, економічної та інформаційної експансії рф на Україну [5, с. 18].

Таким чином, концепція багатовекторності сприяла розбудові державності та легітимізації суб'єктності України у міжнародних відносинах, проте внутрішньополітичні протистояння та неформальні компроміси в середині українського політикуму перетворили багатовекторність з тактичного способу адаптації до нових геополітичних умов на багаторічну зовнішньополітичну стратегію, яка нездатна витримувати різкі однобічні рухи. Більше того, у міру посилення поліцентризму постбіполярної системи міжнародних відносин концепція багатовекторності остаточно втратила свою ефективність, оскільки подальше балансування України між Заходом і рф призвело до фактичної ізоляції вищого політичного керівництва нашої держави.

Список використаних джерел

1. Алексієвць М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Вип. 17: 25-й річниці Незалежності України присвячено. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 34–49.
2. Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій. Харків: Віват, 2020. 256 с.
3. Магда Є. Шостий. Спогади про майбутнє. Харків: Книжковий Клуб «КСД», 2017. 208 с.
4. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991 – 2014): монографія. Чернівці: Книги – ХХІ, 2016. 552 с.
5. Прийдун С. Концепція багатовекторності у зовнішній політиці України: основні здобутки та прорахунки української дипломатії. *Актуальні проблеми зовнішньої політики України: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених*. (Чернівці, 24 листопада 2017 р.). Чернівці, 2017. С. 14–18.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Тетяна БРОСЛАВСЬКА

*аспірантка кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЮ УКРАЇНОЮ З КІНЦЯ XVIII–XIX СТ.

Із здобуттям Україною незалежності нових обертів набрало дослідження проблем управління правобережними губерніями російської імперії в кінці XVIII – XIX ст. Використовуючи хронологічно-проблемний спосіб викладення матеріалу, В. Шандра у своїй монографії зробила ряд корисних узагальнень і висновків [11]. Вона зазначила, що «на місцеві адміністративні установи покладалося завдання проведення інкорпораційних процесів у новоприєднаних губерніях та інтегрування їх в загальноросійські адміністративно-політичні структури» [11, с. 59].

Питання паралельного співіснування в правобережних губерніях норм російського і польського законодавства впродовж кількох десятиліть XIX ст. вивчали А. Філіпчук і А. Задорожнюк [10]. Історики наводять ряд причин, які не дозволили імперській владі скасувати чинність Литовського статуту відразу після поділів Речі Посполитої.

Н. Мацко вивчила економічні наслідки присутності російських військових формувань у Правобережній Україні для місцевого населення [7, с.193–201]. За її словами, вкрай негативно на фінансово-матеріальне становище жителів впливали «рекрутчина, необхідність постійного квартирування та продовольчого забезпечення особового складу регулярних команд, надання підвод, виділення сінокосів і луків, місць для тренувань і маневрів, будівництво військових споруд». Однак російська влада була зацікавлена у присутності на Правобережжі потужного військового контингенту, який сприяв запровадженню нової системи управління та її підтриманню [7, с.198].

В. Венгерська, вивчаючи історію кредитних установ, звернула увагу на специфічну рису Правобережної України у досліджуваній період. В цьому регіоні значне місце в економічних відносинах займали поляки, які були найбільшими землевласниками, та євреї – підприємцями і банкірами [4, с. 164].

У своєму дослідженні Ю. Поліщук вказує на те, що більшість державних законів і розпоряджень, які стосувалися життя єврейського населення, були спрямовані на обмеження сфери їх економічної діяльності навіть в межах «смуги осілості». За його словами, «в суспільстві активно культивувалася думка, що торговельно-посередницька діяльність євреїв є шкідливою, спрямованою проти корінного населення». Резюмуючи викладені факти, історик доводить, що торговельна активність євреїв навпаки сприяла розвитку промислового виробництва, активізації торгівлі, зниженню цін на товари та стимулювала розвиток товарного виробництва у сільському господарстві [9].

Аналізуючи соціально-економічну складову етнічної політики в Російській імперії, Ю. Поліщук описав заходи самодержавства щодо послаблення позицій польської шляхти у Правобережній Україні. Він зазначив, що казенна палата була одним із інструментів, які влада використала для декласації польської шляхти [9, с. 145].

Питання діяльності казенних палат широко вивчали О. Головка, В. Жвалюк та В. Орлик. Дослідження податкової політики Російської імперії в Україні В. Орлик представив у фундаментальній монографії [114]. Історик охарактеризував фіскальну складову інкорпораційних процесів імперії. Він

вивчив суб'єктів і об'єктів податкової політики держави. Аналізуючи роботу казенних палат і повітових казначейств, В. Орлик визначив їх структуру, штатний розпис і повноваження [8, с. 160, 330]. В. Орлик, зокрема, охарактеризував повноваження Казенної палати, описав її структуру і чиновницький апарат. Автор справедливо зауважив, що «у досліджуваній період усе фінансове управління губерній зосереджувалося у казенній палаті» [8, с. 69].

У своєму дослідженні В. Жвалюк на основі значного статистичного і наукового матеріалу здійснив аналітично-узагальнюючий огляд податкових органів Російської імперії в Україні [5]. Розглядаючи діяльність відділень казенних палат і роботу податкових інспекторів у другій половині XIX – на початку XX ст., він звернув увагу на питання комплектування і освітніх критеріїв добору службовців відомства міністерства фінансів; фаховий підготовці податкових інспекторів та їх помічників [5, с. 95].

Професор М. Бармак у своїй монографії зазначив, що встановлення відомчих відносин між центральними і місцевими установами сприяло перетворенню казенної палати в місцевий орган міністерства фінансів [1]. Фактично казенна палата стала тим інструментом, за допомогою якого влада виконувала увесь комплекс господарсько-фінансових повноважень. У монографії, присвяченій імперським владним інституціям у Правобережній Україні, М. Бармак торкнувся проблеми фінансового контролю і змін в роботі Казенної палати, що мали місце в період правління Павла I [1, с. 119, 120]. Діяльність досліджуваної установи в цей час слабо висвітлена в історіографії, тому дана інформація має значну наукову цінність.

Ефективність роботи органів державної влади і установ на місцях значно залежить від якісних характеристик чиновницького апарату. Аналіз наукових праць, в яких узагальнені особливі риси службовців, тенденції та фактори, що мали вплив на їх діяльність у досліджуваній період, допоміг розкрити питання про кадровий склад Волинської казенної палати. М. Бармак також вивчав проблеми російської системи державної служби на українських землях в досліджуваній період [1].

О. Маркевич, аналізуючи механізми призначення керівників Казенної палати у першій третині XIX ст., констатує, що «принципами вибору чиновників були родинні зв'язки, особисті симпатії начальника губернії» [6, с. 125]. А за таких умов професійні якості призначуваних віце-губернаторів відходили на другий план. Крім того, О. Маркевич, шукаючи відповідь на питання, чому жоден віце-губернатор у Волинській губернії не зайняв посаду губернатора, приходять до висновку, що значне їх число було поляками, а дехто за час служби обростав дружніми зв'язками з місцевою шляхтою. Це, в свою чергу, викликало недовіру з боку верховної влади, яка апріорі сумнівалася у їх лояльності на посаді губернатора [6, с. 129].

Вагомий внесок у дослідження історії Правобережної України імперського періоду здійснив Д. Бовуа, зокрема фундаментальна праця про складні взаємовідносини російської влади, польської шляхти і місцевого населення [2]. Д. Бовуа зауважив, що царську владу дратувала загальна пасивність польського дворянства у відношенні цивільної і військової служби. Укази від 12 серпня 1835 р. і від 23 січня 1837 р. покликані були спонукати шляхту до активних дій, але ці акти не дали бажаних результатів [3, с. 519, 539].

Отже, аналіз історіографії свідчить про інтерес і плідну наукову працю істориків у висвітленні економічних, фінансових і фіскальних проблем в Російській імперії, які склали історичні умови діяльності російських окупаційних органів влади Правобережною Україною з кінця XVIII – XIX ст.

Учені приділили значну увагу вивченню питань щодо комплектування чиновницького складу губернських установ. В проаналізованих наукових працях висвітлені питання правового врегулювання цивільної служби, її становий характер, вектори державної політики стосовно призначення на відповідальні посади представників національних меншин тощо.

Список використаних джерел

1. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець ХУІІІ – перша половина ХІХ ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. 512 с.
2. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. [пер. з французької З. Борисюк]. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К.: ІНТЕЛ, 1996. 416 с.
4. Венгерська В. О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: дис... канд. іст. наук: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Житомир, 1998. 196 с.
5. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності: монографія. К.: Атіка, 2001. 176 с.
6. Маркевич О. В. Організація управління Волинською губернією наприкінці ХVІІІ – 60-ті рр. ХІХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Житомир, 2012. 272 с.
7. Мацко Н. С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 19 (206), жовтень. С. 193–201.
8. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. 631 с.
9. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
10. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
11. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. Ін-т історії України НАН України. К., 2005. 426 с.

Софія СИВУК

студентка IV курсу, ОП 032 «Історія та археологія», Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПРАЦЯ АКАДЕМІКА Є.В. ТАРЛЕ «НАПОЛЕОН» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ВПЛИВІВ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ІСТОРИЧНУ НАУКУ

Історична наука доволі часто ставала плацдармом для політичних маніпуляцій задля утвердження та зміцнення влади різного роду правлячих сил. Особливого відображення на всі сфери суспільного життя вищезгаданий різновид пропагандистської діяльності набуває за тоталітарно-диктаторських режимів. Суспільну рецепцію на це явище ми можемо простежити у різних публіцистичних працях антиутопічного жанру, найбільш відомими прикладами яких є: Є. Замятін «Ми» (1920 р.); О. Гакслі «Який чудесний світ новий!» (1932 р.); Ж. Орвел «Колгосп тварин» (1945 р.) та «1984» (1949 р.). Проте варто розглянути і історіографічне відображення досліджуваного явища у науковій думці.

Одним з найбільш разучим прикладом зображення науково-історичних маніпуляцій у ХХ ст. є період перебування на посаді головного секретаря КПРС – Йосипа Сталіна. Варто зауважити, що впливи на історичну науку мали не тільки підпільно-репресивний характер, а й знайшли своє відображення на законодавчому рівні. Центральними для нашого дослідження є 1935–1940 р. В цьому контексті варто згадати постанови: ЦК ВКП(б) від 15 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» і РНК СРСР від 26 січня 1936 р. «Про підручники історії».

Розглядаючи постанову від 15 травня 1934 р., зауважимо – вона визначає шкільну програму, як освітню систему, що не відповідає викликам тогочасної освіти. Основна увага в свою чергу поділяється побудові єдиного «правильного» (марксистського) бачення історичних процесів школярами. Вирішення поставленої проблеми виводилось у трьох постановах. Перша складова наказу відповідає за створення нових шкільних підручників, часові рамки реалізації яких обмежується до червня 1935 р. Реформа здійснюється за відповідними напрямками: історія стародавнього світу, середніх віків, нового часу, а також залежних і колоніальних країн цього ж періоду, СРСР. Друга складова наказу призначала професійно-кадровий склад, що відповідав за реалізацію попередньої постанови. Третя складова відновлювала роботу історичних факультетів Московського та Ленінградського університетів з контингентом осіннього прийому для підготовки кваліфікованих спеціалістів на термін п'яти років [3].

Постанова РНК СРСР від 26 січня 1936 р. «Про підручники історії» регламентувала перегляд, покращення та зміну існуючих підручників спеціально складеною комісією. Важливою складовою цього документу є введення конкурсу на заміну тих підручників, що не відповідають визначеним нормам. Відзначимо, пріоритетними напрямками визначались: історія СРСР та нового часу [4].

Зауважимо, що вищезгаданий період створив загальні постулати для подальшого вкорінення радянської пропаганди в історичну науку. Також, взявши за основу досліджувані освітні реформи можемо простежити найбільш важливі тематики впливів, серед яких однією із центральних є історичний період нового часу [3; 4].

Для прикладу пропагандистських впливів на радянську історіографію періоду Сталінізму розглянемо науково-дослідну діяльність провідного дослідника наполеонівської епохи Євгена Тарле та його монографії

«Наполеон». Перше видання датується 1936 р. та за змістом є науково-популярним. Звертаємо увагу – нам не вдалось віднайти доробок 1936 р., тому ми користувались перевиданням 1957 р. Для коректної оцінки праці ми вважаємо за необхідне звернути увагу на джерельну базу. Співвідношення кількості посилань та сторінок викладу інформаційного матеріалу становить 1:22,2 (19 посилань на 423 с.) відповідно. Також більша їх частка (12 посилань) це згадки попередніх праць авторства академіка. Цей факт викликає запитання з приводу якості доробку. Зауважимо, що список використаних джерел є відсутнім і статистичні дані ми вибудували на підставі аналізу виносков, що зустрічаються під час викладу матеріалу автором. Відзначимо і те, що присутні посилання які були додані до перевидання 1957 р., себто в первинному монографічному виданні 1936 р. вони відсутні. Ці висновки ми робимо на основі датувань цих посилань. Яскравим прикладом є згадана у праці ще одна робота Є.В.Тарле: «Навала Наполеона на Росію» (1938 р.) в той час як перше видання датується 1936 р. [8, с.264].

Важливим елементом у монографії «Наполеон» є зрима присутність у тексті праці марксистсько-ленінської ідеології. Вона зустрічаються в двох основних формах. Перша, найбільш поширена, представлена через гіперболізації та маніпуляції поняттями, що відображають основні ідеологічні постулати вищевказаного періоду: «буржуазія», «феодально-кріпосницький стрій», «дворянство», «пролетаріат» і т.д.: «1795 був одним з вирішальних поворотних років в історії Французької буржуазної революції. Буржуазна революція, скинувши абсолютистсько-феодальний лад, втратила 9 термідора найгострішої своєї зброї – якобінської диктатури, і, домогшись влади, ставши на шлях реакції, буржуазія блукала у пошуках нових способів та форм міцного встановлення свого володарювання» [8, с.21].

Як читаємо в іншому фрагменті, «закінчення революції диктатурою Наполеона знаменувало насамперед перемогу великобуржуазних елементів над ремісничим пролетаріатом, над неможливою дрібнобуржуазною масою, над тією плебейською стихією, яка в 1789–1794 рр., до 9 термідора, зіграла таку роль» [8, с.395].

Як бачимо, у даних цитатах яскраво відображена маніпуляція словами автором, який, в свою чергу просуває ідеологічні радянські наративи класової боротьби в широкі маси читачів, адже тираж тільки першого видання становив 40 тис. екземплярів. Звернемо увагу й на те, що починаючи від 1936 р. до наших днів ця праця перевидається доволі масивним накладом. Проте, ми вважаємо, що вищезгаданий доробок несе не тільки ідеологічну пропаганду, а радше використовує її як інструмент для створення плацдарму наслідування ідеям французької революції не тільки «легалізуючи» в такий спосіб події жовтневого перевороту, а й беручи звідти своє історичне «коріння».

Друга форма є менш масовою та вибудовується навколо вкорпорованих в текст цитат класиків марксизму-ленінізму. За результатами дослідження ми вивели кількісну частоту вживання цих імен: Маркс – 16; Енгельс – 18; Ленін – 2; Марксизм – 3. Частина з цих посилань є недоречно вжитою та не несе інформативного, в контексті історичної науки, змістового наповнення: «...декілька слів про характер наполеонівських воєн, що із самого початку різко відрізнялися від воєн Французької революції. Саме з приводу воєн Французької революції і наполеонівських воєн Ленін говорить: «Національна війна може перетворитися на імперіалістичну і назад. /.../ Під імперіалізмом Ленін розуміє тут грабіж чужих країн взагалі, під імперіалістською війною –

«війну хижаків за розділ такої здобичі», як пояснює він у іншому місці, де в іншому зв'язку теж торкається епохи» [8, с.123–124].

Для кращого розуміння продемонстрованого нами уривку значимо, що Євген Тарле визначає характер наполеонівських воєн виключно на основі рецепції цього процесу Володимиром Леніним, уникаючи при цьому розгляду інших джерел. Важливо в цьому контексті зазначити той факт, що вищезгадана особа не була компетентним істориком-наполеоністом, дослідником епохи, а як наслідок будь-які висловлювання та тези не є коректними з наукової точки зору аби користатись ними як джерелом до вивчення певного історичного періоду чи явища, адже у них відсутня фундаментальна джерельна база.

Також варто звернути увагу на пропаганду вивчення російсько-французької війни 1812 р. Зауважимо, що у монографії «Наполеон» Євгена Тарле це питання є одним з ключових, адже розділ «Нашестя Наполеона на Росію» є найбільшим за своїм розміром (38 с.). Варто також відзначити, що за концептуальною побудовою у праці чітко простежуються впливи історіографічної школи радянської наполеоністики, до якої належить автор, проте відсутня єдина чітка система подачі матеріалу з приводу війни 1812 р. Розглядаючи ситуацію перед початком конфлікту Євген Тарле зазначає ще в розділі «Імператор і імперія в zenіті могутності», що фактично починаючи з 1810 р. Наполеон почав вивчати особливості Російської імперії [8, с.242].

Проте, вже в розділі «Розрив з Росією 1811–1812 р.» автор розповідає, що вперше вивчати питання конфлікту з Російською імперією Наполеон почав у 1811 р. Хоча, у попередньому розділі, як зазначалось вище, первинна підготовка до воєнного конфлікту (усвідомлення необхідності військових дій, вивчення місцевості, її особливостей і тд.) почалося ще у 1810 р [8, с.246–247].

Відзначимо і основну причину, яка на думку Євгена Тарле спричинила початок військового конфлікту – бажання зробити з Російської імперії маріонетку для боротьби з Британією. Проте, автор не враховує зазначені ним же тези про недотримання Тильзичького мирного договору, в особливості пункту присвяченому континентальній блокаді Олександром І. Варто відзначити, що значна увага спрямована саме на важливості континентальної блокади для Французької імперії. Себто, навіть без додаткових джерел, використовуючи виключно працю «Наполеон» ми можемо сказати заперечуючи офіційну позицію автора монографії, що основна причина початку російсько-французької війни – досягнути виконання континентальної блокади Російською імперією [8].

Проаналізувавши монографію Євгена Тарле «Наполеон» ми приходимо до висновку, що досліджувана праця має не стільки науково-популярний, як ідеологічно-пропагандистський характер. При цьому вона містила значну кількість міфологем та некоректно подані історичні події. В цьому контексті важливо звернути увагу на політичні переконання вищезгаданої постаті. Євген Тарле висловлював кардинально протилежну ідеологічну парадигму партійної доктрини, адже науковець поділяв імперські переконання. Для вмотивування своїх позицій біографами часто підкреслюється чітка негативна рефлексія до подій «жовтневої революції» та встановленню більшовицької диктатури. Проте, з іншого боку, ми можемо простежити виділені біографами ознаки, що могли б вказувати на спільні з лінією партії ідеологічні теорії. Однією з основних є концепція «сильної держави»: «Силу держави Е.В. Тарле визначив вмінням, правильніше, внутрішньою здатністю держави /.../ мобілізуватися і висунути видатну особистість /.../ здатну відповісти на

виклики і поставлені перед державою проблеми (завдання). Тому найбільш важливим фактором в політиці, за Е.В. Тарле, є момент психологічний. Це – один із вузлових (центральных) методологічних принципів історико-політичного аналізу Тарле. Звідси і співпраця з Й.В. Сталіним, яка не дисонувала післяреволюційним політичним поглядам Тарле» [6, с. 87].

Відзначимо, елементи ідейної подібності не зробили з Євгена Тарле прибічника Сталінської системи управління, адже негативне ставлення до терору та партійних підходів розвитку наукової думки знайшли своє відображення у антисталінських позиціях дослідника. Проте політичні переконання не висвітлювались на широкий загал, через що ми не можемо висловлювати цю концепцію у догматичній формі [5; 6, с. 88].

Отже, радянська пропаганда мала визначний вплив на історичну науку. Особливо яскраво цей процес простежується в період її формування (1934–1940-ві р.). Розглядаючи ці процеси на прикладі радянського історика Євгена Тарле ми не можемо сказати, чи керувався науковець матеріальною вигодою, чи морально-етичними переконаннями, проте праця «Наполеон» не несе наукової цінності, а лиш є продуктом марксистсько-ленінської ідеології СРСР, яка в свою чергу як фальсифікувала певні події, так і вибудовувала новий історичний конструкт причинно-наслідкових зв'язків. А також досліджуване монографічне видання є чудовим прикладом укорінення в суспільну думку наслідування Радянським Союзом ідей французької революції, таким чином утверджуючи багатостолітню «боротьбу» пролетаріату з буржуазією.

Список використаних джерел

1. Березівська Л. Д. Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті роки ХХ ст.). Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2007, 36. С. 52–57.
2. Крих С. Другая история: «Периферийная» советская наука о древности. Москва : Новое Литературное Обозрение, 2020. 320 с.
3. Про викладання громадянської історії в школах СРСР : постанова Ради нар. комісарів Союзу РСР та Центр. ком. ВКП(б) від 15.05.1934 р. № 113.
4. Про підручники історії : постанова ради нар. комісарів СРСР та центр. ком. ВКП(б) від 26.01.1936 р.
5. Ревуненков В. Е. В. Тарле (1875–1955). Вестник Санкт-Петербургского университета. 2004. № 3–4. С. 104–108.
6. Сапко І. Концепция сильного государства в политической теории Е. В. Тарле. Власть. 2012. С. 86–89.
7. Смирнова В. Административный контроль над советской исторической наукой в 1945–1953 гг. Вестник ТГПИ.
8. Тарле Е. Наполеон. Москва : Акад. наук СРСР, 1957. 429 с.
9. Тихонов В. Идеологические кампании «позднего сталинизма» и советская историческая наука (середина 1940-х–1953 г.). Москва, Санкт-Петербург (б) : Нестор-История. 424 с.
10. Цфасман А. Историк и вождь: жизненные и творческие коллизии академика Е. В. Тарле в условиях сталинизма. Вестник пермского университета. 2012. № 2 (19). С. 125–131.

Олег ГУЧАК

*аспірант Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

**ЧАСОПИС «ДІЛО» В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Важливою складовою суспільно-політичного життя громадськості Галичини під час національного пробудження та боротьби за державну незалежність України була преса. Ця обставина надає великого значення та наукової важливості вивченню ролі преси у національному самосвідомленні галичан та у розвитку національно-визвольного руху на зламі ХІХ–ХХ ст.

Традиційно історики досліджують пресу головним чином як джерело, а не як ключовий фактор суспільно-політичного життя, складову культурного розвитку та політичної боротьби. Такий підхід дозволяє глибше та повніше розуміти суть суспільних процесів. Для українців-галичан у національному самоутвердженні важливою ставала саме та обставина, що галицькі українці були частиною бездержавного народу, політично поневоленими. Таким чином, часописи, зокрема «Діло», виявлялися не лише дзеркалом суспільно-політичного життя, але й суттєвим фактором національного самосвідомлення та самоорганізації народу, ефективним засобом впливу на його різні соціальні верстви. Розгляд преси, зокрема «Діла», як чинника, а не тільки як відображення суспільно-політичного життя, визначає наукову актуальність статті.

Перші десятиліття ХІХ ст. стали для галицьких українців періодом поступового національного пробудження і важливим етапом усвідомлення власної національної ідентичності. Освічена частина русинів відкривала для себе своє справжнє національне коріння, досліджувала історичну та культурну спадщину, а також свою рідну мову. Усвідомлення української тожності призвело до боротьби за захист від колонізації та намагань просвічувати народні маси. З часом українська інтелігенція розуміла необхідність боротьби за політичну рівноправність для забезпечення вільного національного та соціального розвитку.

Одним з потужних чинників національного самовизначення українців у Галичині стала власна преса. Проте, до середини ХІХ ст. через соціальну нерівність, неписьменність і бідність більшості русинів, українські часописи в цьому регіоні не з'явилися.

Газета «Діло», яка виходила з 1880 р., на початку ХХ ст. стала найвпливовішою українською газетою в Галичині. Це видання здобуло поважну репутацію та тривалу традицію, було читане різними верствами української публіки, незалежно від їх переконань чи партійних симпатій. Структура публікацій газети на суспільно-політичні теми визначалася її близькістю як кадровою, так і ідеологічною, до національно-демократичної партії. Відповідальні редактори газети, зокрема В. Охримович, Є. Левицький, О. Борковський, Л. Цегельський, В. Панейко, більшість з яких були пов'язані з Українською національно-демократичною партією, грали важливу роль в розвитку газети.

«Діло» володіло своєрідністю, що відрізняла його від офіційних партійних видань. У період між ХІХ та початком ХХ ст. його специфіка визначалася програмою національно-демократичної партії, яка зверталася до всіх українців, незалежно від їх соціального статусу. Характер матеріалів газети сприяв її широкій популярності і визначив унікальне місце «Діла» серед інших українських видань у Галичині. Формально безпартійний характер щоденника також дозволяє віднести його до загальнополітичних часописів.

Публікації «Діла» охоплювали різноманітні теми та питання. Важливими були ті, які відображали різні аспекти українського національного питання, а також погляди авторів на проблему української державності. Газета регулярно виступала на захист ідеї створення єдиного автономного краю з українських земель Австрії, відзначала національні взаємини в Галичині та підтримувала боротьбу українців за права української мови в адміністративній та судовій системах краю. Газета також енергійно пропагувала ідею створення у Львові українського університету. Зокрема, вона підтримала сецесію львівських студентів-українців у 1902 р., коли вони, як протест проти ігнорування їх національних прав, залишали навчання у Львівському університеті та роз'їжджалися на навчання у Відень, Прагу, Краків та інші міста.

У Галичині того часу «Діло» вважало, що шкільна система мала політичні риси, оскільки під польським тиском її не можна було налаштувати на користь русинів. Газета вказувала, що майже третина громади, а саме 2300 осіб, не мала жодної школи. Також висловлювалася зі скрою стосовно того, що українці отримують освіту більше в польських навчальних закладах, ніж в українських, через відсутність руських гімназій.

Газета акцентувала увагу на необхідності відкриття нових українських гімназій і розглядала питання народного вчителства та його ролі в просвітництві. «Діло» вважало науковий талант найважливішою спадщиною культурних народів і розмірковувало про включення України в європейський культурний процес як із здобутками власної культури, так і реалізацією своїх ідеалів, особливо через вплив світової цивілізації.

Загальною метою всіх українських партій у Галичині було впровадження загального виборчого права в Австрії, скасування куріальної системи на виборах до галицького сейму, що ставило українців у нерівноправне становище порівняно з поляками. У 1906 р. вимоги щодо демократизації виборчого права викликали масові мітинги та демонстрації на всій Австро-Угорщині, включаючи резолюцію від українського населення Львова у квітні 1906 р. «Діло» систематично освітлювало хід кампанії за виборчу реформу та послідовно виступало за її впровадження.

«Діло» активно підтримувало впровадження загального виборчого права в Австрії та скасування куріальної системи на виборах до галицького сейму. Це стало загальною вимогою всіх українських партій в Галичині. Газета регулярно інформувала читачів про програму та діяльність українських послів у рейхраті та сеймі, а також агітувала за кандидатів національно-демократичної партії під час виборів.

Часопис настійно критикував ідеологію та практику москвофільського руху, а також панславистські ідеї. «Діло» підкреслювало, що москвофільський рух, фінансований Росією, підриває національну єдність українців Галичини і служить інтересам польської правлячої верхівки. Газета вказувала на те, що слов'янофільство в Росії фактично працює на користь царського уряду та російського імперіалізму. Вона гостро критикувала панславистські ідеї, якщо вони суперечать прагненням українців до національного самоствердження. Газета відмовлялася відправляти своїх представників на з'їзд слов'янських журналістів, пояснюючи це прагненням до повної рівноправності всіх народів і виражаючи підтримку автономним змаганням інших слов'янських народів.

«Діло» виявилось унікальним феноменом української журналістики свого часу, об'єднуючи українську інтелектуальну національну еліту та звичайний народ. Видатні особистості, такі як В. Барвінський, М. Коссак, М. Желіховський, К. Левицький, В. Липинський, І. Франко, В. Охримович та інші засновники «Діла», підходили до цього часопису з високими морально-

політичними стандартами. Вони створили унікальну трибуну для вільного та незалежного друкованого слова, що стимулювало і пробуджувало націю до самостійного мислення та боротьби за свої права та незалежність.

Аспекти, розглянуті в роботі, розкривають багатші можливості для осмислення історичного досвіду діяльності української преси в конкретному регіоні. Дослідження тематичного спектра періодики дозволяє визначити її вплив на суспільно-політичне життя нації. Преса, як важливий джерело української історії, забезпечує дослідникові обширний і різноманітний фактичний матеріал для глибокого вивчення найважливіших процесів, що відбувалися в Галичині в період з 1848 по 1919 рік. Осмислення традицій української преси дозволяє формувати прогнози щодо подальшого розвитку преси та української журналістики взагалі.

Список використаних джерел

1. Шаповал Ю.Г. «Діло» (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки. Львів, 1999. 384 с.

2. Хімяк О. Газета «Діло» та її вплив на формування політичної свідомості українців Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: Зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 21 С. 45–49.

Назар СИРОТЮК

*аспірант Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

**ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК У РЕЛІГІЙНОМУ ПРОЦЕСІ ГАЛИЧИНИ (НА
МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТИ «РУСЛАН»)**

У кінці XIX ст. у Бельгії та Німеччині виникли партії суспільно-християнського спрямування, що спочатку представляли собою невеликі католицькі групи, об'єднані спільними інтересами. Незважаючи на соціальну різноманітність своїх прихильників, ці партії, як правило, проводили центристську соціально-економічну політику, спрямовану на інтеграцію різних верств населення в економічній сфері.

Суспільно-християнський рух формувався як відповідь на лібералізм, соціалізм і націоналізм. Його видатні представники вважали, що християнська традиція підтримує позицію, що виходить за рамки лібералізму зі своєю увагою до робітничого класу і незаможних верств, перевершує соціалізм за допоміжною роллю держави та сприянням проміжних груп, і протистоїть націоналізму через підтримку міжнародних структур. Цей рух покладався на студентство та інтелектуальну еліту як творчий відгук на виклики сучасності, зберігаючи зв'язки з західними релігійними та філософськими традиціями.

Східногалицькі землі також не залишилися поза увагою суспільно-християнського руху. Католицький русько-народний союз (КРНС), заснований прихильниками О. Барвінського у 1896 р., виступав як його активний учасник. Організацією слугував часопис «Руслан».

Християнські суспільники висловлювали погляди про важливу роль Церкви та релігії в суспільстві і осуджували спроби секуляризації галицьких українців, вбачаючи в християнстві силу, яка «від віків хоронила Русь». Вони регулярно підкреслювали неможливість зменшення значення та ролі релігії, виступаючи проти постулатів лібералів та соціалістів, які розглядали релігію як приватну справу [3].

Представники суспільно-християнського руху вказували на те, що соціалістичні та соціал-демократичні ідеї підривають усі моральні основи, такі як сім'я, держава, нація, і вмщують «хімерні» концепції свободи, рівності та моралі. Вони закликали відмовитися від соціал-демократичних ідей і, навпаки, сприяти розвитку Церкви і народу на християнських засадах [4]. Не роблячи різниці між радикалами та соціал-демократами, їх називали інтернаціоналістами та атеїстами [5]. Вони висловлювали своє ставлення до соціалістів у публікації часопису «Руслан», вказуючи, що соціал-демократи прагнуть підорвати віру у людей [6].

Навіть при тому, що більшість громадян не приділяла уваги антиклерикальним закликам соціалістів, частина духовенства підтримувала їх на виборах [7]. На сторінках «Руслана» жорстко критикувалася поширена на той час думка про релігію як особисту справу [8]. Лідери КРНС вбачали необхідність «християнізувати» шкільну освіту, зокрема, даючи представникам Церкви право викладати ряд предметів, що мали світський характер [9]. Вони аргументували це історичною традицією та важливою роллю Церкви у цивілізаційному процесі.

Навіть за підтримки релігії та Церкви КРНС не можна вважати виключно клерикальною партією. За словами О. Терлецького, у складі КРНС був лише обмежений відсоток духовенства. К. Левицький додав, що лідери КРНС розраховували на підтримку греко-католицького духовенства [2, с. 32]. Проте ідею клерикальної партії не підтримували ані священники з москвофільськими поглядами, ані ті, що орієнтувалися на національний табір. Останні виступали

проти ідеї клерикально-консервативної партії і виступали проти тези про лояльне ставлення до Австрії та поляків.

У змінюваних умовах секуляризації суспільної свідомості представники КРНС закликали духовенство активізувати пастирську діяльність, запобігати соціалістичній антицерковній агітації в сільських районах. Священики мали стати лідерами, ініціювати читальні, кооперативні каси та дбати про національні інтереси [10]. Представники суспільно-християнської течії вважали греко-католицьке духовенство керівником національно-культурного та соціально-економічного прогресу галицьких українців. Наприклад, єпископ Перемиський Костянтин Чехович закликав священиків активно працювати над «економічними та освітніми питаннями» [11]. Душпастирі повинні були стати прикладом не лише моральності, але й ефективного господарювання [12].

Однією з ключових місій греко-католицького духовенства в рамках національного руху була активна участь у формуванні майбутньої української інтелігенції, спрямованої на виховання своїх дітей в християнському та національному дусі [13–14]. У 1899 р. група священиків заснувала в Олеську товариство «Сільський господар», що активно висвітлювало свою діяльність у часописі «Руслан» [15]. Метою товариства було популяризувати різні галузі сільського господарства, такі як рільництво, тваринництво, садівництво, городництво та пасічництво. Також, вони надавали посередницькі послуги під час придбання техніки та інструментів праці. Священики активно просували діяльність товариства через публікації в пресі та проведення лекцій на сільських теренах з господарської тематики [16].

Християнські суспільники також намагалися поліпшити економічне становище греко-католицького духовенства. Депутати від КРНС неодноразово в Державній раді та Галицькому сеймі висували питання про збільшення заробітної плати священикам та надання їм пільг, що надавались австрійським чиновникам [17–20].

У 1901 р. у часописі «Руслан» висловлювалося заклик до українських священиків та чиновників об'єднатися у кредитному товаристві для захисту своїх економічних інтересів. За підтримки митрополита А. Шептицького 6 червня 1901 р. відбулися установчі збори крайового кредитного товариства чиновників та священиків, до наглядової ради якого увійшли також представники суспільно-християнської течії Т. Ревакович та Заячківський [21].

Представники КРНС здійснювали опіку над українським духовенством в австрійській армії. Завдяки їх зусиллям збільшено кількість українських військових капеланів та покращено їх матеріальне забезпечення. Також досягнуто офіційної автономії греко-католицьких військових священиків від римо-католицьких капеланів. О. Барвінський неодноразово звертався до військового міністра Австрії з метою вшанування українських релігійних свят під час навчань в армії [22–24].

Представники суспільно-християнської течії також піклувалися про вдов та сиріт сільських священиків [25–26].

Взаємини між представниками суспільно-християнського табору та вищою ієрархією Греко-католицької церкви виявилися цікавими. Митрополит Сильвестр Сембратович підтримав та благословив заснування нової політичної організації. Після його смерті КРНС відкрито підтримав кандидатуру на митрополичий престол перемиського єпископа Костянтина Чеховича [27]. Проте митрополитом став станіславівський єпископ Юліан

Куїловський, у єпархії якого процвітало русофільство [28]. Новопризначений митрополит не втручався у суспільно-політичні процеси в Галичині.

Після смерті Ю. Куїловського, наприкінці 1900 р. митрополитом обрано Андрея Шептицького, на якого представники КРНС, на відміну від інших українських політичних сил, поклали значні надії. У часописі «Руслан» зазначалося: “Сіє надія, що небавом вже стане на чолі Руської католицької Церкви муж, що скріпить і забезпечить її підвалини, які стараються підорвати ті, що бажають втопити Русь в темряву схизми, а інші, що бажають з серця нашого вирвати всяку віру. Серед темряви тої, яка нині залягає Галицьку Русь, сходить сонце надії, що своїм світлом розжене темряву і теплотою огріє і покріпить серця руського народу...” [29].

25 березня 1901 р. відбулися збори, на яких утворено політичне товариство «Руська громада». На цих зборах виразили підтримку О. Барвінському та його соратникам у парламенті та сеймі. 18 червня 1901 р. Галицьке намісництво прийняло статут «Руської громади», який багато в чому повторював основні тези діяльності КРНС, зокрема, принцип національної самобутності українців та бажання працювати на релігійно-моральних засадах.

Однією із причин, що спонукала до утворення нового політичного товариства, стала енцикліка, видана папою Левом XIII, присвячена християнській демократії. Часопис «Руслан» – пресовий орган суспільно-християнської течії, схвально оцінив намагання папи, зазначивши, що християнська демократія передбачала дотримання законів та поваги до влади [30]. «Руська громада» і мала втілювати у життя згадані норми в українському середовищі Східної Галичини.

Таким чином, партії суспільно-християнського спрямування наприкінці XIX – початку XX ст. стали єдиними українськими політичними силами Східної Галичини, які підтримували Греко-католицьку церкву та втілення християнських принципів у суспільно-політичне життя краю. Не будучи виключно клерикальними партіями, вони підтримували греко-католицьких священиків, впроваджували християнські засади у шкільництві, боролися з соціал-демократами, які засуджували релігію та критикували Церкву. Представники суспільно-християнського табору також активно виступали проти москвофільства, до якого належала частина греко-католицького духовенства.

Список використаних джерел

1. Кліш А. Б. Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 468 с.
2. Кліш А. Релігія та церква в ідеології та практичній діяльності християнських суспільників у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 97 (6). С. 30–34.
3. Релігія не є річчю приватною. *Руслан*. 27 березня 1897.
4. Чи може християнин бути соціал-демократом? *Руслан*. 21 листопада 1900.
5. Рускі радикали а соціялісти. *Руслан*. 18 червня 1897.
6. Чи може християнин бути соціал-демократом? *Руслан*. 4 (17) листопада 1900. Ч.250.
7. Соціалізм-антіклерикалізм. *Руслан*. 18 червня 1897.
8. Релігія не є річчю приватною. *Руслан*. 15 (27) березня 1897. Ч.61.
9. Школа, церква і держава. *Руслан*. Ч.92. 25 квітня (7 травня) 1897; Ч.93. 26 квітня (8 травня) 1897.
10. Становище руского священика в суспільности. *Руслан*. 10; 11; 12; 13; 16 червня 1897.
11. Наша теперішня діяльність чи бездіяльність? *Руслан*. 17 (29) квітня 1897. Ч.85.
12. Наші наміри. *Руслан*. Ч.6. 9 (21) січня 1897; Ч.16. 21 січня (2 лютого) 1897.
13. Вісти з руских гімназий. *Руслан*. 1898. Ч.151.
14. По рутенськи. *Руслан*. 1899. Ч.250.

15. Сільський Господар в Олеську. *Руслан*. 1899. Ч.60.
16. Господарске товариство. *Руслан*. 1898. Ч.233.
17. Бесіда пос. Нат. Вахнянина в справі конгруї, виголошена в раді державній, д. 21. Січня с.р. *Руслан*. 29 грудня 1898.
18. Поліпшене биту духовенства. *Руслан*. 29 грудня 1898.
19. Справа руского духовенства. *Руслан*. 29 грудня 1898.
20. Три внесеня. *Руслан*. 31 березня 1901.
21. Перші загальні конституюючі збори краєвого товариства кредитового урядників і священиків. *Руслан*. 11 червня 1901.
22. Офіцери і руске військове духовенство в ері всяких регуляцій. *Руслан*. 16 грудня 1898.
23. Промова делегата Барвіньського в бюджетовій комісії делегації в загальній розправі над бюджетом міністерства війни. 28 мая 1901 р. *Руслан*. 31 травня 1901.
- 24.3 кругів військового душпастирства. *Руслан*. 7 жовтня 1904.
25. Допись. *Руслан*. 3 жовтня 1897.
26. Справа вдів і сиріт священичих. *Руслан*. 15 жовтня 1897.
27. Після події! *Руслан*. 13 (25) січня 1899. Ч.9.
28. Родина Литвиновичів. *Руслан*. 21 квітня (3 травня) 1901. Ч.89.
29. 1700–1900. *Руслан*. 1 (14) жовтня 1900. Ч.222.
30. Нова енцикліка Папи Лева XIII. *Руслан*. 30 січня 1901.

БІОГРАФІСТИКА

Марія МИГАЛЕВИЧ

*аспірантка кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

ЕЛЕОНОРА МАРІЯ ЖОЗЕФА АВСТРІЙСЬКА – «ДОБРА ДРУЖИНА СЛАБКОГО КОРОЛЯ»

Восьмеро представниць династії Габсбургів мали титул королеви Польщі та Великої княгині Литовської. Серед підданих вони не користувалися великою популярністю, а їх оточення характеризувалося ввічливою байдужістю, прикритою виконанням придворного церемоніалу. Варто відзначити Елеонору Марію Жозефу, дружину Михайла Корибута Вишневецького, яка, прибувши до Річі Посполитої у віці сімнадцяти років, за три роки на троні зуміла завоювати любов народу та отримати повагу ворогів. Королева була значущою опорою своєму чоловікові, слабкому та невпевненому сину видатного Яреми Вишневецького, якому не вистачало сили волі та послідовності для безпроблемного правління.

Австрійська архикнязівна Елеонора Марія Жозефа народилася 21 травня 1653 р. [1, с. 160] в родині Фердинанда III, імператора Священної Римської імперії та його третьої дружини Елеонори Гонзага. Вона отримала хорошу освіту з акцентом на вивчення мов [5, с. 293] та суворе релігійне виховання в душі католицизму. У 17 років її описували як вродливу блондинку (рідкісна удача для представниці династії Габсбургів, чия спотворена близькоспорідненими шлюбами зовнішність вже на той час була предметом пліток і карикатур) з бездоганними манерами.

Її батько помер у 1657 р., імператором став брат – Леопольд I. При його дворі знайшов прихисток принц-вигнанець: Карл, спадкоємець герцогства Лотарингія, на той момент окупованого французами. Через близькість за віком Карл та Леопольд потоваришували, Карл вже у молоді літа проявляв талант полководця, і за це імператор дуже його цінував. Напевно, саме Леопольд познайомив Елеонору Марію з Карлом. Молоді люди закохалися, але їх шлюб був неможливий, бо спадкоємець неіснуючого герцогства – нерівна партія для сестри імператора [5, с. 293]. Леопольд I прихильно ставився до них, тому вирішив зробити Карла королем Речі Посполитої, висунувши його кандидатуру на елекційний сейм 1669 р.

Елекція 1669 р. характеризувалася запеклою боротьбою ставлеників австрійської та французької партій: Карла Лотаринзького та Людовіка II Конде [3, с. 191]. Ослаблена після Національно-визвольної війни українського народу та шведського «потопу» Річ Посполита не могла собі дозволити ворогувати з якоюсь із цих могутніх держав. Тому виникла ідея посадити на трон не іноземного принца, а свого земляка, «П'яста».

Ним став Михайло Корибут Вишневецький збіднілий нащадок колись могутнього роду. Його обрали завдяки гучному імені батька, Єремії Вишневецького [2, с. 394], та особистій слабкості, яка б не дозволила новому королю зменшувати шляхетські «золоті вольності». Ще однією перевагою на елекції була відсутність дружини, що дозволяло в майбутньому здійснювати геополітичні інтриги.

Михайло став першим королем Речі Посполитої, який походив не з монаршої династії. Він був хворобливим, розманіженим, не проявляв талантів, окрім знання п'яти мов, однак, за влучним зауваженням польського історика Владислава Конопчинського, жодною із них не міг сказати нічого до ладу [3, с. 191–192]. Рано почав лисіти, тому носив пишну чорну перуку, яка

комічно виділялася на тлі його двору, адже шляхтичі за сарматською модою того часу західноєвропейських перук не носили. Багатство родини Вишневецьких залишилося в минулому, адже маєтки на Лівобережжі були втрачені, а на Волині – поруйновані та в боргах. Михайло не мав можливості шляхом підкупу створити свою клієнтелу. Він швидко розчарував підданих (через кілька місяців після обрання виникла змова з метою його отруєння) і зрозумів, що не має засобів для здійснення влади, а лише символічну корону, яку можна відібрати. Тому молодий король почав гарячково шукати способи зміцнення свого хиткого становища.

Він попросив руку та серце Елеонори Марії. Леопольд I відразу погодився, адже корона важила для нього набагато більше, ніж почуття сестри [5, с. 293]. Цей шлюб викликав різкий спротив французької партії на чолі з примасом Миколаєм Пражмовським та коронним гетьманом Яном Собеським, адже вони відмовилися від свого кандидата заради компромісного «П'яста», швидкий союз із Габсбургами змусив їх почувалися зрадженими. Опозиціонери почали називати себе малькотентами (невдоволеними) [3, с. 192].

Вінчання 29-річного Михайла Корибута та 17-річної Елеонори Марії відбулося 27 лютого 1670 р. [1, с. 160] в Ченстохові, тому що опозиція чинила спротив проведенню цього обряду у Варшаві чи Кракові. Вінчав молодих папський нунцій, бо примас Миколай Пражмовський відмовився це робити [4, с. 279]. Церемонія була скромною, вона планувалася аж через місяць, на кінець березня, але король почувався настільки невпевнено, що захотів одружитися якомога швидше. Через поспіх молода не встигла сформулювати відповідну її статусу свиту, тому на вінчанні піддані дивувалися малому почту нової королеви [5, с. 295]. Щоб загладити скромне перше враження, зазвичай економний Михайло власним коштом влаштував розкішний бенкет [2, с. 395].

Опозиція почала натякати королеві на необхідність розлучення, водночас розпускаючи брудні плітки про імпотенцію короля, готуючи ґрунт для визнання шлюбу недійсним, щоб Елеонора Марія могла покинути Польщу «зберігши лице» [5, с. 297]. Юна королева попри весь тиск була непохитно віддана своєму чоловікові, викликавши повагу навіть у його ворогів. Поляки сприймали її як Боже благословіння, адже вона не втручалася в політику, не здійснювала інтриг, як її тітка та попередниця Людвіка Марія Гонзага. Елеонора Марія викликала гнів своїх австрійських родичів, бо відмовилася маніпулювати королем заради їх інтересів. Королева почала вивчати польську, хоч її попередниці з династії Габсбургів зверхньо нехтували цією мовою, послуговуючись німецькою та латиною [5, с. 297]. Навіть найзатятіші противники Михайла Корибута визнавали, що його королева є втіленням всіх жіночих чеснот. Вона двічі вагітніла, розвінчавши чутки про короля, але їй не вдалося народити живого нащадка.

З Михайлом у неї також склалися хороші стосунки. Взаємини між королівським подружжям були якщо не коханням, то теплою дружбою. Король не хотів проводити час без неї, попри скупість влаштував бали та веселощі, які Елеонора Марія дуже любила, дослухався до її порад та проявляв до неї велику повагу [5, с. 296–297]. Заради нього зазвичай добра королева могла поводитися жорстоко: у розпал кризи 1672 р., коли Ян Собеський змушував Михайла відректися від трону, вона звернулася до його дружини Марії Казимири зі вдаваним співчуттям з приводу загибелі брата, чудово знаючи, що родина намагалася приховати від неї цю новину [5, с. 297].

Майже все своє недовге правління Михайло Корибут балансував на межі, адже Франція та її союзниця Османська імперія не подарували Речі

Посполитій союз із Габсбургами. Він мало не позбувся трону двічі: у 1672 р., коли його змушували відректися на тлі майбутньої війни з турками, і у 1673 р. після укладення принизливого Бучацького миру [3, с. 193–194.]. Імперський статус Елеонори Марії компенсував його некоролівське походження і додавав ваги, а її вміння згладжувати гострі кути допомагало бодай ненадовго, але примирити його з ворогами [5, с. 296].

Михайло Корибут раптово помер 10 листопада 1673 р., за день до блискучої перемоги над турками під Хотином [3, с. 194]. Піддані не надто жаліли за ним, але намагалися зберегти Елеонору Марію в статусі королеви, пропонуючи їй вийти заміж за майбутнього обраного кандидата. Цей задум не втілювався у життя, бо Ян Собеський навідріз відмовився розлучитися із Марією Казимирою, яку палко кохав [3, с. 195]. Елеонора Марія була оточена загальною шаную, але статус молодої вдови її гнітив, тому вона у 1675 р. повернулася в Австрію, де невдовзі вийшла заміж за Карла Лотаринзького, на той момент прославленого полководця [5, с. 300]. Решту свого життя вона присвятила боротьбі за повернення Лотарингії, спочатку для чоловіка, а потім для сина. Є химерна паралель, що вона трішки не дожила до того, як її син став повноправним герцогом, з долею її першого чоловіка, який за своє королівство мав лише поразки і йому не вистарчило дня до великої перемоги.

Доля Елеонори Марії є типовою для представниці вищої знаті її часу, бо все життя вона присвятила інтересам родини, жертвуючи при цьому власними. Очевидно, що вона була дуже розумною та мала неабиякий хист дипломата, адже їй вдавалося досягти успіху, як у справі збереження Михайла Корибута на троні, так і у справі повернення Лотарингії. Зрештою час показав, що нападки Собеського на Вишневецького через союз із Австрією даремні, бо й сам Ян Собеський, ставши королем, до нього повернувся, і найбільшу свою славу здобув при обороні Відня, як і Карл Лотаринзький, з яким він тоді потоваришував.

Список використаних джерел

1. Войтович Л.В., Целуйко О.П. Правлячі династії Європи: генеалогічно-хронологічний довідник. Біла Церква: видавець О.В. Пшонківський, 2008. 464 с.
2. Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі/пер. з англ. П. Тарашук. Київ: «Основи». 1080 с.
3. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.+8 кол. мап.
4. Михайловський В. Наші королі – Reges nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: «Темпора», 2023. 432 с.
5. Czamańska I. Wiśniowiec. Monografia rodu. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. 552 str.

Ірина СІКАНОВИЧ

магістратка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ОМЕЛЯНА ОГОНОВСЬКОГО

Омелян Огоновський (1833–1894) – видатний український педагог, філолог і громадський діяч, чиї здобутки зробили значний внесок у розвиток української педагогічної науки і національної освіти в Галичині. Він відіграв важливу роль у становленні української наукової та освітньої системи в другій половині XIX століття. Метою даної статті є аналіз педагогічної спадщини О. Огоновського, його методів викладання, наукових здобутків та впливу на розвиток української педагогіки.

Омелян Огоновський народився 8 серпня 1833 року в селі Григорів, на Івано-Франківщині, в сім'ї священика Михайла Огоновського. У 1853–1857 рр. він навчався у духовній семінарії у Львові, паралельно слухаючи лекції Я. Головацького у Львівському університеті з курсу «руська філологія і письменство». У 1865 році Огоновський отримав ступінь доктора філософії та розпочав свою викладацьку діяльність у Львівському університеті. У 1867 році він став керівником кафедри «руської» мови і літератури, де працював до кінця свого життя.

О. Огоновський викладав живою українською мовою, що було важливим новаторським кроком в умовах домінування польської та німецької мов у навчальних закладах Галичини. Викладаючи, він використовував власноруч написані конспекти, а також міг говорити з пам'яті, що дозволяло йому гнучко адаптувати матеріал до потреб студентів.

Важливим аспектом його викладацької методики було систематичне повторення попереднього матеріалу на початку нового заняття. Це сприяло кращому засвоєнню знань студентами та встановленню логічного зв'язку між темами. Під час занять О. Огоновський подавав багато фактологічного матеріалу, зокрема краєзнавчого, та залучав студентів до обговорення спірних питань, що сприяло розвитку критичного мислення.

Іван Франко зазначав, що виклади О. Огоновського були цікавими та змістовними, він умів вплітати в лекції цікаві оповідання з історії та життя письменників, що привертало увагу студентів. Це свідчить про вміння О. Огоновського робити свої заняття не лише навчальними, а й захоплюючими для слухачів.

У 1881 році О. Огоновський заснував семінар з української філології у Львівському університеті. Під час занять семінару він наполегливо заохочував студентів до наукової роботи, пропонуючи їм цікаві теми для дослідження. Найкращі праці студентів, виголошені під час семінарів, публікувалися в наукових журналах та періодичній пресі Галичини. Це сприяло формуванню нового покоління українських науковців та педагогів.

О. Огоновський своїх старших студентів, які старанно ходили на його виклади і писали наукові праці, жартома називав «ветеранами». «Ветерани», окрім написання власних праць, закликали до продуктивної праці молодших товаришів. Щорічно професор отримував від своїх студентів до двадцяти письмових праць. За найкращі статті студенти отримували невеликі грошові нагороди, що стимулювало їх до активної наукової діяльності.

Одним із головних принципів О. Огоновського було не знеохочувати студентів, а заохочувати їх до подальших досліджень і самовдосконалення. Він часто призначав грошові нагороди за найкращі студентські роботи, що стимулювало молодих дослідників до активної наукової діяльності.

О. Огоновський був серйозним та відповідальним у викладацькій роботі. На лекціях подавав багато краєзнавчого матеріалу, різних деталей з історичного минулого, які були правдиві, але боявся не помилитися у висвітлення подій, тому, як правило, читав з наперед написаного власноруч тексту. І. Франко згадував про О. Огоновського: «У викладах граматичних він інколи доповнював те, що мав написане, виясненням з голови, але при викладі історії літератури або інших того роду речей (за моїх часів він читав слов'янську міфологію) відчитував тільки те, що мав написане».

О. Огоновський виховав ціле покоління українських науковців, серед яких були Іван Франко, Ілля Кокорудз, Михайло Павлик, Філарет Колесса та багато інших. Його методи викладання та педагогічні принципи сприяли розвитку української філології та літературознавства, а також формуванню національної свідомості у студентів.

Ларіон Свенціцький пізніше відзначав: «Ом. Огоновський як педагог на своїй кафедрі виховав нове покоління наукових працівників української філології. «Школа» Ом. Огоновського сприяла перетворенню Тов-ва ім. Шевченка в наукову установу».

О. Огоновський був не лише педагогом, а й видатним науковцем. Він писав свої праці кількома мовами – українською, грецькою, польською, німецькою і латинською. У сфері мовознавства львівський професор написав близько 20-ти праць, найголовніші з них: «Грамматика руского языка для шкіл середніх» (1889 р.), «Короткий погляд на історію мов славянських, особливо-ж на історію мов руского» (1872 р.), «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» («Студії в галузі руської мови») (1880 р.) та ін.

У своїх працях О. Огоновський обґрунтовував незалежність і самостійність української мови в сім'ї слов'янських мов. Він акцентував увагу на відмінностях між українською та російською мовами, підкреслюючи унікальність української мови та її культурне значення.

Педагогічна спадщина О. Огоновського є важливим елементом української наукової та освітньої традиції. Його новаторські підходи до викладання, заснування семінару з української філології, підтримка студентських наукових досліджень та принципи заохочення молодих науковців сприяли становленню національної освіти та науки в Галичині. Досвід О. Огоновського є актуальним і сьогодні, адже його педагогічні принципи можуть бути використані для вдосконалення сучасної освітньої системи в Україні.

Олеся КУТЕНЬ

магістратка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ВЗАЄМИНИ ІВАНА ВАГИЛЕВИЧА ІЗ ПАВЕЛОМ ШАФАРИКОМ

У 30–40-х роках ХІХ століття, у період активного національного відродження слов'янських народів Австрійської імперії, взаємини між інтелектуалами різних народів відігравали важливу роль у зміцненні культурних і наукових зв'язків. У цьому контексті особливий інтерес становить співпраця між українським діячем Іваном Вагилевичем, представником «Руської трійці», та чеським істориком і філологом Павлом Шафариком. Їхні контакти ґрунтувалися на спільному прагненні до дослідження історії, мови, фольклору та етнографії слов'янських народів. Вагилевич, надихаючись прикладом чеських і словацьких колег, активно популяризував ідею національного пробудження серед українців Галичини, а Шафарик у своїх працях зробив значний внесок у поширення знань про українську культуру в Європі. Аналіз їхньої співпраці дозволяє не лише оцінити внесок обох учених у розвиток слов'янознавства, але й висвітлити механізми міжкультурної взаємодії у період національного відродження.

Історичний контекст співпраці

У 30–40-х роках ХІХ століття відбувалося інтенсивне пробудження національної свідомості слов'янських народів Австрійської імперії. В Україні цей процес був репрезентований діяльністю гуртка «Руська трійця» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич). Його учасники прагнули наслідувати чесько-словацькі зразки у вивченні мови, історії, культури, надихаючи українське суспільство до національного відродження.

Вагилевич, окрім просвітницької діяльності в Галичині, активно спілкувався з чеськими та словацькими науковцями, зокрема Павлом Шафариком. Ця співпраця сприяла формуванню інтелектуального діалогу між українськими та іншими слов'янськими народами.

Шафарик проявляв великий інтерес до української культури та мови, що стало стимулом для Вагилевича у написанні наукових праць та етнографічних досліджень.

Вагилевич надавав Шафарикові матеріали з української етнографії, мовознавства та історії, які використовувалися в його працях, зокрема у «Slowanský národopis».

Відомо про сім листів Вагилевича до Шафарика, які розкривають спільні інтереси до слов'янської старовини, фольклору та мови.

У листах Вагилевич ділився спостереженнями про українську мову, пропонував власну класифікацію пісень і описував проблеми стандартизації українського правопису.

Вагилевич також надсилав Шафарикові етнографічні матеріали, наприклад, народні колядки, які сприяли глибшому аналізу слов'янських культурних традицій.

Матеріали Вагилевича стали основою для праць Шафарика, зокрема досліджень бойків, колядок, етнографічних меж українців.

Вплив Шафарика стимулював Вагилевича до створення праць із демонології, етнографії та історичної географії.

Листування та обмін матеріалами сприяли підвищенню інтересу до української культури в європейських наукових колах.

За підтримки Шафарика праці Вагилевича, зокрема етнографічні замітки та опис печер поблизу Розгірчого, публікувалися в журналі «Casopis Českého Museum».

Ці публікації стали важливим кроком у інтеграції українських наукових здобутків до загальнослов'янського інтелектуального простору.

Взаємний обмін знаннями як основа співпраці

Взаємини між Вагилевичем і Шафариком базувалися на принципах взаємоповаги та інтелектуального партнерства. Вагилевич популяризував здобутки своїх сучасників у Галичині, тоді як Шафарик знайомив чеських і словацьких учених із науковою діяльністю українських інтелектуалів.

Співпраця Вагилевича та Шафарика сприяла утвердженню української етнографії та фольклористики як важливих складових загальнослов'янських студій.

Їхній діалог став прикладом продуктивної комунікації між слов'янськими народами, яка мала довгостроковий вплив на розвиток культурних і наукових відносин у Центральній та Східній Європі.

Взаємини Івана Вагилевича та Павла Шафарика стали яскравим прикладом плідної співпраці між представниками різних слов'янських народів у XIX столітті. Завдяки листуванню, яке охоплювало обмін науковими ідеями, фольклорними матеріалами та етнографічними даними, вдалося суттєво розширити межі знань про українську культуру в європейському інтелектуальному просторі. Шафарик використав матеріали Вагилевича у своїх фундаментальних працях, що сприяло інтеграції української етнографії та літератури до загальнослов'янської наукової традиції. Водночас Вагилевич отримав неоціненну підтримку у своїй діяльності, що дало поштовх для подальшого розвитку українського фольклористичного й історичного дослідження. Співпраця між цими двома діячами не лише сприяла науковим здобуткам, але й утвердила ідею слов'янської єдності, яка залишалася актуальною для багатьох поколінь.

Михайло БОДНАР

*аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ АНАТОЛЯ ВАХНЯНИНА**

Метою дослідження є аналіз і характеристика внеску відомого композитора, журналіста та педагога Анатолія Климовича Вахнянина в громадсько-політичній та культурній сфері українського національного відродження наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Серед вчених, котрі займались дослідженням життя та діяльності А.Вахнянина, варто виокремити Т.Батенка, І.Гиневського, Я.Горака, В.Качана, Н.Кінд-Войтюк, А.Кліша, Т. Антошевського, О.Аркуші та інших.

Анатоль (Наталь) Климович Вахнянин народився 19 вересня 1841 р. в с. Сенява (неподалік Перемишля) в селянській родині. Освіту здобував у Перемишльській гімназії (1851–1859), Львівській духовній семінарії (1859–1863), де розпочав свою громадсько-політичну та публіцистичну діяльність зі заснування «Громади» гімназистів і видання гумористичного часопису, та у Віденському університеті (1865–1868), вивчаючи там історію і географію, а також заснувавши в 1867 р. студентське товариство «Січ», паралельно будучи редактором часопису «Правда».

Після повернення до Львова в 1868 р., Вахнянин долучається до заснування та розробки статуту товариства «Просвіта», ставши першим обраним головою цієї організації. Діяльність «Просвіти» за каденції Вахнянина упродовж 1868–1870 рр. полягала у відкритті трьох фахових шкіл для селянства, видавництва читанки «Зоря», видання «Письмо з «Просвіти» і газети «Діло», організації читалень, розширення мережі філіалів тощо.

Окрім «Просвіти», Вахнянин долучався до створення таких організацій, як Наукове товариство ім. Шевченка та «Педагогічне товариство», котре займалось розбудовою українських народних шкіл та вирішувало проблеми їх матеріального забезпечення. Так, Вахнянин особисто вирішував проблему відсутності шкільного україномовного підручника з географії, уклавши та видавши у 1873 та 1884 роках відповідно два видання: «Короткий нарис землепису» та «Підручник географії для шкіл середніх».

Поєднання А.Вахнянином композиторської та громадської діяльності проявилось у заснуванні в 1891 р. хорового товариства «Львівський Боян», Вищого музичного інституту в 1903 р. та «Союзу співочих музичних товариств».

Найбільш активній фазі політичної діяльності А.Вахнянина передувала його участь у діяльності «Руської ради» з 1870 р. та заснування у 1885 р. «Народної ради». Упродовж 1894–1900 рр. Вахнянин був депутатом Віденського парламенту, належачи до суспільно-християнської фракції під керівництвом О.Барвінського та займаючись в основному питаннями економіки, культури, освіти та суспільства.

Зокрема, діячем велась активна боротьба проти лихварства як основної причини бідності та масової еміграції українського селянства, просуваючи ідею створення кредитових спілок системи В.Райфайзена на Галичині з метою згуртування сільських громад та надання їм можливості брати здійснювати доступні позики. Окрім цього, Вахнянин відстоював потребу в торгівельному та промисловому реформуванні галицької економіки, покращення матеріального становища сільських вчителів та священників, перегляду податкового навантаження на галицьких селян, чого вдалось частково добитись.

В контексті культурно-освітніх проблем, Вахнянином в парламенті відстоювалися використання української мови в навчанні, судочинстві та адміністрації, відкриття українських навчальних закладів та діяльність товариства «Просвіта», котре польські політики звинувачували в екстремізмі.

Парламентська діяльність Вахнянина зазнавала негативної критики з боку галицьких опозиційних сил, котрі для цього використовували доступні їм публічні платформи, як от часописи «Monitor» та «Галичанин». Попри успішні судові позови Вахнянина проти цих видань, несприйняття суспільно-християнської ідеології та стан здоров'я зумовили відмову від участі у парламентських виборах 1901 р.

Анатоль Вахнянин помер 11 лютого 1908 р. у Львові, залишивши по собі пам'ять про себе як активного громадсько-політичного та культурного діяча, котрий відстоював інтереси українців Галичини, питання національного відродження та політичного, економічного і соціального розвитку регіону. Таким чином, активна діяльність А.Вахнянина свого часу мала суттєвий вплив на культурницькі, суспільні та етнополітичні процеси на Галичині впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Микола КАЗЮК

*аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕОФІЛА ОКУНЕВСЬКОГО (КІНЕЦЬ XIX СТ.)

Кінець XIX – початок XX століття став новим етапом національного відродження в Галичині. Питання української національної ідентичності почали активно обговорюватися громадськими та політичними організаціями. Цей період ознаменувався політизацією західних українців, що значною мірою було спричинено національно-визвольними рухами та політичними процесами.

Під впливом Михайла Драгоманова, у 1890 році група української інтелігенції на чолі з Іваном Франком, Михайлом Павликом та Теофілом Окуневським заснувала радикальну партію на засадах соціал-демократії. Спочатку партія була названа "Русько-українська радикальна партія", пізніше перейменована на Українську радикальну партію (УРП). До її засновників також належали Євген Левицький, Володимир Охримович, Теофіл Окуневський, Остап Терлецький, Роман Ярославич та інші.

Основні політичні цілі партії включали: повну свободу особистості, слова, організації, зібрань, друку та віросповідання; забезпечення кожному громадянину максимального впливу на вирішення всіх питань політичного життя; автономію громад, повітів та країв; надання кожному народу можливостей для культурного розвитку; використання досягнень науки і культури на благо людини. Програма партії пропонувала еволюційний перехід трудящих до соціалізму на основі широкої демократії та вперше серед галицьких українців висунула вимогу загального та рівного виборчого права.

УРП проголосила парламентаризм одним з найважливіших принципів своєї діяльності і вважала, що соціальною базою радикального руху, з огляду на аграрний характер регіону, має бути селянство, 80 відсотків якого було безземельним. Партія активно брала участь у парламентських виборах в Австро-Угорщині.

На виборах 1897 р. від Української радикальної партії (УРП) було обрано Теофіла Окуневського, Романа Ярославича та незалежного кандидата Дем'яна Танячкевича. Теофіл Окуневський згадає цей період наступним чином: "Трое нас опозиціоністів опинилося у Віденському парламенті. Був ще інший український клуб під проводом Барвінського, до якого належали Вахнянин, Охримович, о. Гробельський, Каратницький і о. Мандичевський. Президентом міністрів був тоді граф Бадені, а нашою задачею було розкрити перед Європою суть і значення Галицьких виборів. Це ми досягли, бо Галицькі вибори стали всесвітньо відомими".

Аналізуючи результати виборів у п'ятій курії, можна побачити наступне: в Богородчанах Окуневський отримав 61 голос, а о. Гробельський – 42; у Снятині Окуневський здобув 89 голосів, а о. Гробельський – 59; у Коломиї з 977 голосуючих в шести повітах Окуневський набрав 360 голосів, тоді як о. Гробельський — 533, за яким виступали Косів і Надвірна. Легко зрозуміти, чому о. Гробельський здобув перемогу: на той час священики мали значний вплив на селян і могли проводити агітацію кожної неділі та свята. Значну роль відіграла і людська ментальність. Так, Т. Окуневський програв вибори в п'ятій курії, і послом обрано урядового митрополичого кандидата о. І. Гробельського.

Про перебіг виборів свідчать дописи в газеті "Діло": "Надвірна: Вибори відбулися, як можна було передбачити, народ темний, байдужий, робив, що

йому казали. Народний кандидат отримав лише 14 голосів. За нього голосували села Саджавка, Яблониця, Дора. Недосвідчені виборці з Красної перекреслили вже перед самою виборчою залогою ім'я народного кандидата під тиском учителя Янельного і писаря Гаврилюка, яким асистували жиди". Більшість виборців були неписьменні, тому потребували допомоги писарів і вчителів, які використовували це на користь свого кандидата, що спричинило численні порушення виборчого процесу та завадило перемозі народного кандидата Т. Окуневського.

У Богородчанах Окуневський набрав 62 голоси. Позитивним аспектом перебігу виборів була висока явка виборців, яку забезпечив Барабаш, відмовившись від своєї участі у виборах на користь Окуневського.

Приступивши до роботи в парламенті, Теофіл Окуневський одразу виступив із промовою про вибори в Галичині. Під час XII сесії парламенту він представив доповідь під назвою "Дебати над галицькими виборами", де детально розповів про численні порушення виборчого процесу та їх вплив на населення Галичини. У своїй промові Окуневський навів приклади нападів, насильства та брехні в кожному виборчому окрузі, намагаючись довести Високій палаті нелегітимність виборчого процесу. Він зазначив, що під час виборів у Галичині було вбито вісім осіб, поранено 29, а ув'язнено 800 виборців, що підкреслює важкість і непередбачуваність виборчого процесу.

Як приклад зловживань під час виборів, Окуневський розповів про голосування в Косові, де староста перед виборами роздавав бюлетені з уже вписаним прізвищем кандидата. Окуневського також вразила хитрість і несправедливість священиків, які намагалися отримати перемогу на виборах і збільшити свій вплив на селянство. У своїй доповіді Окуневський висловив дух патріотизму, неодноразово використовуючи вирази на кшталт "серце рвалося" та "душили найвищі ідеали", сподіваючись на підтримку австрійського парламенту.

6 квітня 1897 року депутат Теофіл Окуневський взяв участь у засіданні Державної ради та подав своє перше термінове звернення щодо галицьких виборів. У цьому зверненні він та його колеги-депутати закликали створити парламентську комісію для розслідування виборів. Окуневський зазначив, що "останні вибори до Державної ради з IV і V курії в Галичині, особливо в руській частині краю, з 8 убитими, 29 тяжко пораненими та понад 800 ув'язненими – дали всьому цивілізованому світу новий сумний образ безпрецедентного насильства над виборцями з боку урядових органів".

Він підкреслив, що вибори стали такими спотвореними, відколи провінція Галичина потрапила під контроль графа Бадені, і населення зазнавало утисків, поки не стало більш свідомим своїх політичних прав. Окуневський також зауважив, що населення Галичини досить усвідомлює свої національні та політичні виборчі права.

Мотивуючи необхідність створення комісії, Окуневський доводив присутність насильства під час виборів, зазначаючи, що в 40 місцевостях було використано армію для виборчих партійних цілей, і "синів посилали проти батьків". У кінці своєї промови Окуневський підсумував: "Цими виборами було оголошено війну всьому руському народові. Найповажніших священиків арештовано". Він завершив свою промову бажанням встановити порядок, якого потребують і край, і монархія.

25 квітня 1897 р. депутата Теофіла Окуневського обрано до легітимізаційної комісії. На наступному засіданні Окуневський запропонував, щоб всі депутати мали доступ до роботи легітимізаційної комісії і могли переконатися в тому, як проводяться вибори в Галичині. Він висловив переконання, що кожен депутат

Державної ради повинен цікавитися перебігом виборчого процесу не лише у своєму виборчому окрузі, але й в усіх округах краю. Зокрема, депутати повинні слідкувати за легітимністю проведення виборів.

Однак, такі погляди Окуневського, які відображали актуальні проблеми виборчого процесу не тільки в Галичині, але й у всьому регіоні, не задовольняли багатьох депутатів Державної ради. Пропозиція Окуневського була відхилена, і проти неї проголосували, зокрема, чеські та польські депутати, що, очевидно, не були зацікавлені у забезпеченні справедливих виборів.

Основними питаннями, які піднімав Теофіл Окуневський під час свого депутатства в парламенті, були проблеми легітимності виборів у Галичині. Саме цій темі була присвячена більшість його виступів. 29 квітня 1897 року на засіданні Державної Ради він вніс інтерпеляцію до графа Бадені, як управителя міністерства внутрішніх справ, щодо перебігу перевиборів у селі Садковичі Самбірського повіту. Окуневський детально описав протиправні дії старости та вїйта, звернув увагу на порушення правил поведінки та закликав депутатів вжити необхідних заходів.

Свою парламентську діяльність він продовжив 7 травня 1897 р., виступивши зі словами про ситуацію в Самборі. Він повідомив, що суддя Самбірського окружного суду письмово звернувся до президента палати з вимогою надати дрогобицькі виборчі акти, оскільки в Дрогобичі викрадено 40 бюлетенів на підтримку д-ра Олесницького. Окуневський запитав, чому президія не передала акти суду, і отримав відповідь, що їх потребує пан Вахнянин. Ця відповідь стала доказом того, що правопорушення під час виборів у Самбірському повіті мали місце, однак довести їх буде складно.

Ці виступи характеризують діяльність Т. Окуневського на засіданнях Державної Ради, розкриваючи його політичні погляди та внесок у зміцнення позицій галицьких українців у Віденському парламенті. Після завершення парламентської сесії депутати вирушили на відпочинок і зустрічі з виборцями.

Софія ДІХТЯРУК

Здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти КОГПА імені Тараса Шевченка

**ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ В ІМЕНАХ: РОМАН БЖЕСЬКИЙ І
КРЕМЕНЕЧЧИНА**

Розглядаючи історію як науку про минуле варто підкреслити, що предметом її вивчення стають не лише глобальні явища України та світу, але й часто події конкретно міста чи регіону. В останні роки широкої популярності набуває вивчення минулого окремих місць та діячів, що зробили вагомий внесок у розвиток тієї чи іншої місцевості. Цей напрям отримав у науковій спільноті назву – локальна історія.

Термін «локальний» має латинське походження (*localis* – місце) і може трактуватися не лише українським синонімом «місцевий», але й тим, що не виходить за визначені межі. Локальна історія – це напрям в історичній науці, яка зосереджується на вивченні історії конкретної місцевості, громади, а також осіб причетних до її розвитку.

Цей підхід дозволяє вченим досліджувати та розуміти події чи явища на місцевому рівні, враховуючи унікальні характеристики та особливості кожної спільноти. Розвиток локальної історії, як напряму історичного пізнання припадає на 60–70-ті рр. ХХ ст., а її основоположниками стають британські науковці, що прагнули відійти від усталеної практики вивчення загальних історичних понять та явищ.

Предметом вивчення локальної особи стають не лише окремі події, але й доволі часто діячі, що часто губляться на сторінках популярної історії, проте мають вагоме значення для розвитку різних сфер суспільного життя конкретної місцевості.

Кременеччина – багатий історико-культурний регіон, що подарував історії цілу плеяду персоналіїв: від військових-героїв до видатних науковців та літераторів. Одним із таких «локальних» і водночас маловідомих на загал діячів був Роман Бжеський – талановитий літератор, історик, публіцист та художник, справжній інтелектуал української культури.

Роман Бжеський народився на Чернігівщині у польсько-українській сім'ї. Однак з самого дитинства ідентифікував себе виключно українцем. Дитинство та юність він провів у рідному Чернігівському повіті навчаючись у гімназії з військовим нахилом та заодно став цікавитися громадсько-політичним життям України. Невдовзі коли спалахнули доленосні події Національної революції 1917–1921 рр., Бжеський активно долучається до боротьби українського народу за незалежність працюючи у різних державних відомствах, проте згодом коли старання патріотично налаштованої частини населення були зведені нанівець сусідніми країнами, першочергово більшовицькою Росією, діяч змушений тікати від переслідувань й опиняється у Кременці.

У 1920 р. зупинившись на Кременеччині Роман Бжеський починає активну громадсько-політичну діяльність. Першочергово він має на меті вишколити молоду українську національно-свідому молодь, яка б стала фундаментом для майбутньої незалежної держави.

Щоб реалізувати цю мету, Бжеський організовує в Кременці підпільний гурток «Українознавства», який включає в себе не лише фактологічні знання про історію України, але й містить природничий і суспільствознавчий напрямок, доповнюючи це географічними, економічними та етнографічними відомостями, а також основами держави, нації та націоналізму. Такий комплексний підхід міг гарантувати виховання ідеологічно сформованої та цілеспрямованої патріотичної молоді.

Разом із цим у 20-ті рр. ХХ ст. у центрі Кременця Роман Бжеський відкриває книгарню від «Просвіта», при цьому діяльність його як директора знаходить позитивні відгуки серед основного львівського осередку Товариства.

Кременецький період життя Бжеського відзначається активною творчою діяльністю. У 1923 р. друком виходять його перші літературні твори, присвячені першочергово національній та революційній боротьбі: поема «Срібносиня легенда», вірші «Легенда Крут», «22 січня», «Тим що полягли під Базаром». Окрім цього друком виходять публіцистичні твори громадсько-політичної тематики у яких діяч розмірковує над майбутнім Української держави та вирішенням назрілих соціальних проблем. Сам Роман Бжеський підкреслює важливість вирішення національного питання для майбутнього народу та України загалом.

У Кременці були й написані спогади Романа Бжеського «Згадки з минулого», які присвячені здебільшого темі Першої світової війни та національно-визвольним змаганням 1917–1921 рр.

Роман Бжеський проживав у Кременці у власноруч спорудженому будинку у підніжжі гори Воловиця до 1934 р., коли його підпільний гурток викрито польською владою. Близько тридцяти учасників-гімназистів були арештовані поліцейськими силами разом із своїм наставником. Самому Роману Бжеському та шістьці його прихильників присуджено тюремне ув'язнення. Своє покарання відбував у концентраційному таборі «Береза-Картузька» аж до 1939 р., тобто початку Другої світової війни та умовному «четвертому поділі» Польщі між Третім Рейхом та СРСР.

Повернення до рідних стін відбулося лише у 1941 р., однак це був лише короткотривалий відрізок життя Бжеського у Кременці, перед еміграцією у якій він видав більшість своїх творів та знайшов вічний спочинок.

Дослідження життя та творчості Романа Бжеського яскравий приклад локальної історії де на тлі подій вирізняється саме історичний діяч, якому небайдужа доля краю, що став для нього рідним та батьківщини, служіння ідеям соборності, якій він присвятив усі свої роки. Локальна історія – це цінне джерело пам'яті про минулі покоління, які заслуговують аби їх не забули в сьогодення.

Список використаних джерел

1. Скакальська І. Українська еліта Волині першої половини ХХ ст: нариси життя та діяльності: Монографія. Тернопіль: Астон, 2012. С 123–129.
2. Скакальська І. Історія України в особах: волинська сторінка міжвоєнного періоду ХХ ст. Київ: КНТ, 2017. 94 с.
3. Зіневич Н. Локальна історія: виклики і перспективи. Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 4. С. 27–46.

Галина БУЯК

*аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО (1990–1992 РР.)

У квітні 1990 р. крайова рада Народного Руху України (далі – НРУ) висунула Богдана Хаварівського на посаду начальника управління освіти Тернопільської області [1, арк. 1]. 15 квітня поточного року його призначено начальником управління народної освіти Тернопільського облвиконкому в зв'язку з переведенням з посади асистента основ педагогічної майстерності місцевого державного педагогічного інституту [2, арк. 9].

За цей час ним впроваджено концепцію національної школи, проведено департизацію навчання і виховання школярів [1, арк. 1]. Б. Хаварівський, перебуваючи на посаді начальника управління народної освіти Тернопільського облвиконкому, продовжував поширювати передовий педагогічний досвід, спільно з Тернопільським обласним інститутом вдосконалення учителів проводив певні наукові заходи. Так, упродовж 20–23 листопада 1990 р. у Тернополі відбувся республіканський семінар завідувачів кабінетами передового педагогічного досвіду обласних інститутів вдосконалення учителів на тему «Робота кабінету передового досвіду в нових економічних умовах». Тема його доповіді «Удосконалення змісту роботи установ народної освіти в сучасних умовах» [3, арк. 37–37 зв.].

Тогочасна періодика НРУ повідомляла про неоднозначне сприйняття тодішніми очільниками колективних господарств, сільських рад відродження національної самобутності, культури, українських традицій. Так, у с. Турівці Тернопільського району, 16 квітня 1990 р., на другий день Великодніх свят, відбувся концерт стрілецької пісні, що передбачав виконання напівзабутих творів, декламування віршів стрілецьких поетів і сучасних творів про УСС. Твори виконував місцевий церковний хор, вірші читала ведуча концерту, учителька Люба Калиновська і директор школи Володимир Кульчинський. Захід завершився гімном «Ще не вмерла Україна» [4, арк. 9; 5, с. 1]. 6 травня 1990 р. відбувся концерт стрілецької пісні в будинку культури Великої Березовиці Тернопільського району. Доповідь про січових стрільців читав доцент Тернопільського педагогічного інституту Михайло Чернописький, Марія Крупа мовила про використання спадщини УСС у національному відродженні, І. Герета розповідав про роковини виникнення товариства «Січ» на Снятинщині, про стрілецьких композиторів, зокрема Романа Купчинського. Голова місцевого осередку НРУ Євген Комар висловив щирю вдячність учасникам заходу і жертводавцям на пам'ятник Т. Шевченкові [4, арк. 9; 5, с. 1].

Натомість, у с. Остап'є Тернопільського району голова місцевого колгоспу Богдан Луків, обраний очільником сільської ради, заборонив хористам проводити концерт, Володимир Власенко, директор школи, не дозволив використовувати шкільну залу, незважаючи на рекомендації начальника обласного управління освіти Б. Хаварівського. Тим не менше, концерт стрілецької пісні проходив на майдані перед школою [4, арк. 9; 5, с. 1].

Управа Тернопільського крайового братства (далі – ТКБ) св. апостола Андрія Первозванного Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) не безпідставно турбувалася долею школярів – «цвіту української нації, її майбутнього», які перебували під виховним впливом консервативних навчителів-вихователів, керованих директорами шкіл та їх заступниками, що мало місце в багатьох навчальних закладах. Зокрема, у селі Іванківці

Лановецького району директор навчального закладу М. Паламарчук, колишній комуніст та атеїст, «...замість того, щоб освятити школу, у якій ще не так давно насаджувалась безбожницька большевицька ідеологія й атеїзм...», замість впровадження у навчальний процес концепції української національної школи й виховання свідомих громадян незалежної України, морально стійких і чесних, утверджує в населеному пункті «чужу народові УПЦ (читай – РПЦ)» [4, арк. 21; 6, с. 6]. У повторному зверненні громади УАПЦ згадуваного села, управи ТКБ св. апостола Андрія Первозванного УАПЦ йшлося про те, щоб розгляд питання про можливість перебування М. Паламарчука на посаді директора школи, переатестацію педагогічного колективу школи, службову невідповідність завідувача районним відділом народної освіти, рекомендувалося обласному управлінню народної освіти посилити контроль за станом навчально-виховної роботи у навчальних закладах [4, арк. 21; 6, с. 6].

Управління народної освіти Тернопільського облвиконкому, Тернопільський педагогічний інститут ім. Я. Галана, обласний інститут вдосконалення учителів 21 серпня 1990 р. провели спільну науково-практичну конференцію «Становлення і розвиток української національної школи». Очільник управління народної освіти виступав із доповіддю на тему «Вирішення проблем відродження і розвитку української національної школи в Тернопільській області» [3, арк. 39–39 зв., 40].

Насправді, «...без національної школи, без нових підходів у навчанні й підготовці спеціалістів, без розкріпачення усєї системи виховання в Україні нема майбутнього...» [4, арк. 10; 7, с. 2]. За безпосередньої участі Б. Хаварівського у вересні 1990 р. проходив захід, пов'язаний з «турботою про день завтрашній» на Співочому полі в парку Національного відродження у Тернополі. Відбулося посвячення у першокласники, першокурсники, учителі, освячення прапорів шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. З напутніми словами виступили професор Тернопільського педагогічного інституту Роман Гром'як, професор Гарвардського університету Омелян Пріцак, начальник обласного управління освіти Б. Хаварівський, учителька середньої школи № 8 Р. Гречківська, майбутній педагог В. Кітак¹. У виконанні церковного хору і дитячого колективу школи № 26 виконано «Боже, великий, єдиний» і «Ще не вмерла Україна» [4, арк. 10; 7, с. 2]. До «...школи разом із св. Миколоасм, вертепом, вишиванками прийшла духовність, прийшла Україна» [4, арк. 15; 8, с. 3].

Концепція національної школи вимагала нового підходу щодо святкування Нового року, часу проведення зимових канікул. Так, у відповідності з рекомендаціями комісії Тернопільської міської ради з питань культури та національного відродження, канікули тривали упродовж 1–14 січня, вперше, «...не ховаючись, школярі візьмуть участь в організації вертепів, груп колядників, різдвяних вечорів та різдвяних вистав» [4, арк. 13; 9, с. 4].

Яскравим прикладом якого було відкриття на базі приміщень заміської дачі, що належала Тернопільському обкому КПУ спеціалізованого інтернату для дітей-сиріт з духовною недільною школою. Важливим завданням якого було проведення виховних заходів – знань про звичаї і традиції рідного краю, національної свідомості і психології. Вихованці інтернату під час Різдвяних

¹ У поданому тексті є технічна помилка. Авторка вважає, що насправді йдеться про Володимира Кіцака, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, виконувача обов'язки декана історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

свят завітали до працівників обласного управління народної освіти [4, арк. 13].

Цей інтернат відрізнявся від існуючих на той час тим, що до 1 березня 1990 р. в готелі обкому КПУ, так звана «обкомівська дача», відпочивали лише високопоставлені партійні й державні чиновники. Натомість її передали на баланс обласного управління народної освіти, створили санаторій-профілакторій для дітей-сиріт, що проіснував до липня поточного року, після чого розпочався процес організації спеціалізованого інтернату, яким опікувалися сестри-василіанки, передавали дітям віру в Бога, співчуття до ближнього, милосердя, працелюбність тощо. Монахині мали необхідну педагогічну освіту, організовували недільну духовну школу для усіх бажаючих дітей з навколишніх мікрорайонів міста [4, арк. 20; 6, с. 1].

Важлива роль в організації і функціонуванні інтернату належала Б. Хаварівському, заступникові голови Тернопільської обласної ради Ярославі Карпюкові, голові Тернопільського міськвиконкому Анатолієві Кучеренкові, працівникам обласного фінансового управління та управління народної освіти – І. Прокопчук, В. Чопик, М. Мокрій, М. Вавринович [4, арк. 20; 10, с. 1].

В інтернаті перебували діти різного віку – найменшій дівчинці було 4 роки, найстарший хлопчик навчався у восьмому класі. У ньому жили дві великі родини: Левицьких (три брати і одна сестричка) та Кушнірів (три сестрички і один братик), усі школярі середньої школи № 14 [4, арк. 20; 10, с. 1]. Значну допомогу надавали Українська Греко-Католицька Церква, «Текстерно» (більше 5 тис. крб.), виробниче об'єднання «Надзбруччя», автотранспортне підприємство 16161, агрофірма-колгосп «Поділля» [4, арк. 20; 10, с. 1].

На думку Б. Хаварівського, концепція національної школи відповідала основним законодавчим вимогам держави, у ній враховано досвід дорадянського періоду в Галичині, особливо при відновленні навчальних закладів нового типу – гімназій. Вона була орієнтиром на відновлення престижу освіти, відродження рідної мови, історії та культури, релігійних засад, загальнолюдських моральних норм у вихованні школярів. Основними принципами були – пріоритет соціально-економічних мотивів навчання, гуманізація, гуманітаризація, демократизація, відсутність «єдиновірного» вчення, незалежність від політичних, громадських і релігійних організацій, принцип виховання школярів з опорою на психолого-педагогічні науки [11, арк. 1].

Проблемам реалізації концепції української національної школи на Тернопіллі присвячувалася прес-конференція для журналістів у конференц-залі облвиконкому за ініціативи обласного управління народної освіти і присутності керівників районних відділів освіти. У вступному слові Б. Хаварівського йшлося про складні процеси її впровадження у навчально-виховний процес, ознайомлення зі станом справ в освітянській сфері, перспективи розвитку шкільництва тощо [4, арк. 16; 12, с. 3].

Це був час, коли при владі ще перебувала КПРС, тому НРУ був зацікавлений в тому, щоб освіту, культуру очолили представники демократичного табору, щоб «... по-новому було поставлено в області питання шкільництва, щоб була розроблена і впроваджена концепція національної школи...» [11, арк. 2]. Звичайно, що компартійна номенклатура намагалася протистояти демократичним змінам у системі народної освіти. Так, на ХХ-й районній конференції, що відбувалася в Кременці, В. Загородня, голова профспілкового комітету працівників освіти, стверджувала, що «... чи нам доводити людям правильність соціалістичного шляху розвитку, що б

повірили в нас, в те, що лише комуністи здатні вивести країну з прірви, що вони не за ворожнечу між партіями і релігійними конфесіями, а прагнуть громадянського миру» [4, арк. 15; 8, с. 3].

Богдан Васильович стверджував, що в часи Державного комітету з надзвичайних ситуацій, Тернопільському обкомі КПРС, без погоджень з управлінням освіти здійснювався тиск на завідувачів відділами народної освіти, щоб вони відмовилися від впровадження концепції національної школи [11, арк. 2]. Тим не менше, незважаючи на тиск, передбачалося підготувати нові програми з історії України для 8–11 класів, видати низку посібників, курсів, методичних розробок, збірників, брошур. Своєрідним доповненням до концепції національної школи була програма «Схід», ініційована крайовою радою НРУ для допомоги українським школам за межами держави, школам Східної України підручниками, творами літератури і мистецтва, бібліотеками тощо [11, арк. 2]. Наприклад, упродовж 4–10 січня 1991 р., на час Різдвяних свят, до Тернополя прибуло понад тисяча учнів, учителів, дітей молодшого шкільного віку з батьками зі східних областей України, «...як вияв національного і духовного відродження українського народу...» за ініціативи Тернопільської крайової ради НРУ спільно з органами народної освіти [4, арк. 13; 9, с. 4].

Міністерство народної освіти УРСР та Тернопільський державний педагогічний інститут 26 квітня 1991 р. проводили науково-практичну конференцію «Учитель національної школи». Б. Хаварівський виступав із доповіддю на тему «Особливості педагогічної діяльності в умовах національного відродження» [3, арк. 41–42, 48 зв., 44]. Першу річницю заснування обласної асоціації учителів української мови відзначено науково-практичною конференцією «Удосконалення і вивчення української мови, літератури і народознавства – одна з умов реалізації концепції національної школи», проведеною спільно з управлінням народної освіти Тернопільської обл. та Інститутом вдосконалення учителів. Захід викликав зацікавлення освітян, про що свідчить присутність 400 учасників. Співдоповідей було вісім. З ними виступили начальник управління освіти Б. Хаварівський, професор В. Мельничайко, доценти М. Козачок та М. Чернописький, учителі – Д. Онищук, Х. Білоус, М. Николин та Н. Антонів. Доповіді викликали бурхливі дебати. Основне питання, на яке вони намагалися відповісти, щоб «...рідна мова в національній школі справді стала предметом номер один» [1, арк. 19; 13, с. 3].

Незважаючи на важливі здобутки Б. Хаварівського у сфері національної освіти, її реформування, назрівали протистояння і суперечності між різними політичними партіями за вплив на шкільництво. Г. Шарун, голова Тернопільського обласного комітету профспілки працівників освіти і науки, за дорученням пленуму, що відбувся 17 червня 1992 р., звертався до Р. Гром'яка, представника Президента України в області про необхідність залишення Б. Хаварівського на посаді начальника управління народної освіти. До речі, пленум висловлював стурбованість з приводу того, що останнім часом у засобах масової інформації, на зібраннях, у приватних розмовах обговорювалося питання його майбутньої відставки [11, арк. 1].

Аргументи за збереження посади за Б. Хаварівським ґрунтувалися на позитивних змінах в системі народної освіти області, розробленні й впровадженні концепції національної школи, деідеологізації навчально-виховного процесу, відродження історії, мистецтва, релігії, створенні фонду «Національна школа», виданні низки посібників, методичних розробок, брошур з нових курсів тощо. Пленум просив захистити начальника освіти від

необґрунтованих перевірок, організованих громадськими організаціями, дати змогу втілити на практиці розроблені ідеї і програму поступу національної школи [11, арк. 1].

Обговорювана на пленумі проблема стала темою для місцевих засобів масової інформації. Так, журналіст Михайло Лисевич, у статті «Крісло зі шпилькою», писав про те, що насправді події, пов'язані із ситуацією щодо посади начальника управління освіти області – це протистоянням між обласними структурами НРУ та Української республіканської партії. З одного боку, основним аргументом опонентів було те, що НРУ висунув Б. Хаварівського на посаду ще в радянські часи, з іншого – нібито Р. Гром'як, формуючи свою команду, нехтував чиновниками від цієї політичної сили, оскільки його на посаду представника Президента України в області рекомендувала саме Українська республіканська партія [11, арк. 1–2]. Власне Богдан Васильович позитивно сприймав ситуацію, пов'язану з формуванням команди представника Президента України в області, вважав закономірним явищем прихід до влади певної політичної сили. Однак його непокоїв факт «окремих шляхів і методів цього процесу» [11, арк. 2].

На посаді начальника управління народної освіти Тернопільського облвиконкому перебував до 30 червня 1992 р., звільнений із займаної посади у зв'язку з ліквідацією установи (пункт 1 статті 40 Кодексу закону про працю України) [2, арк. 9]. Це дало підставу Б. Хаварівському впродовж 1–31 жовтня поточного року отримати допомогу з безробіття [2, арк. 11].

Отже, адміністративна діяльність Б. Хаварівського упродовж окресленого періоду часу відбувалася у складних умовах становлення не лише державності, але й тих процесів, що стосувалися кардинальних змін у сфері становлення системи національної освіти.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3466 («Хаварівський Богдан Васильович (1948) – педагог, архівіст, митець, громадський діяч»). Оп. 1. Спр. 1 (Автобіографія Хаварівського Б. В. Машинопис з авторськими правками). 2 арк.
2. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3466 («Хаварівський Богдан Васильович (1948) – педагог, архівіст, митець, громадський діяч»). Спр. 4 (Трудова книжка Хаварівського Б. В. та вкладка до неї. Ксерокопія). 12 арк.
3. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3466 («Хаварівський Богдан Васильович (1948) – педагог, архівіст, митець, громадський діяч»). Спр. 10 (Програми наукових конференцій, семінарів із зазначеними темами виступів, доповідей Хаварівського Б. В. у 1968–1999 роках). 53 арк.
4. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3466 («Хаварівський Богдан Васильович (1948) – педагог, архівіст, митець, громадський діяч»). Спр. 21 (Публікації про професійну, творчу і громадську діяльність Хаварівського Б. В. у пресі за 1970–2003 роки. Вирізки з періодичних видань, ксерокопії із періодики). 82 арк.
5. Дністренко Я. Ой, видно село. *Тернове поле*. Травень. 1990. № 8(12). С. 1.
6. То хто ж каламутить. *Тернистий шлях*. 25 квітня 1992. С. 6.
7. Добровольський М. З думою про день завтрашній. *Вільне життя*. 11 вересня 1990. С. 2.
8. Устимів Т. Апаратні ігри. *Вільне життя*. 1 січня 1991. С. 3.
9. Нагірний М. Хто і коли святкуватиме Новий рік. *Тернопіль вечірній*. 2 грудня 1990. С. 4.
10. Щоб сироти не були сиротами. *Тернопіль вечірній*. 1 січня 1991. С. 6.
11. Тернопілля: день за днем. *Селянська доля*. 30 квітня 1991. С. 3.
12. Катеринюк Л. Навколо предмета номер один. *Вільне життя*. 26 березня 1991. С. 3.

Іван ПУЩУК

кандидат історичних наук, краєзнавець (Луцьк, Україна)

**КРЕМЕНЕЦЬ ОЧИМА УСНОГО ІСТОРИКА (СПОГАД ЧЕРНИХІВСЬКОЇ
(АДАМОВИЧ) ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ, Д. Н. 15. 11. 1930 Р.)**

Йдучи через десятиліття всього життя з незмінними ПРАВДОЮ Й ДОБРОЗИЧЛИВІСТЮ, вона з ними й зараз після удостоєння книги-дайджеста з її відвертістю – саме диплома НАЙВИЩОГО СТУПЕНЯ за сказану ЩИРІСТЬ.

Вдячність автора й читачів їй за це!..

В час підготовки до чергового (сто якогось...) брання інтерв'ю на все ту ж визначену автором тему – на цей раз із перших же почутих слів він зрозумів: зараз почує згусток правди, доброзичливості й компетентності – ніби один за всіх.

І не помилившись, вирішив, – уже як автор дайджеста, удостоєного диплома першого ступеня на Всеукраїнському бібліографічному рейтингу, – запропонувати текст нашої тодішньої розмови-інтерв'ю також читачам цього повторного видання.

«Я, Черніхівська (Адамович) Валентина Іванівна, народжена у Кременці, і у війну проживала в Кременці.

Опитувач: ...Яким за часу Польщі було відсоткове співвідношення між українцями й поляками у Кременці?

Черніхівська: Кременець було містом, у якому жили люди різних національностей. Українці переважали – 42 відсотки. Багато євреїв було – 30 відсотків. Поляків – 15 відсотків. Росіяни, чехи, турки мешкали у невеликій кількості.

Опитувач: Отже, – уточнімо, – співвідношення між українцями й поляками було таке: українців нараховувалося за державним переписом 1931 року майже утричі більше, ніж поляків?

Черніхівська: ...І завжди у Кременці люди різних національностей співіснували мирно. Ніколи не було протиріч.

Опитувач: ...Перейдімо до 1939-го року. Поляки пишуть, що, як тільки Червона армія перейшла державний кордон, але до Кременця ще навіть не дійшла, українські селяни з сіл навколо міста ринули до Кременця грабувати його. Польська поліція на ту пору ще ніби була на місці у Кременці – тож, зібравши в ньому поляків, – «свідомих», – взялася українських селян розганяти. Чи таке було?

Черніхівська: Такого у Кременці не було... Кременець дізнався про те, що Червона армія перейшла державний кордон по радіо, передавалося це повідомлення з уст уста. Стало це не часом погромів, а часом загальної радості і для українців, і для євреїв: «Наші йдуть!». Не до грабунку було – люди готувалися зустрічати «наших», «нашу армію».

Опитувач: Кордон же був недалеко – поліції треба було спішно тікати...

Черніхівська: ...Що й зробила негайно – не мала часу на прояв опору.

...Люди ж будували вітальні арки, прикрашали їх квітами. Ту, яку бачила, зверху декорувати синьо-жовтим прапором: «наші» ж ідуть!.. Люди були захоплені подією.

...А Адамчик, наш сусід-поліціант, тихенько втік. На той час польська поліція або поховалася, або не знала, що робити.

Опитувач: Як правило, втекла – суджу з подій в інших населених пунктах. Певне, саме так було і у вас?..

...Ось про що хочу запитати. Ви сказали, що вітальна арка була удекорована синьо-жовтим прапором. Побачили це радянські солдати й офіцери. Як вони поставилися до синьо-жовтого прапора? Пам'ятаєте?

Чернихівська: Радянський офіцер ткнув пальцем організаторам зустрічі, сказав: «Ету тряпку сніміте вон!»

А поруч стояв стіл, на якому лежав хліб, стояли сільничка і вода. Мали частувати того офіцера. Він же, як підійшов до стола, то заставив одну з присутніх жінок напитися тої води. Боявся отрути.

Опитувач: ...Ще хочу запитати про пам'ятні події перших місяців радянської влади, поки вона ще тільки формувалася. Були арешти в Кременці?

Чернихівська: У перші місяці повальних арештів не було. Енкаведисти приглядалися – і до тих осіб, які залишалися з польського чиновництва. Їх викликали на допити, розмовляли з ними. Пан Пасек, зокрема, ходив...

Опитувач: Поляк чи українець?

Чернихівська: Поляк... Ходив на допити. Кожну ніч його допитували. Повертаючись додому аж уранці, сім'ї нічого не розповідав. Але протягом тижня допитувань не витримав: у своєму хлівчику повисівся. Батько трьох дітей!..

Далі стали вивозити осадників, учителів-поляків, які чимсь не сподобалися енкаведистам.

Опитувач: Із українців теж були арештовані й вивезені?

Чернихівська: З українців вивозили трошки пізніше, бо тієї пори йшла підготовка до виборів у Народні Збори – українців ще не чіпали.

А як Народні Збори відбулися на початку 40-го року, прийшла черга й на українців. Арештовували всіх, хто був національно свідоміший, мудріший, активніший, – особливо гімназистів української гімназії. Учнів із її старших класів перевели у середні школи, які відкрили. ...Наприклад, у третій школі одного дня заарештовано цілий клас. У вчительському інституті заарештована група. З неї на волі залишилися тільки староста і студентка-полька Ванда. Всю ж групу заарештували. Згодом усі ці діти опинилися в ув'язненні на Уралі. Ті, хто вижив...

Опитувач: Напевне, ця молодь була в ОУН?

Чернихівська: Ні. Втрапили в біду не тільки ті, хто був членом ОУН. Наприклад, сусіди, – брати Завидюки, – не були членами ОУН, але обидва вчилися в інституті. І втрапили під ту загальну мітлу. Один був замордований у Кременецькій тюрмі, другий – на Уралі.

Опитувач: Напевне, пам'ятаєте про ті дні, коли охорона тюрми в Кременці втекла, а люди прийшли шукати своїх рідних, які були арештовані енкаведистами і перебували в ув'язненні?

Чернихівська: То були страшні дні. Перші дні приходу німців. Вони дозволили відкрити могили на території тюрми. Батьки, чії діти були заарештовані, пішли туди в тюрму шукати кожен свою дитину. Треба було розкрити ями, – а їх аж сім було! – і в кожній оглянути поїджені вапном обличчя. Енкаведисти свідомо зробили так, аби не можна було убитих розпізнати. Розпізнавали батьки своїх дітей хто по одягу, хто по взуттю – як тільки було можна!.. І жахалися того, що побачили... Відрізані вуха і язики. У жінок відрізані груди. Металеві штирі вбиті у вуха, в мозок...

Мій батько теж пішов – шукати хрещеника Льоню. Його пізнали по гудзику, якого батько невміло пришив, коли заніс йому передачу... Розповідав, як батьки оглядали понівечені трупи...

Частина в'язнів, яка вижила і вийшла з тюрми після втечі охорони, розповіла, хто був найбільшими катами, хто все виконував. Були серед таких

євреї з числа жителів Кременця. Вони тоді служили в тюрмі. Люди розшукали їх, заставили понівечені трупи виймати з ям. Їх виклали рядом. І вздовж того ряду проходили з криком, з плачем батьки, шукали кожен свою дитину.

Опитувач: Хочу Вас попросити. Прокоментуйте, що пишуть двоє поляків, певне, тодішні жителі Кременця. ...Третього липня 41-го року, на другий день після того, як Кременець зайняли гітлерівці, українська поліція арештувала кілька сотень євреїв, завела їх на подвір'я в'язниці і змусила їх розкопувати могили в'язнів, замордованих НКВД. Це – те, що й Ви мені щойно розповіли. Однак, уточнімо таке. «Українська поліція»!.. Звідкіль вона взялася? Чи могла бути в Кременці на другий день після вступу гітлерівців?

Чернихівська: Та не було так багато євреїв, яких заставили!.. І не було ніякої поліції!.. То були тільки батьки, які шукали своїх дітей. ...І євреїв привели тільки причетних до мордування юнаків. Тільки ті були.

Опитувач: Уточнімо ще... Щодо тих євреїв, яких українці привели до ям. Їх, пишуть ці поляки, – потім українці били киями, сокирами, які мали з собою. І закатували тоді українці на території в'язниці аж близько 800 євреїв. Чи було забито стільки євреїв?

Чернихівська: То – неправда. Такого не було. Не було тому, що згорьовані батьки забирали своїх дітей, готували їх до похорону. Ніхто не думав ні про вбивство євреїв, ні про яке мордування, не чинив його. Це було горе!.. Загальне, міське...

Опитувач: Поляки пишуть, що тоді в тюрмі українців енкаведисти вбили 100 – 150 осіб. Але й поляки одночасно були вбиті теж.

Чернихівська: Українців було вбито значно більше. Ями з трупами були не тільки на території тюрми, але на території шахт, військового цвинтаря Першої світової війни. Значно більше було вбито українців, ніж 150.

Опитувач: ...Кременець, як усі більші міста Західної України, не міг не відзначити Акту відновлення державності України, проголошеного у Львові 30 червня 1941 року.

Чернихівська: Таке свято Кременець відзначав. Радів. У Кременці стався парад. Велетенський синьо-жовтий прапор України везли на конях. Внесли його в собор. Там була Відправа. Люди раділи, вважаючи, що своя Українська відновлена.

Опитувач: ...Народжується. І гітлерівці, ніби, цьому сприяють? Ілюзії ще були?

Чернихівська: Німці стояли спокійно. Не заважали.

Опитувач: Ще не забороняли?..

Чернихівська: Ще ні.

Опитувач: Прочитаю Вам, як поляки коментують ці події 41-го року. ...То українці влаштували урочистий похід і вдячні молебні в церквах ніби саме за те, що гітлерівці прийшли в Україну і їх «визволили». А ось Акт відновлення незалежності України як привід ...промовчується. Тобто, це ніби заради гітлерівців українці так гарно святкували!..

Чернихівська: Українці так гарно святкували тому, що з Кременеччини за часу Польщі добрий десяток кременчан пройшли через Березу Картузьку. І ще у Кременці дуже добре пам'ятали, як за часу Польщі – і праці українцям не давали, і переслідували. Тепер – то була радість, що позбулися Польщі!..

Опитувач: ...Свято минуло. Настали окупаційні будні. ...Поляки пишуть про те, що в місті сталися арешти. Саме поляків арештували гітлерівці. Відібрали для цього найдіяльніших, найосвіченіших із польської інтелігенції. Називаються педагоги Кременецького ліцею, інструктори освіти, лікарі,

адвокати, нотаріуси, інженери, купці, студенти. І всіх арештували... Як скажете? З українцями такого не чинили гітлерівці в ту пору?..

Чернихівська: Були арешти й українців. Були... Не винятково поляків. Тих, хто з 39-го року співпрацював із радянською владою. Таким був Лукаш Марченко, завуч 4-ої школи. Ще чимало... Заарештовували інтелігенцію, прагнучи знищити інтелектуальну верству і українців, і поляків. Навіть кількох євреїв тоді арештували.

Опитувач: ...Поляки, зокрема, пишуть про те, що хлопчик на прізвище Лівичий, єдиний їхній свідок – напевне, поляк, – з дерева дивився, як їх розстрілювали – всіх арештованих інтелігентів Кременця. Ствердив, ніби там були тільки поляки. Повторимося чи там крім поляків були й українці?

Чернихівська: Розстрілювали вночі. Вдень ці заарештовані копали собі ями. Це було на горі. Після війни над тими ямами просіла земля – так було визначене місце поховання людей. ...Було тоді розстріляно багато людей. Ям було, певне, сім. Чи міг хлопчик усе це бачити? Напевне, ні... То була ніч. Розстрілювала жандармерія. Доступу до будинку, де вона містилася, не було. Будинок цей стояв окремо під горою. Пройти до нього не можна було – стояла охорона. Отже, сумнівно, чи правильні свідчення цієї тогочасної дитини.

Опитувач: Дитини, яка сиділа на дереві... Чи довго?

...Ще з початку 42-го року гітлерівці організували в Кременці гетто. В ту пору в них на службі були шуцманами українці. Напевне, вони не могли не бути включеними до цієї жахливої акції. Поляки оцінюють участь цих українців так: німці разом із українцями зібрали євреїв у гетто, українська поліція їх там стерегла. Напевне, охоронцями гетто українські поліцаї були в ту пору? Так?.. Німці змушували їх охороняти гетто?

Чернихівська: Гетто було утворене в старій частині міста, де найбільше було єврейських будинків. Довкола по периметру побудували стіну метрів 3 висотою. Якщо кам'яний будинок виходив на вулицю, то в ньому замурували вікна і двері – так, щоб із вулиці не можна було проглянути, що в ньому діється. Стояли вартові. В охороні була поліція з українців... Українці в ту пору ще були керівниками магістрату, але до гетто, яким займалася гітлерівська адміністрація, відношення не мали. До того, – відомо було, – що рабин (єврейський священик. – І. П.), моральний авторитет громади, в синагозі оголосив: «Нас запрошують у гетто. Ми маємо все витерпіти, бо це нам – Божа кара». Було створено юденрат (єврейська рада, обмежений у правах орган самоврядування в гетто, рекомендований гітлерівською владою. – І. П.), а також поліцію з мешканців гетто.

Життя євреїв у гетто було важким. Їх звезли сюди також із усіх навколишніх сіл, сусідніх містечок. В одній кімнаті містилося по 3-5 сімей. Групами їх під керівництвом членів юденрату українська поліція супроводжувала на роботу. Вона була найгірша, яку німцям вдавалося придумати. Їх змусили на своєму кладовищі здирати плити з пам'ятників на могилі, а ними мостити подвір'я німецької комендатури. Це було для них страшне приниження... Їсти не мало що. Їм через огорожу наші люди кидали то шматок хліба, то кукурудзи качан, хто що міг. Ми, діти, як ішли до школи, то у шапарину в дощці від сучка впихали насіння соняшника чи варену квасолю. Діти там за огорожею брали маленькими руками наш подарунок.

Опитувач: ...Далі наступило фінальне дійство – винищення жителів гетто. В серпні 1942 року. Пишуть поляки, що винищували євреїв гітлерівці разом із українською поліцією. Є таке місце в книзі В. і Е. Семашків, де вони стверджують, що ніби вбивали євреїв «українці в асисті німців». Яка тут у Кременці «асиста» була? Хто євреїв винищував?

Чернихівська: Євреям у гетто оголосили, що їм тут дійсно живеться важко, то їх будуть перевозити в інше місце. Повірили чи ні – про те їх не питали. ...Везли на відкритих вантажних машинах. Була охорона – німецька і шуцманська. Привезли їх до стрільбища Якутського полку за містом, де були глибокі канали... Саме тоді пані Родницька і ще дві жінки, тамтешні мешканки, пішли по сусідству в ліс збирати хмиз на паливо. Згори вони бачили, як приїхала до канал перша машина, вийшли німці – кількоро в білих халатах. Жінок це зацікавило – чому німці серед поля в білих халатах. Присіли на горбочку і стали спостерігати за тим, що відбувалося далі. Побачили: євреїв, привезених на машині, заставили роздягтися і лізти в яму стрільбища. Там їх розстріляли. Робив це із станкового кулемета німець у білому халаті.

Жінки від страху сиділи там до вечора. Пані Рудницька такий дістала нервовий стрес, що, прийшовши додому, більше не піднялася з ліжка. Протягом дня посивіла, через тиждень померла.

Опитувач: Була україночку чи полькою?

Чернихівська: Напевне, полькою. Бо дві її дочки виїхали до Польщі, а син був у польському війську. Очевидно, полька, але дружила з моєю мамою, розповідає про все, що бачила.

Опитувач: ...Наприкінці квітня, – 25 – 26-го, – як пишуть поляки, – до Кременця стали напливати польські втікачі з ближчих і дальших околиць міста. Думаю, й самі Ви це помітили?.. Чому тоді поляки стали спішно вибиратися з хуторів, де жили, з сіл?

Чернихівська: Я сама бачила, що вибиралися вони ще і взимку. Їх попереджували приятелі з адміністрації. Казали: «Тут – територія, де будуть воєнні дії. Аби не потрапити в них – вертайтеся додому в Польщу».

Опитувач: ...Хочу звернути Вашу увагу на те, що на ту пору жодного довіря між гітлерівцями й поліціями-українцями вже не було. Після ганьблячого використання у винищенні євреїв, вилонюванні української молоді для вивезення в Німеччину, тодішня українська поліція, тобто шуцмани-українці, 23 березня 1943 р. за наказом ОУН у кількості близько 5 тисяч осіб утекла від гітлерівців до УПА.

Та протягом місяця, – за квітень, – гітлерівці негайно набрали їм заміну з молодих поляків. Відомо, що польське націоналістичне підпілля, Армія Крайова були непроти, щоб молоді поляки йшли до німців у шуцмани, вчилися володіти зброєю, мали її, видану гітлерівцями, при собі, щоб, коли наступить відповідний час, націлити її у війні за незалежну Польщу. Для поляків це можна вважати природним.

Однак, що сталося?.. Першим завданням, яке гітлерівці дали своїм новим слугам, було виявляти батьків українських утікачів і розправлятися з ними за «зраду» синів. І польські найманці стали робити це дуже сумлінно. А «з лісу» втікачам-українцям, тепер повстанцям, це дуже добре було видно – що молоді поляки чинять із їхніми батьками. Залишалося вдатися до помсти... В результаті гітлерівцям настав час задоволено потерти руки – одних слов'ян проти інших нацькували!..

На жаль, – на біду для одних і других, – загострення продовжувалося. Повстанці стали мстилися полякам-шуцманам доступним способом – безвинним селянам, які жили на лісових хуторах, серед українців по селах. Ті мусили тікати. Обирали Кременець, де містився підрозділ гітлерівців, постерунок поляків-шуцманів.

Чернихівська: З'їжджалися. В селі Плоскому, пам'ятаю, був багатий господар-поляк Доманьський. Його попередили, він виїхав до Кременця. Але,

маючи в селі господарство, раненько сідає на ровера, приїжджав до села працювати в господарстві. Його ніхто не зачіпав. Пережив усю війну. Залежало, як людина вела себе. Коли поляки не раз шкодили українцям, чинили доноси га українців, тикали владі пальцем: той – у бандерівцях чи оунівцях, то помста приходила. Може, й жорстока, але таки заслужена. Йому – не було.

Опитувач: Природно, в Кременці поляків-утікачів ніхто не чекав, не було їм тут добра – треба ж було розселитися. Пишетсья, ночували вони і в костьолі, в деяких інших будівлях. Боялися нападу на Кременець. Але, таки, його й не було?..

Черніхівська: Значна частина поляків не затримувалася в Кременці. Декотрих гітлерівці раді були вивезти на працю до Німеччини. До того ж у Кременці було чимало сімей колишніх «щельців»-стрільців («Strzelec» – так звалася польська державна парамілітарна організація, діяльність якої інтенсифікувалася на Волині в останні роки незалежної Польщі, була опорою полонізаторської «моцарствової» (великодержавної) політики тогочасного режиму. – І. П.)

Опитувач: Її членами були поляки-шовіністи, які вміли володіти зброєю, молодь, яка вчилися цього...

Черніхівська: В ній членами були військові осадники, які безкоштовно одержали на Волині від польської держави щедрі наділи землі. Їхні родини, – хто в 39-му, хто в 40-му, в 43-му – не затримувалися в Кременці, виїжджали у власне Польщу. ...Однак, трапився такий випадок. Уланський 12-ий полк, який у 1939-му році стаціонував у Кременці як охоронець східного кордону Польщі, у вересні 39-му році після нападу гітлерівців був перебазований на захід держави, там потрапив у полон. У Кременці ж залишалися родини уланів. Їм сприяли, рятували їх тут на Волині українці. В пам'яті цікавий факт. На ту пору провідати брата-улана приїхала з корінної Польщі дівчина. А німці тим часом ту територію зайняли, додому вона повернутися не могла. Залишатися в невідомому їй Кременці теж боялася, то оунівці перевезли її в Ланівецький район, помістили в родину, в якій вона видавала себе за родичку. В ній вона залишалася, вийшла заміж, назовсім осіла в Ланівеччині.

Опитувач: Польські інформатори подають приклади вбивств українцями їхніх співплемінників тут у Кременці. Чи прізвище Жолкевських Вам відоме? ...Ніби озброєні українці замордували 6-особову сім'ю Жолкевських?

Черніхівська: Я знаю те, що завжди кременчани ставилися до поляків добре. ніколи не допускалося в нас національного приниження. Ніколи не було переузятості. ...Мусила людина зробити великий злочин проти українського народу, щоб заслужити це. Я такого вбивства у Кременці не пам'ятаю. ...Знаю, Муна Бортнік загинула.

Опитувач: Що за одна була?

Черніхівська: Була перекладачкою у гебітскомісара . Її вбили не тому, що була полькою, а за те, що доносила гебітскомісару на сусідів... А ставити у вину УПА, що її вояки розправлялися з безневинними поляками – безглуздя.

Опитувач: ...Подаєтьсся у книзі В. і Е. Семашків ось таке свідчення поляка. Прошу прокоментувати... Першого тижня у вересні 1943 р. до німецької влади звернулася в Кременці українська делегація з пропозицією... Прочитаю по-польськи і по-українськи: «Аby niemcy wykończyli polaków...» («Щоб німці викінчили (тобто винищили) поляків...»)... Українці для цього готові сприяти: «dostarczą kontygenty i ludzi do wojska» («Українці забезпечать їх харчами і нададуть людей до (німецького. – І. П.) війська»). Твердиться про колаборацію цілого народу...

Чернихівська: Вищого розряду фантазія!

Опитувач: Думаю, що маєте рацію.

Чернихівська: Неймовірна фантазія!.. Ще раз повторю, що ні в якому разі не могла існувати така делегація, про яку пишуть поляки, тому що тієї пори українці не співпрацювали з німцями. Із кожного села ляддвiрт та його охоронний підрозділ саме з шуцманів-поляків викачували українське м'ясо, худобу, зерно. Все те везли в Німеччину.

Опитувач: І безпорадну молодь туди ж забирали на роботу...

Чернихівська: Так. І молодь, дякуючи польській поліції, яка знала, хто в ній яких поглядів, забирала саме з тих родин, де співчували УПА. І везли на каторгу до Німеччини. ...Ні як не могло бути, щоб українці пропонували свої послуги німцям. Ті грабастали з українців усе, що хотіли, і без пропозицій. Навпаки, боротьба проти ляддвiртів наростала, ставала жорстокою. Кожне село було готове нищити окупанта, який забирає у людей хліб. Так і сталося. У селі Бережці було вбито відразу кількох ляддвiртів, які зібралися там. І дівчат, яких для розваги привезли з собою туди. То ж, аби український селянин співпрацював із окупантами, добровільно їхав у Німеччину на роботи – мови не могло бути!.. Силою хлопців забирали.

...Знаю, оточили їх біля монастиря, повантажили на машину, вивезли... Ловили. Саме українських дітей для вивезення до Німеччини.

Опитувач: ...Дозвольте доповити Вас риторичним запитанням. Поляки пишу, що у Кременці вже в 1942 році існував плутон Армії Крайової з підхорунжих. Чи чули Ви в місті про наслідки його існування? Чи проявлялося коли-небудь як-небудь воно протягом часу окупації?

Чернихівська: Я почула про існування Армії Крайової у Кременці вперше в 90-их роках.

Опитувач: Від кого почули? Як це трапилось?

Чернихівська: Пані Сандецька це поширювала – що Армія Крайова існувала в Кременці. Насправді, – я хочу сказати, – у Кременці навіть не було людей, які могли б бути в Армії Крайовій. А вже в 39-му році всіх військовозобов'язаних поляків мобілізували на війну з німцями. Уланський полк був посланий туди. Польського чоловічого люду в місті залишилися одиниці. Отже, АК у Кременці – секрет вигадки автора.

Опитувач: А що Ви знаєте про пані Еву Сандецьку, одного з основних інформаторів авторів найголовнішої польської книги, – Владислава і Еви Семашків, – про події на Кременеччині за часу війни?

Чернихівська: Знаю, що вона працювала медсестрою, дожила до глибокої старості...

Опитувач: Де саме вона жила? У Польщі, напевне? Чи виїхала після війни?

Чернихівська: Ні. Вона залишилася в Кременці. Зберігала польські звичаї...

Опитувач: А чом би й ні!..

Чернихівська: ...У польському товаристві, яке у Кременці організувалося, вона вчила польських танців і пісень. Вважалася хранителькою polszczyzny в Кременці. Померла кілька років тому.

Опитувач: ...Захотіла – то й чинила. ...Чому я про неї Вас запитав – то це тому, що вона залишила спогади про долю польського населення в багатьох селах Кременеччини. За твердженням українських старожилів ті спогади дуже неточні. Відомо, що під час війни вона збрала групу поляків-ентузіастів, які сприяли співплемінникам, котрі потребували допомоги, – Towarzystwo opieki nad uchodźcami. Була активною, намагалася сприяти полякам у нелегкі часи.

Але дані, зібрані у спогадах, які цитуються Семашками, щось дуже й дуже суперечливі у порівнянні з іншими...

Черніхівська: За німецької окупації, – скажу я Вам із власного досвіду, – кожен сидів, як миша під мітлою. Сандецька нікуди не виїжджала з Кременця, мало що бачила. А те, що до неї доходило, наполовину сфантазоване.

Опитувач: Дякую. ...І – рушимо до завершення. Поговорімо про час, коли до Кременця наблизився Східний фронт. Радянські війська вступили на Кременеччину – німці стали з міста вибиратися. У польських мешканців це викликало занепокоєння, тому що стосунки з українцями так були зіпсовані, що вони, спали чи не спали, але снилося їм і ввижалося, що ось під час того моменту, коли гітлерівці втечуть, а радянські війська ще не підійдуть, повстанці зможуть увійти до міста і з ними розправляться. Але ж такого, таки, не було?

Черніхівська: Ні. Такої розправи не було. Не могло бути – бо повстанці мали думати про те, як уберегтися самим. Треба було перебазуватися через фронт, зберегти себе. Ні про яку помсту, ні про який наступ на поляків, – вони жодної загрози не становили, – мови не могло бути.

...Так. Поляки мали страх, бо поляки-шущмани споміж них зовсім недавно по селах нарobili дуже багато зла. І це зло тепер могло вилися у відпату. Але УПА не мала часу на таку дрібну помсту.

Опитувач: ...Найостаніше хочу таке запитання задати. Досить дивне навіть. ...Пишеться у книзі Владислава і Еви Семашків про те, що чи під час війни, чи після її закінчення, – така точність! – знову тими ж упівцями в Кременці був замордований чех Борис Рада. Що б Ви сказали з цього приводу? Особисто Ви його знали?

Черніхівська: У Кременці жило чимало чехів. Усіх їх українці поважали. Були працелюбні... Прізвища того, що Ви називаєте, не знаю. У Кременці не чула... Знаю одне: українці не ображали чехів.

Опитувач: Це загальновідомо, що у повстанському середовищі пальцем було заборонено торкатися їх, ображати чехів. Чим поясните?

Черніхівська: Чехи були дуже співчутливі до українців. Допомагали. Ніколи не опускалися до кривди українцям – за будь-якої влади.

Опитувач: Відомо, як співчували визвольним змаганням українців. Івбули гостинними до повстанців. Тому у повстанців було заборонено і перезаборонено чеха образити, бо чехи – це були «наше свате ліді – наші святі люди». Таке я чув не раз... Такими чехи для українців залишилися й надалі? Так? ...Зараз, напевне, приїжджають до Кременця ті чехи, які жили тоді?

Черніхівська: ...Відразу після війни це було особливо часто. Шукали давніх друзів. Запрошували до себе в гостину. Їздили до них кременчани. Зараз теж. ...Залишили чехи по собі добру пам'ять!..»

Опитувач: ...Через уже багато років, коли ця вищеподана розмова в нас у Кременці відбулася, згадалося вічне міркування про добру довгу пам'ять: при цьому – 12 листопада ДЕВ ЯНОСТО ЧОТИРИ ТОМУ, яке невтримно наближається до свого ДЕВ ЯНОСТО П ЯТОГО ДНЯ.

В оточенні люблячих людей і доброзичливості, якою, – бачимо, – було сповнене серед тривоги, на які був приречений рідний народ упродовж всього життя, – билосоя щире серце ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ. Йому в мирі й спокої бажаємо ще довгих, щедрих, спокійних українських днів, відбитих у правдивому рідному слові на сторінках цієї книги.

Максим ДОВГАНЬ

*магістрант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

**ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ СВЯЩЕНИКІВ У ПОРЯТУНОК ЄВРЕЇВ ПІД
ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Тема порятунку євреїв під час Голокосту є однією з найтрагічніших сторінок історії Другої світової війни. Українські священники, зокрема духовенство Української греко-католицької церкви (УГКЦ) і православної церкви, відіграли вагомий роль у захисті переслідуваних. Ризикуючи власним життям, вони організували укриття, видавали підроблені документи, переховували дітей у монастирях і закликали вірян до милосердя. У статті проаналізовано внесок духовенства у боротьбу за порятунок євреїв, зокрема діяльність митрополита Андрея Шептицького та інших священників, які, слідуючи моральним і християнським принципам, протистояли нацистському терору. Українське духовенство під час Другої світової війни виступило важливою силою в порятунку євреїв, які зазнали масових переслідувань і винищення з боку нацистського режиму. Особливу роль у цьому відіграли священники Української греко-католицької церкви (УГКЦ), очолювані митрополитом Андреем Шептицьким.

Митрополит Андрей Шептицький не лише закликав вірян до милосердя, але й сам активно брав участь у рятувальних операціях. У своєму посланні «Не убивай» (1942) він засудив будь-яке вбивство як гріх, закликаючи українців допомагати євреям, попри смертельну загрозу з боку окупантів. За його ініціативою в монастирях УГКЦ переховували сотні єврейських дітей, для яких виготовляли фальшиві документи й забезпечували безпечне укриття.

Діяльність духовенства була не лише моральною, але й організованою. Наприклад, архімандрит Климентій Шептицький координував порятунок євреїв у монастирях студитів, а отець Марко Стек займався виготовленням підроблених документів. Серед врятованих були відомі рабини, зокрема Давид Кахане, який згодом засвідчив, що понад 240 священників УГКЦ брали участь у цій благородній справі.

Інші священники, такі як о. Никанор Дейнега, о. Іван Котів та сестра Моніка Полянська, також активно допомагали, переховуючи євреїв, забезпечуючи їх їжею, одягом і новими ідентичностями. Чимало священників надавали укриття цілим сім'ям, як, наприклад, о. Антон Навольський у Товстому, який приховував єврейських дітей і родини у своєму домі.

Важливу роль відігравала моральна підтримка з боку священників. Вони закликали громади не брати участі в антисемітських акціях, протистояти насильству і допомагати переслідуваним. Священик Антін Извольський із Тернопільщини у своїх проповідях підкреслював необхідність терпимості, що сприяло збереженню людяності в умовах масового терору.

Окрім греко-католицьких священників, у порятунку євреїв брали участь і православні служителі. Їхні зусилля включали укриття євреїв у церковних приміщеннях, видачу підроблених документів і підтримку осіб, які намагалися уникнути переслідувань. Українські священники, зокрема УГКЦ, керувалися моральними принципами християнської етики, засуджуючи вбивства та ненависть. Митрополит Андрей Шептицький у посланнях «Не убий» та «Про милосердя» закликав вірян до захисту євреїв як вияву гуманності.

Церкви та монастирі УГКЦ стали прихистком для переслідуваних євреїв. Завдяки зусиллям Шептицького та монаших орденів були врятовані сотні єврейських дітей, яким видавали фальшиві документи й нові імена.

Священики, такі як о. Климентій Шептицький, о. Никанор Дейнега, о. Антон Навольський, організували укриття, забезпечували євреїв їжею та документами. Їхній особистий авторитет сприяв збереженню життя навіть у найнебезпечніших умовах.

Шептицький відкрито засуджував Голокост, звертаючись до Генріха Гімmlера та Ватикану. Хоча його протести не мали негайного політичного впливу, вони формували міжнародну думку про спротив нацистському терору. Хоча домінуючу роль у порятунку відіграла УГКЦ, православні священики також рятували євреїв, використовуючи свої можливості. Це свідчить про міжконфесійну солідарність у протидії антигуманним злочинам.

Надання допомоги євреям загрожувало смертю. Попри це, українські священики свідомо йшли на ризик, розуміючи значення своїх дій для збереження людських життів.

Проповіді, зокрема митрополита Шептицького, закликали до стриманості під час єврейських погромів, формували толерантність у парафіяльних громадах та створювали атмосферу взаємодопомоги. Діяльність українських священиків засвідчує їх важливу роль у порятунку євреїв, що стало виявом гуманізму та пасивного опору тоталітарним режимам. За свідченнями рабина Давида Кахане, понад 240 священиків УГКЦ брали участь у цій благородній місії.

Цей внесок залишається важливою частиною історичної пам'яті про співіснування українців та євреїв у період катастрофи Другої світової війни.

Діяльність українських священиків під час Другої світової війни стала яскравим прикладом християнського милосердя та гуманізму в умовах жорстоких репресій і масового знищення євреїв. Ризикуючи власним життям, вони рятували сотні людей, надаючи їм укриття, виготовляючи документи та організуючи безпечні маршрути втечі. Особливу роль відіграли представники Української греко-католицької церкви, зокрема митрополит Андрей Шептицький, який через особистий приклад і духовні настанови закликав до протидії нацистському злу. Їхній внесок є не лише проявом особистої мужності, а й свідченням високих моральних стандартів, якими керувалися духовні лідери українського суспільства.

Ця сторінка історії підкреслює важливість міжрелігійної співпраці, людяності та віри у спільні цінності, що здатні об'єднати людей навіть у найскладніші часи. Вчинки українських священиків є взірцем для сучасності, нагадуючи про силу добра, що здатне протистояти злу.

Список використаних джерел

1. Ятищук О. Єврейська громада на Тернопіллі. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг.ред. проф. І.С.Зуляка. У двох частинах. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. Ч.ІІ. С.177-180.

2. Ятищук О. Функціонування юденратів на Тернопільщині у період німецької окупації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / За заг.ред. проф. І.С.Зуляка. У двох частинах. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2013. Вип.1. Ч.2.- С.57-62.

3. Ятищук О. Голокост як одна із найбільших трагедій Тернопільщини періоду радянсько-німецької війни. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг.ред. проф. І.С.Зуляка. Тернопіль: «Вектор», 2014. С.193-199.

131. Ятищук О. Німецька політика щодо євреїв 1941-1944 рр. на Бережанщині. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 72-75.

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 02.11.2023 р. Підписано до друку 26.12.2023 р.
Формат 70×100/16 . Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 18,70.
Замовлення 158. Тираж 150 прим.